

ISSN : 0579-4080

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

SANAT TARİHİ YILLIĞI

XXV

SAYI 25 / 2013

İSTANBUL

2016

Sanat tarihi yillığı = Journal of art history.-- İstanbul : İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, 1964-

c.: resim, şekil, tablo; 24 cm.

Yıllık.

ISSN 0579-4080

Elektronik ortamda da yayınlanmaktadır:

<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusty/index>

1. SANAT TARİHİ – SÜRELİ YAYINLAR.

Sanat Tarihi Yıllığı yılda en az bir kere yayınlanan ulusal hakemli bir dergidir.
Journal of Art History, a national peer reviewed journal, is published at least
once a year.

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Writers are solely responsible for the content of their articles.

Baskı:
İlbey Matbaa
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Sağlık Kültür ve Spor Daire Başkanlığı
tarafından bastırılmıştır.

SANAT TARİHİ YILLIĞI

İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

YAYIN KURULU

Uşun Tükel
Sorumlu

M. Baha Tanman
Ahmet Kamil Gören

Mahmut Karakuş
Tarkan Okçuoğlu

DANIŞMA KURULU

Karin Adehl	Gülgün Köroğlu
Aygül Ağır	Banu Mahir
Engin Akyürek	Zeynep Mercangöz
Ahu Antmen	Nurcan Yazıcı Metin
Ayda Arel	Selçuk Mülayim
Serpil Bağcı	Tarkan Okçuoğlu
Afife Batur	Robert Osterhout
Ahmet Vefa Çobanoğlu	Ayla Ödekan
Sema Doğan	Filiz Özer
Bozkurt Ersoy	Nedret Öztokat
İnci Kuyulu Ersoy	Turgut Saner
Zeynep Tarım Ertuğ	Zeren Tanındı
Ahmet Kamil Gören	Bülent Tanju
A. Sinan Güler	M. Baha Tanman
Zeynep İnankur	Uşun Tükel
Zühre İndirkaş	Yelda Olcay Uçkan
İlknur Kolay	Tarcan Yılmaz

Yazı İşleri Sorumlusu

Serap YÜZGÜLLER

Yayına Hazırlayanlar

Arzu AKKAYA
Ü. Melda ERMİŞ
Gül Cevahir ALTUN

Yazışma Adresi

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi
Ordu Caddesi 34459 Laleli/ İstanbul
Tel: 0212 455 57 00/ 15730/31
Faks: 0212 511 43 71- 511 24 67
email: styillik@istanbul.edu.tr

SANAT TARİHİ YILLIĞI SAYI: XXV

HAKEM LİSTESİ

- Prof. Dr. Engin Akyürek (Koç Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Bozkurt Ersoy (Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Gülgün Köroğlu (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Banu Mahir (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Selçuk Mülayim (Marmara Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Filiz Özer (Işık Üniversitesi Endüstriyel Tasarım Bölümü)
Prof. Dr. Turgut Saner (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü)
Prof. Dr. M. Baha Tanman (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Uşun Tükel (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Tarcan Yılmaz (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Doç. Dr. Aygül Ağır (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü)
Doç. Dr. Nurcan Yazıcı Metin (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Doç. Dr. Tarkan Okçuoğlu (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)
Yrd. Doç. Dr. A. Vefa Çobanoğlu (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Sunuş

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde Bulunan Taş Eserler
The Architectural Sculptures at The Main Campus of Istanbul University
AYŞE DENKNALBANT ÇOBANOĞLU – Ü. MELDA ERMİŞ –
SEVGİ PARLAK – AKIN TUNCER..... 1-46

Az Bilinen Bir Örnek: Edremit Kurşunlu Cami
A Little Known Sample: Edremit Kurşunlu Mosque
SEVİL DERİN 47-72

Eminönünü Muhsinzade (Muhsinoğlu) Hanı
Muhsinoğlu Inn in Eminönü
N. ÇİÇEK AKÇIL HARMANKAYA 73-104

Orta Karadeniz'in Savunmasında Stratejik Öneme Sahip Bir Kale:
Niksar Kalesi
Niksar Castle: A Strategically Important Stronghold in Defense of
Central Black Sea
SEVGİ PARLAK 105-148

Eminönü / Hocapaşa Safvetî Tekkesi
Eminönü / Hocapaşa Safvetî Dervish Lodge
NURİ SEÇGİN..... 149-186

Topkapı Sarayı Kitap Hazinesi'nin Nadide Eserlerinden Bir Diğeri:
Hazine 2166 Numaralı Safevî Albümü Hakkında
Another Distinguished Manuscript from The Book Treasury of Topkapı
Sarayı: The Safavid Album Hazine 2166
ZEREN TANINDI 187-238

SUNUŞ

Sanat Tarihi Yıllığı'nın XXV. sayısında, Türk Sanatı ve Bizans Sanatı ile ilgili araştırmalara yer verilmiştir.

Bu sayımızda Ayşe Denknalbant obanoğlu, , Ü. Melda Ermiş, Sevgi Parlak ve Akın Tuncer tarafından hazırlanan çalışmada İstanbul Üniversitesi'nin merkez kampüsünde yer alan Bizans ve Osmanlı dönemine ait taş eserler buldukları bölgenin ve yakın çevresinin tarihsel dokusu içinde ele alınmaktadır. Eminönü Muhsinzade Hanı ile ilgili araştırmasında N. iek Akıl Harmankaya, mimari ve bezeme yönünden yapıyı inceleyerek İstanbul Hanları içindeki yeri ve önemine değinmektedir. Nuri Seçgin, Eminönü/Hocapaşa'daki Safveti Tekkesi ile ilgili çalışmasında, külliye özelliği gösteren Safveti Tekkesi'ni, tarikat yapıları tipolojisi kapsamında değerlendirilerek sunmaktadır. Niksar Kalesi ile ilgili makalesinde Sevgi Parlak, kalenin ve kale içindeki yapıların fonksiyonları ve tarihlendirme problemi üzerinde durmaktadır. Sevil Derin, Edremit'teki Kurşunlu Cami'yi mimari bakımdan ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Zeren Tanındı, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki 2166 numaralı Safevî Albümü'nde yer alan tezhip ve hat çalışmalarını kapsamlı bir biçimde değerlendirilerek albümün menşei ve tarihlendirilmesi üzerinde durmaktadır.

Sanat Tarihi Yıllığı'nın bu sayısına katkıda bulunan makale yazarlarına, hakemlere ve emeği geçen herkese içten teşekkürlerimizi sunarız.

Sanat Tarihi Araştırma Merkezi

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ MERKEZ KAMPÜSÜ'NDE BULUNAN TAŞ ESERLER

THE ARCHITECTURAL SCULPTURES AT THE MAIN CAMPUS OF ISTANBUL UNIVERSITY

Ayşe Denknalbant Çobanoğlu – Ü. Melda Ermiş –
Sevgi Parlak – Akın Tuncer*

Öz

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde bulunan taş eserler ile ilgili çalışmamız 2005-2006 yıllarında parçaların envanterlerinin çıkarılması ile başlamıştır. Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait çoğunluğunu sütun başlıklarının ve sütun parçalarının oluşturduğu parçalar arasında korkuluk levhası parçası, sütun kaideleri gibi çeşitli mimari plastik eserler bulunmaktadır. Bu çalışma ile merkez kampüs içinde yer alan taş eserlerin tanımlanmasının ve tanıtılmasının yanı sıra parçaların bulunduğu bölgenin ve yakın çevresinin Bizans ve Osmanlı dönemlerindeki değişiminin verilmesi amaçlanmıştır.

Bölgenin Byzantion zamanından başlayarak Bizans ve Osmanlı dönemlerinin yanı sıra Cumhuriyet döneminde yoğun imar görmesi bu çevredeki yapıların günümüze ulaşmasını engellemiştir. Bu nedenle İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde bulunan taş eserlerin kesin olarak kontekslerini belirlemek mümkün değildir. Parçaların tanımlanmasında ve tarihlendirilmesinde üslup ve teknik bakımdan benzer örnekler dikkate alınmıştır. Parçalar bölgenin mimari açıdan tarihsel gelişimi doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mimari Plastik, Beyazıt Senti, Bizans Dönemi, Osmanlı Dönemi

* Yrd. Doç. Dr. Ayşe Denknalbant Çobanoğlu, İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk – İslam Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ü. Melda Ermiş, İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Sevgi Parlak, İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk – İslam Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye

Okt. Dr. Akın Tuncer, İstanbul Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü, İstanbul/Türkiye

Abstract

Our study on architectural sculptures found in the Main Campus of Istanbul University commenced with taking inventory of the pieces in 2005 and 2006. Column capitals and column shafts from the Byzantine and Ottoman periods constitute majority of the pieces along with various architectural sculptures such as fragment of slab and column bases. The study aims to identify and promote the stone works in the main campus and convey transformation of the area and immediate vicinity during the Byzantine and Ottoman periods.

Structures in the area did not survive due to extensive construction in the area since Byzantium through the Byzantine and Ottoman times as well as the Republican period. Therefore, it is not possible to determine the exact context of the architectural sculptures in the Main Campus of Istanbul University. Definition and dated of the stone works are considered in similar examples in technical and stylistic features. The pieces were evaluated according to the architectural development in the area.

Keywords: *Architectural Sculpture, Beyazıt District, Byzantine Period, Ottoman Period*

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde bulunan taş eserlerle ilgili araştırmamız 2005-2006 yıllarında bu eserlerin kampüs içindeki bir alanda düzenlenmesi için yapılan çalışmalar sırasında envanterlerinin çıkarılmasıyla başlamıştır. Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait çoğunluğunu sütun başlıklarının oluşturduğu parçalar arasında, sütun parçaları, korkuluk levhası parçası ve sütun kaideleri gibi çeşitli mimari plastik eserler bulunmaktadır. Bu çalışma ile merkez kampüs içinde yer alan taş eserlerin tanımlanmasının ve tanıtılmasının yanı sıra parçaların bulunduğu bölgenin –günümüzde Rektörlük binası ile çeşitli fakültelerin birimlerinin yer aldığı– İstanbul Üniversitesi'nin Merkez Kampüsü ile çevresinin Bizans ve Osmanlı dönemlerindeki değişiminin verilmesi amaçlanmıştır.

Bölgenin Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde Geçirdiği Değişim

İstanbul Üniversitesi'nin Merkez Kampüsü'nün bulunduğu Beyazıt semti, Byzantion şehrinin nekropolünün uzandığı bir bölgedir. Özellikle Septimus Severus döneminde (193-211), şehrin genişletilmesiyle birlikte nekropol alanı, şehrin batısına, Çemberlitaş ve Beyazıt'a doğru yayılmıştır¹. Şehrin geliştiği ve Konstantinopolis'e dönüştüğü döneme kadar, yaklaşık olarak M.Ö.4. yüzyıldan–M.S.3. yüzyılın sonuna kadar bu bölgenin nekropol alanı olarak kullanıldığı buluntulardan anlaşılmaktadır. 1946 ile 1962 yılları arasında üniversitenin ek binalarının inşasının temel kazılarında, üniversite çevresindeki yol düzenlemelerinde erken döneme ait stellerin ve lahitlerin yanında Geç Antik Dönem'e ait hipojeler bulunmuştur². Üniversitenin ana binasının arkasındaki ek binaların inşası sırasında,

¹ Alfons Maria Schneider, **Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt**, Berlin 1936, s.94; Nezhir Fıratlı, "Byzantion Nekropolü ve Son Buluntular", **V. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1960, s.194-199; Enis Karakaya, "Nekropoller", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1994, s.62-63; Semavi Eyice, "İlk Kuruluşta Türk Devrinin Başlarına İstanbul", **İstanbul Armağanı**, Fetih ve Fatih, 1, İstanbul 1995, s.14; Wolfgang Müller-Wiener, **İstanbul'un Tarihsel Topografyası**, Çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s.219-220.

² Aziz Ogan, "Üniversite Temel Hafriyatının Meydana Koyduğu Hakikatler", **TTOK Belleteni**, No.79, 1948, s.13-14; Nezhir Fıratlı, "İstanbul İçinde ve Civarındaki Muhtelif Buluntular ve Kazılar", **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 4, 1950, s.40-41; Nezhir Fıratlı, "İstanbulun Yunan ve Roma Mezar Stelleri", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C.XXIX, No.114, Ankara 1965, s.263, 266-268; Nezhir Fıratlı, "Kısa Arkeolojik Haberler", **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 13-14, 1966, s.220-221.

Süleymaniye yönünde ortaya çıkarılan hipojeler dikdörtgen planlı, beşik tonozla örtülü olup 4. – 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir³.

Septimus Severus döneminde bu bölgede bir saray, Severus'un idolü (eidolon) olarak anılan bir tapınak ve içinde birçok tanrı idolünün olduğu dört büyük tonozlu yapıdan kaynaklar bahsetmektedir⁴.

Byzantion kentinin “Yeni Roma” olarak biçim değiştirmesi ile birlikte, kentin sınırları genişlemiş, Beyazıt ve çevresi sur içinde kalmıştır. Kaynaklar, I. Constantinus döneminde ilgili bölge ve çevresinin Halonitzin adıyla anılan bir harman yeri olduğu ve Romalı devlet görevlilerinin konaklamaları için I. Constantinus tarafından inşa ettirilen saraylar ve bir misafirhanenin bulunduğu bilgisini vermektedir⁵. Constantinus'un zaman zaman yaz aylarını bu bölgede geçirdiğini de kaynaklar aktarmaktadır⁶. Kuban, Severus ve Constantinus dönemindeki sarayların bölgenin kuzeyinde olabileceğini belirtir⁷.

İmparator Hadrianus döneminde (113-124) inşa edilen su yolunun kentin artan nüfusuna yetişmemesi nedeniyle İmparator Valens tarafından 368 yılında yeni bir su kemerinin inşasına başlanır. Konstantinopolis'in 5. yüzyıldaki bölgelerinin ve bölgelerdeki belli başlı yapıların listesini veren Notitia'ya göre kentin X. bölgesinde⁸, bu su yolunun bitiminde, 372-373 yıllarında Konstantinopolis valisi (eparkh) Klearhos tarafından yaptırılan bir “Nymphaeum Maius” bulunmaktadır⁹.

³ Fıratlı, a.g.e., 1965, s.268; Nezih Fıratlı, “Notes sur quelques hypogées paléo-chrétiens de Constantinople”, *Tortulae, Studien zu Altchristlichen und Byzantinischen Monumenten*, Freiburg 1966, s.131; Enis Karakaya, Yurdumuzdaki Geç Hellenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s.23.

⁴ Averil Cameron – Judith Herrin (Eds.), *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden 1984, s.133.

⁵ Albert Berger (Çev.), *Accounts of Medieval Constantinople, The Patria*, London 2013, II-47, III-7, s.83, 143.

⁶ Cameron – Herrin, a.g.e., s.133.

⁷ Doğan Kuban, “Beyazıt”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1994, s.180.

⁸ Otto Seeck (Ed.), *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*, Berlin 1876, s.238.

⁹ Sokrates Scholasticus, *Ecclesiastica Historia*, Ed. Robert Hussey, Vol.2, 1853, IV-8, s.483-485; Sokrates, *Ecclesiastical History*, Ed. R.Hussey, London 1853, s.218-219; R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1964, s.200-201; Cyril Mango, *Le*

Anıtsal çeşmenin konumu ile ilgili olarak araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmektedir. Naumann, Theodosius Forumu ile ilgili çalışmasında, II. Beyazıt Hamamı'nın kuzeydoğusunda bulunan kavisli bir duvar kalıntısının büyük bir eksedrayı işaret ettiğini, çevresindeki su kanalları nedeniyle de eksedranın Nymphaeum'a ait olabileceğini belirtir¹⁰. Dalman ise Valens su kemeri ile ilgili çalışmasında, Nymphaeum'u bugünkü üniversite merkez kampüsünün yerindeki Eski Saray'ın bulunduğu alanda lokalize eder¹¹. Schneider, Nymphaeum'u İstanbul Üniversitesi'nin Merkez Kampüsü'nün 150 m. batısına konumlandırır¹². Eyice de anıtsal çeşme için üniversite merkez binasının yerini önerir¹³.

Sokrates, bu su kaynağının bulunduğu yer için "...şimdi burası Theodosius Forumu olarak adlandırılır..." demektedir¹⁴. Theodosius Forumu'nun kesin sınırları belli olmamakla birlikte¹⁵ Simkeşhane binası ve kuzeyindeki kalıntıların Theodosius Forumu'nun giriş kapısını oluşturan zafer takına ait olduğu genel olarak kabul edilen görüştür¹⁶. Giovanni Andrea

Développement Urbain de Constantinople (IVe – VIIe siècles), Paris 1990, s.41, dn.24; Albrecht Berger, "Nimfaion", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1994, s.79.

¹⁰ Rudolf Naumann, "Neue Beobachtungen am Theodosiusbogen und Forum Tauri in İstanbul", **Istanbul Mitteilungen**, 26, 1976, s.125, abb.5, tafel 27.3.

¹¹ Knut Olof Dalman, **Der Valens – Aquädukt in Konstantinopel**, Istanbul Forschungen 3, Bamberg 1933, s.52.

¹² Schneider, **a.g.e.**, s.22, abb.5.

¹³ Semavi Eyice, "Byzantinische Wasserversorgungsanlagen in Istanbul, **Mitteilungen der Leichtweiss-Institut für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig**, 1979, s.5; Semavi Eyice, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.5, 1989, s.3.

¹⁴ Sokrates Scholasticus, **Ecclesiastica Historia**, Ed. Robert Hussey, Vol.2, 1853, IV-8, s.485; Sokrates, **Ecclesiastical History**, Ed. R.Hussey, London 1853, s.219.

¹⁵ Beyazıt ve Laleli civarında konumlanan ve oldukça geniş bir alanı kapladığı bilinen Tauri Forumu veya Theodosius Forumu'nun kesin sınırları belli değildir. Araştırmacıların bu konu ile ilgili farklı görüşleri bulunmaktadır. Bknz. Schneider, **a.g.e.**, s.17-22, abb.5; Paolo Verzzone, "Il 'Tetrapilo aureo' Contributo alla topografia dell'antica Constantinopoli", **Monumenti Antichi**, Vol.43, 1956, s.126-203, fig.47; Janin, **a.g.e.**, s.64-68; Naumann, **a.g.e.**, s.118-141, abb.8; Mango, **a.g.e.**, s.43-45; Theodosius Forumuyla ilgili tüm yorumları değerlendiren bir yüksek lisans tezi de bulunmaktadır. Özlem Ersin, İstanbul Beyazıt'taki Theodosius Forumu Geç Antik Dönemden Osmanlı Dönemi'ne Kadar Forum ve Yapılarının Değişimi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

¹⁶ Schneider, **a.g.e.**, s.17; Rüstem Duyuran, "Bayazıt'da Yapılan Arkeolojik Araştırma ve

Vavassore'nin gravüründe Theodosius Sütunu, Eski Saray'ın bir köşesinde¹⁷ gösterilmiştir. Valens Su Kemerı'nin bitiminde yer alan, aynı zamanda maksem görevi yapan şehrin en büyük anıtsal çeşmesinin Eski Saray'ın arazisi üzerindeki İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nün batısında, su kemerinin bittiği yerin yakınlarında yer alması uygun görünmektedir.

Vavassore'nin gravürü, (Westbrook vd, 2010, fig.4)¹⁸

Bazı Müşahedeler”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 8, 1958, s.25-27.

¹⁷ 15. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da bulunan Giovanni Maria Angioiello da Eski Saray'dan bahsederken, sarayın içindeki figürlü büyük sütuna değinmektedir. Giovan Maria Angioiello, *Il Sultano e il Profeta: Memorie di uno schiavo vicentino divenuto tesoriere di Maometto II il Conquistatore*, Ed. Jeannine Guérin Dalle Mese, Milano 1985, s.104. Ayrıca bkznz. Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe – XVIe siècles)*, Ankara 1991, s.114-115.

¹⁸ Nigel Westbrook v.d., “Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol.69, No.1, fig.4.

6. yüzyıla gelindiğinde bölgede, Iustinianus'un kız kardeşi Vigilantia için Tauros'da saraylar yaptırdığını ve saraya ait bir de kilise olduğunu kaynaklar bildirmektedir¹⁹.

1204 yılındaki Latin işgali bu bölge ve çevresine, özellikle de Theodosius Forumu'na oldukça zarar vermiştir. Sonrasında bölgedeki yapılar eski ihtişamını koruyamamış, Osmanlıların Konstantinopolis'i almalarıyla birlikte bölgede farklı bir yapılaşma başlamıştır²⁰.

1453'te aynı alana Fatih'in ilk sarayının²¹ inşasına başlanmıştır. Sarayın bir bölümü 1455'te tamamı ise 1458'de tamamlanmıştır²². Sarayın kuruluşuyla ilgili ilk bilgilere Dukas, Kritovoulos ve Tursun Bey'in eserlerinde rastlanılmaktadır. Dukas, sekiz stadiondan daha büyük bir alanda padişahın saraylar inşa ettirdiğini ve bu yapıların çatılarını örten kurşun levhaların manastırlardan elde edildiği bilgisini aktarırken, Kritovoulos da Fatih'in şehrin en güzel yerinde bir saray yaptırdığını ve 1455'te tamamlandığını belirtmektedir²³. Sarayla ilgili en ayrıntılı bilgiyi verenlerden Tursun Bey, sultanın iki denize ve iki karaya bakan bir yer seçip buraya dört köşeli duvarları sağlam bir saray inşa ettirdiğini, bir kısmını hareme, bir kısmını kendi istirahatına tahsis ederek köşkler, kasırlar yaptırdığını, sarayın divan ve taht için ayrılan alanlarından başka, bir bölümünün av sahası olarak ayrılarak çeşitli hayvanlarla doldurulduğunu belirtir. Vavassore'nin

¹⁹ Berger, **a.g.e.**, 2013, III-117, s.191. Özgümüş'ün 2006 yılında Beyazıt ve çevresinde yaptığı yüzey araştırmasında Ordu Caddesi'nin güneyinde Tiyatro Caddesi ve Soğanağa Camii Sokak'ta tespit edilen, 6. yüzyıla tarihlendirilen alt yapı ve hypokaustlu yapı kalıntıları, hem dönem olarak uyması hem de bölgenin Marmara Denizi'ne bakan manzaralı yamaçlarında bulunması sebebiyle bahsi geçen saraya ait olma ihtimali, üzerinde durulması gereken bir konudur. Ferudun Özgümüş, "2006 İstanbul Sur İçi Arkeolojik Yüzey Araştırması", **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.2, Ankara 2008, s.153-154.

²⁰ Semavi Eyice, "Tauri Forumu", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul 1994, s.226.

²¹ Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra padişahın asıl ikametgâhı olmaktan çıkmış, ölen veya tahttan indirilen padişahın haremine tahsis edilmiş yapı *Saray-ı atik-ı mâmure* olarak isimlendirilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.13.

²² Tülay Artan, "Eski Saray", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul 1994, s.204-205.

²³ Dukas, **Bizans Tarihi**, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s.196; Banu Bilgicioğlu, "Sarây-ı Atik-i Âmire", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.36, İstanbul 2009, s.122.

gravüründe (1520) ve Matrakçı Nasuh'un minyatüründe (1537) iç içe iki sur duvarı ve asıl saray yapılarının iç surda toplandığı görülmektedir²⁴.

1540'da geçirdiği yangından sonra Kanuni sarayı yeniden yaptırmışsa da sarayın alanı daralmış, Haliç'e bakan yönünde arsasının bir bölümüne Süleymaniye Külliyesi inşa edilmiştir. Kaynaklara göre, öncesinde Beyazıt Külliyesi de Eski Saray'ın arazisi üzerinde inşa edilmiştir²⁵. İstanbul'u ziyaret etmiş birçok seyyahın tasvirlerine konu olmuş Eski Saray'ın binaları, surları, kapıları, bahçe düzenlemeleri ile anlatılmaya çalışılmıştır. Sarayın kapladığı alanla ilgili, çevre duvarlarının uzunluğu her kaynakta farklı verilirken, bunu sarayın yıllar içinde geçirdiği değişimle açıklamak mümkündür²⁶. İnciciyan ise Eski Saray'ın 18. yüzyıldaki durumunu aktarırken, sarayın düzgün olmayan bir sekizgen şeklindeki yüksek sur duvarlarının 1 mil uzunluğunda olduğunu ve dört kapısının bulunduğunu belirtmektedir. Bayezid suyolu haritasında da sarayın çevre duvarları çizilerek üç kapı belirtilmiş olup, büyükçe çizilen ana kapının Mercan Kapı olduğu anlaşılmaktadır²⁷.

Eski Saray'ın Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra önemini kaybettiği yönündeki genel kaniya rağmen, tarihi kaynaklar ve belgeler, merkez olma özelliğini kaybetmediğini göstermektedir. Öncelikle Yeni Saray'da görev süresi dolmuş haremelerin yeri olmuştur. Zamanla ölen ya da tahttan düşen padişaha mensup tüm kadınların da Eski Saray'a gönderilmesi adet olmuştur. Ancak Eski Saray'ın önemine binaen 16 - 17. yüzyılın ortalarında padişah kızlarının buradan gelin gittikleri, padişah ailesinin bu tören için Eski Saray'a geldikleri bilinmektedir. 15. yüzyılın üçüncü çeyre-

²⁴ Artan, **a.g.e.**, s.204–205; Banu Bilgicioğlu, "Fatih'in fetihten sonra kurduğu ilk saray", **Kültür** (Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi, S.11, İstanbul 2008, s.61-63; Turgut Akbaş, Osmanlı İstanbul'unda Bayezid Meydanı ve Tarihi Çevresi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s.32-34.

²⁵ Bilgicioğlu, **a.g.e.**, 2008, s.62-63; Rıfkı Melûl Meriç, "Beyazıt Câmii Mimârî II. Sultan Bâyezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları Beyazıt camii ile alâkalı Husular, San'atkârlar ve Eserleri", **Ankara Üniversitesi Yıllık Araştırmalar Dergisi**, C.2, Ankara 1957, s.8.

²⁶ Sarayı çevreleyen sur duvarının uzunluğu için, Angiolello, 1 mil; Menavino, 2 mil; Gyllius, Süleymaniye Camii inşaatından önce 6000 adım; Nicolay, 2000 adım; Evliya Çelebi 12.000 arşın demektedir, bkz. Bilgicioğlu, **a.g.e.**, 2008, s.60-63.

²⁷ Sarayı çevreleyen sur duvarı üzerindeki kapılar için; Angiolello, 4 kapılı; Evliya Çelebi, 3 kapılı (Divan Kapısı-doğu, Bayezid Kapısı-güney, Süleymaniye Kapısı-batı) demektedir. Bkz. Bilgicioğlu, **a.e.**, s.60-63, 66; Akbaş, **a.g.e.**, 35-38.

ğinden itibaren şehzadelerin sünnet düğünü törenleri yapılmış, bu gelenek III. Ahmed'in şehzadeleri için yapılan sünnet düğününde (1720) bir kısım eğlencenin burada gerçekleştirilmesiyle devam etmiştir. Bunlardan başka, 18. yüzyılda dini bayramların üçüncü günü padişah gelip buradaki sultanlarla bayramlaşır. Bu sırada düzenlenen spor gösterilerini (özellikle cirid) de padişahların merakla izlediği, bunun için köşkler inşa edildiği de bilinmektedir. Bu durumda Eski Saray 1826'da Seraskerlik makamına tahsis edilene kadar önemini korumuş, bu tarihten sonra ise saray halkı Topkapı Sarayı ve Eyüp Çifte Saraylar'a taşınmıştır²⁸.

Eski Saray'ın 1540 ve sonrasında pek çok yangına maruz kaldığı kaynaklardan ve arşivlerde yer alan onarımlarla ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Özellikle 18. yüzyılda sarayın yoğun bir tamir ve sonrasında da yapılaşmaya uğradığı görülmektedir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye tahsis edilmesiyle Bâb-ı Seraskeri olarak anılmaya başlanmıştır²⁹. İlk Bâb-ı Seraskeri II. Mahmud döneminde Eski Saray'ın yerine inşa edilmiştir. Bu yapı, Fatih döneminden kalma surların iç kısmında 1826'da Abdülhalim Efendi tarafından inşa edilmiş Barok üsluba yakınlık gösteren kâgir ve ahşap yapılar, Beyazıt Yangın Kulesi, Serasker Konağı, Süleymaniye Kışlası (Sarı Kışla), Bekir Ağa Bölüğü, Kitabet Dairesi, cephanelik, hamam, depolar, mutfak, ahır ve nöbet kulelerinden oluşmaktaydı³⁰. 1864 – 1866 arasında bugünkü bina (Harbiye Nezareti) mimar Bourgeois tarafından inşa edilmiştir³¹. Eski Harbiye Nezareti Binası 1923'te İstanbul Darülfünunu'na tahsis edilmiş, 1933'teki üniversite kanununun çıkması ile birlikte İstanbul Üniversitesi adını almıştır³².

²⁸ Bilgicioğlu, a.g.e., 2008, s.65-67.

²⁹ Abdülkadir Özcan, "Bâb-ı Seraskeri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul 1991, s.364.

³⁰ Selman Can, Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2002, s.64 – 65; Gülberk Bilecik, "Ayverdi Haritası'nın Işığında 19. Yüzyılda Süleymaniye Senti", **Süleymaniye Ulusal Sempozyumu / Şehir ve Medeniyet, (23-25 Kasım 2007)**, İstanbul 2011, s.310-312.

³¹ Ara Altun, "Bâb-ı Seraskeri - Mimari", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul 1991, s.364-365; Akbaş, a.g.e., s.38-41.

³² Mehmet Sayar, **İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1996, s.79.

Eski Saray'dan günümüze ulaşan mimari kalıntı olmamakla birlikte, eski resimlerde görülen ve sarayın iç avlu duvarları olduğu tahmin edilen duvarların, günümüzde Rektörlük Binası'nı (Merkez Kampüsü) çevreleyen duvarlarla hemen hemen aynı yerde olduğunu söylemek mümkündür³³.

Beyazıt Külliyesi ve Süleymaniye Külliyesi'nin bir bölümünün Eski Saray'ın arazisinden ayrılarak inşa edilmiş yapılar oldukları bilinmektedir. Beyazıt Külliyesi (1500-1507), Eski Saray'ın güney yönünde ve muhtemelen dış avlusunda cami, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray, medrese, çifte hamam, Selçuk Hatun ve Sultan II. Beyazıt Türbeleri ile dükkânlardan oluşmaktadır. Daha sonra Veliyüddin Efendi Kütüphanesi (1768) camiye bitişik olarak inşa edilmiştir. 1509 depreminde camide ve medresede hasarlar meydana gelmiş ve sonrasında tamir edilmiştir. Caminin 17. yüzyılda geniş bir dış avlusu bulunduğu bilinmektedir. Medresenin de bir ön avlusu olduğu bilinmekle birlikte 20. yüzyıl ortalarındaki meydan düzenleme çalışmaları esnasında bu avlu kaldırılmıştır. 1956-1957 yıllarındaki yol düzenleme çalışmalarında II. Beyazıt Hamamı'nın temellerinde Theodosius Sütunu'na ait figürlü parçalar açığa çıkmıştır³⁴.

Simetrik bir konumda ele alınan Süleymaniye Külliyesi (1550-1557) cami, sıbyan mektebi, Evvel, Sanî, Salis, Rabî medreseleri ile darülhadis, tıp medresesi ve şifahane, darüzziyafe, tabhane, ahır, darülkurra, Hürrem Sultan ve Kanuni Türbeleri, arasta, çok sayıda dükkân ve hamamdan oluşmaktadır. Külliyyeye Mimar Sinan'ın türbesi ve sebili ile daha sonra bir meydan çeşmesi ilave edilmiştir. Külliyenin yerleşim düzeni şehircilik açısından dikkat çekicidir³⁵.

Türk döneminde yüzyıllar içinde, Eski Saray'ın yakın çevresinde birçok yapı inşa edilmiştir. Bunlardan Beyazıt Medresesi'nin karşısında yer alan Simkeşhane'nin çevresinde Theodosius Forumu'na ait kalıntılar net olarak görülmektedir. Simkeşhane, 1707, 1715 ve 1867 yıllarında yapılan inşa ve müdahalelerle son şeklini almıştır. İki mescidi olduğu, ön cephesinde Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın yaptırdığı sebil ve mektep bulunduğu bilinmektedir. 1956-1957 yıllarındaki yol genişletme çalışmaları

³³ Akbaş, a.g.e., res.1 ve 10.

³⁴ Semavi Eyice, "İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.8, İstanbul 1990, s.11-26.

³⁵ **Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi**, Ed.Selçuk Mülayim, Ankara 2007.

sebebiyle yapının üç kolu yıktırılmış, kalan kısmı onarılarak 1981 yılında kütüphane olarak hizmet vermeye başlamıştır³⁶.

Seyyid Hasan Paşa Külliyesi, iki ayrı adada yer alan yapılardan oluşur. II. Beyazıd Hamamı'nın arkasında 1745 yılında tamamlanan fevkani medrese, sıbyan mektebi, sebil, çeşme ve dükkânlardan; II. Beyazıd Hamamı'nın karşısında ise 1747 yılında tamamlanan han, iki çeşme, fırın ve dükkânlardan meydana gelmiştir. 1894 depreminde hanın üst katı tahrip olmuş, 1956-1957 yıllarında yol genişletme çalışmaları sebebiyle üst kat ve ön cephe yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır³⁷. Yapı, 2012-2014 yılları arasında onarım görmüş ve mevcut kısmın üst katı yeniden inşa edilmiştir. Medresenin doğusunda vaktiyle yer aldığı bilinen Hatice Usta Cami, 1748-1749 yıllarında inşa edilmiş olup 19. yüzyılın sonunda ortadan kalkmıştır³⁸.

Sadrazam Siyavuş Paşa tarafından yaptırılmış olan Vezneciler Hamamı (1582) bir sıra dükkan üzerinde fevkani olarak inşa edilmiş, soğukluk kısmı 20. yüzyılın ilk yarısında betonarme olarak yenilenmiştir³⁹. Vezneciler'de hamamın hemen yanında, bugünkü caddenin bulunduğu yerde vaktiyle Sabuncu Hanı adıyla bir yapının varlığı bilinmekle birlikte günümüze ulaşmamıştır⁴⁰.

Sadrazam Keçecizade Mehmed Fuat Paşa için 1867'de inşa ettirilen konak, Maliye Nezareti, Askeri Tıbbiye, Eczacılık ve Dişçilik Mektepleri olarak kullanılmış olup günümüzde Eczacılık Fakültesi olarak hizmet vermektedir⁴¹.

³⁶ Ceyhan Güran, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Ankara 1978, s.134-135; Behçet Ünsal, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, C.II, İstanbul 1969, s.8, 30-34; İlban Öz, "Beyazıt Simkeşhane Yapısı Restorasyonu, Theodossius Takı ve Hasan Paşa Hanı'nın Sorunları", **Ayasofya Müzesi Yıllığı**, S.10, İstanbul 1985, s.50-53; Anonim, "Simkeşhane", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul 2009, s.211, 213; Hüseyin Ayvansarayi, **Hadikatü'l-Cevami**, C.1, İstanbul 1281 (1865), s.123.

³⁷ Ünsal, **a.g.e.**, s.7, 31; Güran, **a.g.e.**, s.120-122; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Seyyid Hasan Paşa Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul 2009, s.60-62.

³⁸ Ayvansarayi, **a.g.e.**, s.298.

³⁹ Mehmet Nermi Haskan, **İstanbul Hamamları**, İstanbul 1995, s.286-289.

⁴⁰ Kuban, **a.g.e.**, s.182.

⁴¹ Akbaş, **a.g.e.**, s.85-87.

Cami, mektep, sebil, hamam ve aşhaneden oluşan Kaptan İbrahim Paşa Külliyesi'nin (1725) aşhane ve hamamı günümüze ulaşmamıştır. Hamamın yerine Mimar Kemaleddin Bey tarafından Medresetü'l-Kuzât (1913) inşa edilmiştir⁴². Yapı üniversitenin Nadir Eserler Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır⁴³.

Bozdoğan Kemeri'nin ucunda yer alan Süleymaniye Külliyesi'ne ait sıra odaların arkasında, İktisat Fakültesi ek binası yanında bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. Adı bilinmeyen hamamın muhtemelen bu civarda olduğu tahmin edilen Seyyid Hasan Paşa Konağı'na ait olabileceği düşünülebilir. Bunun biraz batısında Helvai Baba Tekkesi'nin karşısındaki pahlı köşede yer alan, alınlığı aynalı bir yazı ile tezyin edilmiş olan çeşmenin de Seyyit Hasan Paşa'nın eşi tarafından yaptırılmış olduğu göz önüne alındığında bu ihtimalin kuvvetli olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Zaman içerisinde bölgede oluşan mahalle dokusunun yangınlar ve yıkımlar sonucunda 19. yüzyılın sonlarından itibaren kaybolmaya başlamasıyla yerlerine yapılan üniversite binaları dokunun değişmesine yol açmıştır. Yakın zamanlarda binaların yenilenmesi ve kısmen eski dokunun oluşturulması için yapılan çalışmalar sırasında bazı kalıntıların ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu kalıntıların değerlendirilmesi, bölgenin tarihsel topografyasına katkı sağlayacaktır.

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü Taş Eserler Kataloğu⁴⁴

İstanbul Üniversitesi tarafından İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne kaydettilen Merkez Kampüs'ün bahçesinde bulunan parçaların bir kısmı Yangın Kulesi yakınında, bir kısmı da bahçenin Süleymaniye Camii yönünde teşhir edilirken, bazı parçalar Rektörlük Binası (eski Seraskerlik) içinde sergilenmektedir. Bu çalışmada ele alınan parçaların yanı sıra bu alanda, daha önceden tespit edilen ve bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri koleksiyonunda yer alan eserler de bulunmaktadır. Çoğunluğunu mezar stellerinin oluşturduğu bu parçalar arasında hayvan mücadelesinin betimlendiği

⁴² Semavi Eyice, "İbrahim Paşa Külliyesi", **Türk Ansiklopedisi**, C.20, 1972, s.4.

⁴³ Yıldırım Yavuz, **Mimar Kemaleddin ve I. Ulusal Mimarlık Dönemi**, Ankara 1981, s.232-239.

⁴⁴ Merkez Kampüs'teki taş eserler İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün 09.04.2015 gün ve 108204 sayılı yayın izni ile bu çalışmada kullanılmıştır.

friz parçaları dikkat çekicidir⁴⁵. Dethier, 1865 yılında askeriye tarafından kullanılan binayı ziyareti sırasında birçok sütun parçası ve sütun başlığının yanı sıra üzerinde beş harfî mevcut yazıtlı bir parça gördüğü ve bu parçanın üzerindeki yazıtın Tauri Forumu'ndaki Theodosius heykeline ait olduğu bilgisini vermektedir⁴⁶. Kaynaklar bu heykelin forum meydanının ortasında olduğundan ve yazıtlı bir kaidesinin bulunduğundan bahsetmektedir⁴⁷.

Merkez Kampüsteki Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait taş eserlerin çoğunluğunu sütun parçaları oluşturmaktadır. Genellikle üzerinde hangi döneme ait olduğunu belirleyecek bir motif veya yazıt bulunmayan, statik işlevi nedeniyle sıklıkla ikinci kez kullanılan sütunların tarihlendirilmesi oldukça zordur, bu nedenle katalogda tek tek tanımlanmamışlardır. Merkez Kampüs'te 37 adet farklı boyut ve malzemede sütun parçası tespit edilmiştir. Kampüs içinde dağınık halde bulunan sütun parçalarının çoğu 2006 yılında düzenlenerek, Beyazıt Yangın Kulesi'nin yanındaki alana yerleştirilmiştir.

⁴⁵ André Grabar, *Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963, s.72-73, Pl.22,4; Gustave Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, Vol.II, Roma 1966, kat.no.293, 680, 755 s.54-55, 478, 553-555; Gustave Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, Vol.III, Roma 1966, kat.no.904, 993, 1003, 1174, s.119, 206-207, 215-216, 417-419.

⁴⁶ Dethier, “Μνημειον Θεοδοσιου του β' επι τής Αγοράς Ταύρου”, *Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, Vol.13-15 (1866-1867), 1868, s.64. Seraskerlik binasının bodrumunda, Manuel Komnenos dönemine ait damgalı tuğlalar arasında bulunan, sadece bir kelimesinin beş harfi görülen yazıtlı parça için Dethier, bu harflerden yola çıkarak kelimenin “φασφόρος ήλιος” olabileceğine, bu ifadeye de bir antolojide rastladığına değinerek konuyu genişçe makalesinde ele almaktadır. Makaleyi tercüme eden Prof. Dr. Efstratios Zengin'le çok teşekkür ederiz.

⁴⁷ Berger, *a.g.e.*, 2013, II-47, s.83; Averil Cameron – Judith Herrin (Eds.), *a.g.e.*, s.146-149. Ayrıca bu kaynakların hepsini birlikte değerlendiren veri tabanı için bkz.

<http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/detail-text.php?record=LSA-494.01.02.2015>.

Beyazıt Yangın Kulesi'nin yanındaki alana yerleştirilen parçalar,
A. Denknlbant obanoğlu

Kat. No. 1

Eserin Niteliği: İyonik Başlık

Eserin Ölçüleri:

Abakus: Yükseklik:3cm

EnxBoy:30x34 cm

İç çapı: 29 cm

Yükseklik: 13 cm.

Dış çap: 36 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Tanımı: Köşelerinde volütler bulunan tüm haldeki başlığın ekhinos kısmının ön ve arka yüzünde ortada yumurta motifi, iki yanında stilize yarım palmet motifi yer alır. Yumurta ve yarım palmet motifleri oldukça yüzeysel, plastik değeri az biçimde işlenmiştir. Polster, ortada tek bantlı kemer şeklinde balteus ile hafif sıkılmış olup, balteusun iki yanından köşelere doğru lotus yaprakları uzanır.

Benzer Örnekler: Prokonnesos adası atölyelerinde üretimi tamam halde dokuz adet ionik başlık⁴⁸, İstanbul Üniversitesi Çapa Tıp Fakültesi bahçesindeki ionik başlık⁴⁹, Topkapı Sarayı'nda Gülhane Askeri Hastanesi avlusunda bulunan başlık⁵⁰, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden ionik başlık ve Roma San Stefano Rotundası'ndaki ionik başlık⁵¹ benzer örneklerdir.

⁴⁸ Nuşin Asgari, "The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from marble quarries", **Constantinople and its Hinterland**, Cambridge 1995, s.273, fig.10.

⁴⁹ Asnu Bilban Yalçın, "The Marble of Thasos and Proconnesus: Some Notes on the Production of Ionic Capitals in Early Byzantine Period", **Thasiaka** (Συμποσιου Θασιακών Μελετών. Η Θασος δια μέσου των αιώνων: Ιστοσια-Τέχνη-Πολιτισμός), Vol.12, Kavala 2005, fig.1-2.

⁵⁰ Hülya Tezcan, **Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi**, İstanbul 1989, kat.no.446, s.322.

⁵¹ John J. Herrmann, **The Ionic Capital in Late Antique Rome**, *Archaeologica* 56, Roma 1988, s.95, fig.174, 176.

Yayın: Erken Bizans dönemine ait ionik başlıklar ile ilgili çalışmasında Yalçın, parçayı tanıtmıştır⁵². Özgümüş, İstanbul suriçinde yürüttüğü yüzey araştırmasının 2005 yılı kampanyasında başlığa yer vermiştir⁵³.

Değerlendirme: Herrmann'ın ionik başlıklarla ilgili çalışmasında erken Hıristiyanlık dönemi Asyatik ionik başlıklar sınıfına girmektedir⁵⁴. Yalçın, parçayı Prokonnesos örnekleri doğrultusunda 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirerek, Konstantinopolis'teki ionik başlık örnekleri az olduğundan kesin bir şey söylemek zor olsa da benzer örneklerden yola çıkarak Prokonnesos üretimi olduğunu belirtir⁵⁵.

⁵² Yalçın, **a.g.e.**, 2005, s.692-693, pl.1, fig.3-4.

⁵³ Ferudun Özgümüş, "2005 Yılı İstanbul Çalışmaları Bilimsel Raporu", **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.2, Ankara 2007, s.528.

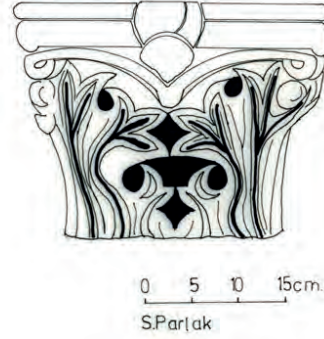
⁵⁴ Herrmann, **a.g.e.**, s. 95, 117, 154.

⁵⁵ Yalçın, **a.g.e.**, 2005, s.692-693, pl.1, fig.3-4.

Kat. No. 2

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Eserin Niteliği: Korint Başlık

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: 25 cm Çap: 25 cm

Abakus Boyutları: Yükseklik: 6 cm, En x Boy: 33 x 34 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Başlığın kalathosunda tek sıra halinde köşelerde birer adetten toplam dört adet yayvan, etli ve iri akantus yaprağı yer alır. Köşelerde basit spiral kıvrımlar meydana getiren heliksler abakus rozetinin altında V biçimi oluşturarak birleşirler.

Benzer Örnekler: Selanik Aziz Georgios Kilisesi lapidariumunda bulunan bir başlık⁵⁶ ve Silifke Müzesi 2011/243 (A) envanter numaralı başlık⁵⁷ örnek olarak verilebilir.

Yayın: -

Değerlendirme: Kautzsch'un dört yapraklı başlıklar grubunda⁵⁸ değerlendirilen parça üslup ve benzer örnekler neticesinde 5. yüzyıl ikinci yarısına ait korint başlıkların güzel bir örneğidir.

⁵⁶ Rudolf Kautzsch, **Kapitelstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert**, Berlin 1936, kat.no.239, s.79, taf.17.

⁵⁷ Ayşe Aydın, "Erken Hıristiyanlık – Bizans Dönemi Mimari Elemanlarının / Süslemelerinin Kataloğu ve Değerlendirilmesi", **Silifke Müzesi Taş Eserler Kataloğu**, Mersin 2013, s.239.

⁵⁸ Kautzsch, **a.g.e.**, s.79-80.

Kat. No. 3

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Eserin Türü: Korint Başlık

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: 49 cm Çap: 38 cm

Abakus Yüksekliği: 7cm En x Boy: 63x 66 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Bir köşesi kırık olan başlığın kalathosunda iki sıra halinde, alt sırada beş, üst sırada köşelerde birer adetten toplam dört akantus yaprağı bulunur. Başlığın köşelerinde küçük kıvrımlar oluşturan heliksler abakus çiçeğini sararak, üst sıra yapraklarının alt kısmına kadar lir biçiminde uzanır. Başlığın dört yüzündeki lir formundaki alanlar stilize bitkisel motiflerle dolguludur. Alt sırada, yan yana gelen yaprakların loplarının uçlarının birbiriyle birleşmesi ile ‘akanthus maskesi’ adı verilen düzenleme görülür.

Benzer Örnekler: İstanbul Ayasofya Müzesi bahçesinde bulunan 224 ve 519 envanter numaralı başlıklar⁵⁹, Saraçhane’den benzer bir örnek⁶⁰,

⁵⁹ Claudia Barsanti – Alessandra Guiglia, “Late Roman and Early Byzantine Capitals”, **The Sculptures of the Ayasofya Müzesi in Istanbul, A Short Guide**, İstanbul 2010, s.85, fig.80-81.

⁶⁰ Thomas Zollt, **Kapitellplastik Konstantinopel vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.**, Bonn 1994, kat.no.490, s.176, taf.41.

Ravenna San Apollinare Nuovo Kilisesi başlıkları⁶¹ örnek olarak verilebilir.

Yayın: Yalçın, Hatay Müzesi'nden iki korint başlığa yer verdiği çalışmasında karşılaştırma malzemesi olarak bu başlıktan bahsetmiştir⁶². Özgümüş, yüzey araştırmasında parçayı görmüş ve yayınında yer vermiştir⁶³.

Değerlendirme: Kautzsch'un gruplandırmasında altıncı grup lir başlıklar⁶⁴, Betsch'in sütun başlıkları ile ilgili çalışmasında da yine lir biçimli başlıklar⁶⁵ içinde değerlendirilmektedir. Pralong'un helikslerin düzenine göre yaptığı sınıflamada IVc grubunda yer almaktadır⁶⁶. Prokonnesos atölyelerinde üretilen 5. yüzyıl ikinci yarısı – 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen bu tipteki korint başlıklar, Barsanti ve Guiglia'ya göre Konstantinopolis'deki yapılardan ziyade Roma İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine ihraç edilmek üzere üretilmişlerdir⁶⁷. Lir biçimli korint başlıklar Prokonnesos'da üretilen ve ihraç edilen en yaygın sütun başlıklarındandır⁶⁸.

⁶¹ Friedrich Wilhelm Deichmann, **Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes**, Kommentar II.1, Wiesbaden 1974, s.131-135.

⁶² Asnu Bilban Yalçın, "Two corinthian capitals in proconnesian marble from Antioch / Hatay", **Atti del VIII Simposio Paolino**, Roma 2004, s.235, fig.4-5, pl.1.

⁶³ Özgümüş, **a.g.e.**, 2007, s.527.

⁶⁴ Kautzsch, **a.g.e.**, s.59-60

⁶⁵ William Earl Betsch, *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople*, University of Pennsylvania, Department of the Art History, PhD Thesis, 1977, s.217-220.

⁶⁶ Annie Pralong, "La Typologie des Chapiteaux Corinthiens Tardifs en Marbre de Proconnesse et la Production d'Alexandrie", **Revue Archéologique**, 2000/1, Paris 2000, s.85-87, şek.7b.

⁶⁷ Barsanti – Guiglia, **a.g.e.**, s.85.

⁶⁸ Prokonnesos atölyelerinde üretilip, ihraç edilmiş başlıklar için bkz. Claudia Barsanti, "L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI secolo", **Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte**, Serie III, XII, Roma 1990, s.91-220.

Kat. No. 4

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Eserin Niteliği: Korint Başlık

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: 41 cm. Çap: 40 cm

Abakus Boyutları: Yükseklik: 6 cm, En x Boy: 61 x 62cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Tüme yakın başlığın kalathosu üst sırada dört, alt sırada beş adet, taç yapraklarının uçları birbiriyle birleşerek akantus maskesi şeklini alan, geniş ve dolgun akantus yapraklarıyla bezelidir. Başlığın köşelerinde basit spiral kıvrımlar meydana getiren heliksler, abakus rozetinin altındaki bitkisel bezemeyi lir biçiminde sararak, alt sıradaki akantus yaprağına kadar uzanır.

Benzer Örnekler: Kat. No. 3'deki benzer örnekler gösterilebilir.

Yayın: -

Değerlendirme: Lir biçimli korint başlıklar grubunda⁶⁹ yer alan parça genel düzenlemesi, yaprak üslubu ve benzer örnekler neticesinde 5. yüzyıl ikinci yarısı – 6. yüzyıl ortalarına tarihlenir.

⁶⁹ Kautzsch, a.g.e., s.59-60; Betsch, a.g.e., s.217-220; Pralong, a.g.e., s.85-87, şek.7b.

Kat. No. 5

Fotoğraf: Sevgi Parlak

0 10 20 30 cm.
S.Parlak

Eserin Niteliği: Korint Başlık

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: 40 cm Çap: 33 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Abakusu ve kalathosunun üst kısmı yer yer kırık olan başlığın mevcut kısmı kalathosun bezemesi hakkında yeteri kadar fikir vermektedir. Üst sırada dört, alt sırada dört akantus yaprağı ile çevrilidir. Heliksler alt sıradaki taç yaprağı kadar uzanarak lir formu oluşturur. Lir biçimindeki alanlar bitkisel motiflerle bezelidir.

Benzer Örnekler: Kat. No. 3 ve 4 numaralı başlıklarla benzer olup aynı örnekler verilebilir.

Yayın: -

Değerlendirme: 5. yüzyıl ikinci yarısı – 6. yüzyıl ortalarına ait parça, korint başlıkların bir türü olan lir biçimli başlıklar grubunda yer alır.

Kat. No. 6

Eserin Niteliği: Korint Başlık

Eserin Ölçüleri:

Yükseklik: 40 cm Çap: 35 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Tanımı: Abakusu ve köşelerde yer alan spiral kıvrımları kırık olan başlığın üzerinde üst ve alt sırada dörder adet, yayvan, beş loblu akantus yaprağı bulunur. Heliksler lir biçiminde alt sıradaki taç yaprağı kadar uzanır.

Benzer Örnekler: 3, 4 ve 5 numaralı sütun başlıklarıyla benzer olup, kat. no. 3'de belirtilen örneklerle benzerdir.

Yayın: -

Değerlendirme: Lir biçimli korint başlıklar grubunda yer alan parça, 5. yüzyıl ortası – 6. yüzyıl ikinci yarısına tarihlenir.

Kat. No. 7

Eserin Niteliği: Korint Başlık

Eserin Ölçüleri:

Yükseklik:~35 cm Çap:34 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Tanımı: Abakusu ve kalathosunun bir bölümü kırık, yüzeyi aşınmış olsa da kompozisyonu anlaşılabilir başlığın alt ve üst sırasında dörder akan-tus yaprağı bulunur. Heliksler lir biçiminde alt sıra yaprak hizasına kadar uzanır.

Benzer Örnekler: Kat. No. 3, 4, 5 ve 6 ile benzer olup, aynı örnekler geçerlidir.

Yayın: -

Değerlendirme: Lir biçimli korint başlıklar grubuna dahil parça 5. yüzyıl ikinci yarısı - 6. yüzyıl ortasına aittir.

Kat. No. 8

0 10 20 30cm
S. Parlak

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Eserin Niteliği: Korint Başlık

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: ~ 45 cm Çap: ~ 50cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Büyük kısmı eksik başlığın sadece alt sıradaki akantus dizisi mevcuttur. Beş loblu taç yapraklar akantus maskesi denilen düzendedir.

Benzer Örnekler: -

Yayın: -

Değerlendirme: Parçanın büyük bölümü eksik olduğundan kesin olarak sınıflandırma yapmak mümkün değildir.

Kat. No. 9

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Eserin Niteliği: Sütun Kaidesi

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: 24 cm Çap: 33 cm

Plinthos En x Boy: 50 x 50 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Profilsiz plinthosun iki köşesi kırıktır. Plinthosun üzerinde dış bükey profilli torus ve sütuna bağlantı sağlayan boyun kısmı bulunur. Kaidede 5 x 6 cm ölçülerinde bir yuva vardır.

Benzer Örnekler: Bursa'nın Nilüfer İlçesine bağlı Kayapa Eski Cami'nin bahçesindeki kaide, İmralı Mete mevkiinde bulunan kaide⁷⁰ ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki 30.8.67 envanter numaralı kaide⁷¹ benzer örnekler arasındadır.

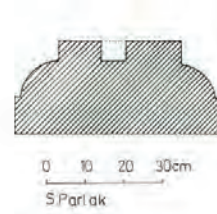
Yayın: -

Değerlendirme: Ötügen'in sınıflandırmasında, plinthos, yarım küre biçiminde torus ve boyun kısmından oluşan, C grubuna⁷² dahil Attika tipindeki sütun kaidesi benzer örnekler doğrultusunda 5. – 6. yüzyıla ait olmalıdır.

⁷⁰ Yıldız Ötügen, **Forschungen im nordwestlichen Kleinasien: antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa**, İstanbuler Mitteilungen Beiheft 41, Tübingen 1996, s.153-154, abb.33, taf. 24.5-6, 25.3.

⁷¹ Sema Alpaslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı**, Ankara 2001, s.274, res.15.

⁷² Ötügen, **a.g.e.**, s.161-163.

Kat. No. 10

Eserin Niteliği: Sütun Kaidesi

Eserin Ölçüleri:

Yükseklik: 32 cm Çap: 57 cm

Plinthos En x Boy: 60 x 75 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Fotoğraf: Ü. Melda Ermiş

Tanımı: Tek parçadan oluşan sütun kaidesinin, profilsiz plinthosun büyük bölümü kırıktır. Plinthosun üstünde konik biçimli eğimli bir yüzeye sahip torus ve boyun halkası bulunur. Kaidede 6 cm çapında yuva deliği vardır.

Benzer Örnekler: İstanbul'dan Studios Manastırı Kilisesi'nin kaideleri benzer örnekler arasındadır. Bursa Kemaliye'de Eski Cami'nin önündeki kaide ve Güzelyalı'da Köksal Motel'in bahçesindeki parça da örnek verilebilir⁷³.

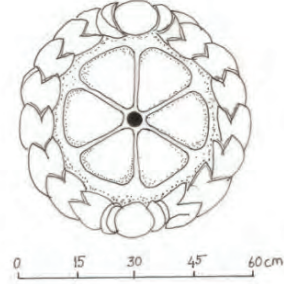
Yayın: -

Değerlendirme: Ötüken'in sınıflandırmasında, plinthos, konik biçimli torus ve boyun kısmından oluşan, 'kabaca işlenmiş veya işlenmemiş kaide' olarak da adlandırılan, B grubuna⁷⁴ dahil Attika tipindeki sütun kaidesi benzer örnekler doğrultusunda 5. – 6. yüzyıla ait olmalıdır.

⁷³ A.e., s.156-157, taf.26.1, 26.4.

⁷⁴ A.e., s.161-162.

Kat. No. 11

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Eserin Niteliği: Kristogramlı Parça

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: 22 cm Çap: 60 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Tümüyle mevcut parça dairevi formda olup üst kenarında defne yapraklarından bir çelenk dolanır. Çelengün içine İsa'nın monogramı olan kristogram işlenmiştir. Parçanın yan yüzü düzgün traşlıdır

Benzer Örnekler: -

Yayın: Yalçın, Erken Bizans döneminde sıklıkla kullanılan defne yapraklı çelenk içinde chrismon bulunan parçanın kalınlığı dolayısıyla bir lahit ön yüz levhasına ait olabileceği üzerinde durmaktadır⁷⁵.

Değerlendirme: Genellikle zafer sembolü olarak kullanılan defne, yapraklarının solmamasından ötürü sonsuzluk ifadesi de içermektedir⁷⁶. Ölü kültüründe önemli bir yeri olan defne dallarından yapılmış çelenkler lahit bezemelerinde sıklıkla kullanılmıştır. 3. yüzyılda ortaya çıkan ve

⁷⁵ Asnu Bilban Yalçın, "İstanbul ve Boğaziçi Üniversitelerinde Bulunan Bazı Bizans Mimari Plastik Eserleri", Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, İstanbul 2008, s.299-301.

⁷⁶ George Ferguson, Signs and Symbols in Christian Art, New York 1955, s.40.

4. yüzyılda yaygınlaşan, Yunanca Khristos kelimesinin ilk iki harfi Chi (X) ve Ro (P)'nin bir araya gelmesinden oluşan İsa'nın adının monogramatik yazılımı kristogram I.Constantinus ve oğlu Constantius döneminde çokça kullanılmıştır⁷⁷. Parçanın tarihlendirmesinde üslup ve bezeme özellikleri göz önünde bulundurularak 5. yüzyıl önerilmektedir. Parçanın yan kısmının geniş ve düzgün traşlı olması, bir başka yere monte edildiğini düşündürmektedir. Yalçın'ın belirttiği gibi bir lahit levhasına veya Arcadius ve Marcianos sütunlarının kaidelerinde olduğu gibi bir heykel ya da anıt sütun kaidesine ait bir parça olabilir.

⁷⁷ Wolfram Hörandner - Annemarie Weyl Carr, "Christogram", **Oxford Dictionary of Byzantium**, III, New York-Oxford 1991, s.441.

Kat. No. 12

Fotoğraf: Sevgi Parlak

Eserin Niteliği: Paye Parçası (?)

Eserin Ölçüleri: Yükseklik: 60 cm En: 27 cm Kalınlık: 18 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Paye parçasının üzerinde, iki yandan astragal motifi ile çevrelenmiş alanda büyük bir akantus yaprağından çıkan, hepsi bir yöne doğru savrulmuş, ajur tekniğiyle işlenmiş yaprak uçları ince dişli akantus yaprak dizisi bulunur. Dış kenarlar ise mevcut izlerden anlaşıldığı kadarıyla bir çeşit palmet dizisi ile bezelidir. Yan yüzlerden birinde de aynı bezeme tahrip olsa da anlaşılmaktadır.

Benzer Örnekler: Beyazıt Camii'nin önündeki alanda bulunan, Theodosius Forumu'ndaki yapılara ait olduğu düşünülen arşitrav parçasının⁷⁸ yan yüz bezemeleri benzer örnek olarak verilebilir.

Yayın: -

⁷⁸ Müller-Wiener, a.g.e., s.260, res.293.

Değerlendirme: Astragal motifinde makara olarak tabir edilen uzun dikdörtgen formlar, 3. yüzyıl öncesinde daha oval ve küçükken, 3. yüzyıl ve sonrasında, bu parçada olduğu gibi köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen biçimiyle daha silindirik bir hal almıştır⁷⁹. Matkapla işlenmiş, ince dişli akantuslar Anadolu’da 3. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmış ve özellikle Theodosiuslar döneminde yaygın olarak kullanılmıştır⁸⁰. Parçanın tarihlendirilmesi için bezeme özellikleri, tekniği ve benzer örnekler göz önünde bulundurularak 3. yüzyıl ortasından – 5. yüzyıl ortasına kadar bir aralık önerilebilir.

⁷⁹ Max Wegner, **Ornamente Kaiserzeitlicher Bauten Roms, Soffitten**, Münstersche Forschungen 10, Köln 1957, s.49.

⁸⁰ Philipp Niewöhner, “Production and Distribution of Docimian Marble in the Theodosian Age”, **Production and Prosperity in the Theodosian Period**, Leuven-Walpole 2014, s.257-259.

Kat. No. 13

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

0 10 20 30 cm.
S. Parlak

Eserin Niteliği: Korkuluk Levhası Parçası

Eserin Ölçüleri: En: 65 cm Yükseklik 80 cm. Kalınlık: 7 cm.

Malzemesi: Taş

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Merkez Kampüs'ün bahçesindeki düzenlemeler sırasında toprak altından çıkarılan korkuluk levhası parçasının kenarları kazılarak oluşturulmuş silmeli bir çerçeve ile belirginleştirilmiştir. Yarıdan fazla kısmı mevcut levhanın ön yüzüne, merkezde yer alan üçgen bir köke sahip ağacın gövdesinden ve levhanın alt köşesinden çıkan dallar yayılmıştır. Sol köşeden çıkan dalın üzerine tünemiş iri bir baykuşun altında okunu baykuşa yönelmiş, bir avcı kompozisyonunun temelini oluşturur. Ağacın gövdesine dolanmış bir de yılan görülür.

Benzer Örnekler: Kompozisyona, Gelibolu'da bulunan, bir ağacın üzerine tünemiş baykuş ve ona okunu doğrultmuş avcı sahneli korkuluk levhası örnek gösterilebilir⁸¹. Üslup yönünden, İstanbul Arkeoloji

⁸¹ Mehmet Özdoğan, "Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, 1982", I. Araştırma So-

Müzeleri'nden 3978 ve 3979 envanter numaralı levhalardaki tavuskuşlarının betimlenişi⁸² ve Afyon Müzesi'ndeki 1399 envanter numaralı korkuluk levhasında⁸³ hayat ağacının kök kısmının üçgen biçimde gösterilmesi benzer üslup özelliği olarak verilebilir.

Yayın: -

Değerlendirme: Hıristiyan ikonografisinde, diğer kuşları oyuna getirerek avcılarının tuzağına düşüren baykuş, benzer şekilde insanları kandıran şeytanın sembolüdür. Kompozisyondaki yılan figürü de şeytanla bağlantısı dolayısıyla bu ifadeyi destekler⁸⁴. Korkuluk levhası parçası üslup bakımından değerlendirildiğinde; figürlerin hacimden uzak, yüzeysel bir biçimde işlenmesi, bitki dallarının daha stilize ve basit verilmesi gibi üslup özellikleri ve benzer örnekler doğrultusunda parça, 8. – 9. yüzyıla ait olmalıdır.

nuçları Toplantısı, (23-26 Mayıs 1983), s.239, res.1.

⁸² Thilo Ulbert, "Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts", **Istanbuler Mitteilungen**, 19/20 (1969-1970), s.344, 351, 356-357; Nezih Fıratlı, **La Sculpture Byzantine Figurée au Musée Archéologique d'Istanbul**, Paris 1990, kat.no.326, s.164-165.

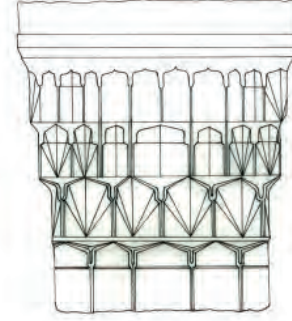
⁸³ Ebru Parman, **Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri**, Eskişehir 2002, s.164, res.108.

⁸⁴ Ferguson, **a.g.e.**, s.13, 21

Kat. No. 14

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

0 10 20 30 40 50cm
S.Parlak

Eserin Niteliği: Mukarnaslı Başlık

Eserin Ölçüleri: Üst Tabla: 76 x 83 cm Yükseklik: 87 cm Çap: 63 cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Sütun başlığı, 87 cm. yüksekliğinde, dört kat halinde düzenlenmiş, mermerden monolit bir eserdir. Üst tabla genişliği 76x83 cm. ölçülerindedir. 63 cm. lik çapa sahip sütun gövdesi oturmalığından üst bölümdeki kare forma geçiş, dört kademe olarak, üst bölüme doğru genişleyen mukarnas dizileri, pahlı yüzeyler, püsküller (sarkıtlar) ve bademler (badem yaprağı) ile sağlanmaktadır. Daireden önce çokgene sonra ise üst bölümde kareye geçiş, yüzeyin düşey prizmatik yivlerle bölünmesi ve üçüncü sırada olduğu gibi aralarında nişler halinde oyularak teşkilatlandırılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Başlığın dört köşesinden sarkan dilimli sarkıt uçlarının damlaları (püskülleri) plastik etki açısından sade ve abartısız bir görünüm sergiler. Başlığın alttan birinci ve ikinci sırasında yer alan prizmatik “Y” formları yüzeysel bir etkiyle ele alınarak düşeyliği vurgulamaktadırlar. Prizmatik kütle araları ise sivri kemerli nişler bir başka ifadeyle bademler (badem yaprakları) ile şekillendirilmiştir. Başlığın en üst sırasında ise sadece köşelerde prizmatik düzenlemelerle çokgenden kareye geçiş sağlanmış, köşelerin aralarında kalan bölümler ise çizgisel sivri kemer düzenlemeleriyle bezenmiştir.

Benzer Örnekler: İstanbul Şehzadebaşı Camii (1543-1548), İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii (1565) ve Edirne Selimiye Camii'nde (1568-1575) bu başlığın yakın benzerleri görülmektedir.

Yayın: -

Değerlendirme: İncelediğimiz örnek Sinan yapılarında görülen sütun başlıkları ile tipolojik açıdan benzerlik göstermektedir. Sinan devri başlıkları önceki tarihlere ait başlıklara göre belirgin bir sadelik sergiler. Bizim örneğimizde olduğu gibi kareye geçişte sadece köşelerde yer alan sarkıtmalar (püsküller) Mimar Sinan dönemi başlıklarında [İstanbul Şehzadebaşı Camii (1543-1548), İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii (1565), İstanbul Süleymaniye Külliyesi (1551-1557) ve Edirne Selimiye Camii] sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Turgut Cansever, Sinan dönemine ait sadece köşelerde sarkıtmaları olan başlıkların, bu sarkıtmalarının büyük çoğunlukla üçüncü sırada (alttan ikinci sırada) yer aldığını ifade etmektedir⁸⁵. Nitekim bizim örneğimiz de bu kuralı tekrarlamaktadır. Selçuk Mülayim tarafından detaylı olarak incelenen Topkapı Sarayı'ndaki mukarnaslı başlık, tarih veren kitabesi nedeniyle [1754 (H. 1168)] önemli ve özel bir örnektir⁸⁶. Bu örnekte sarkıtmalar (püsküller) iki sırada sadece köşelerde değil, belirli aralıklarla sıranın tamamında tekrar etmektedir⁸⁷. Geç tarihli bu örnekte karşımıza çıkan bu uygulamaya Sinan öncesinde Edirne Üç Şerefeli Camii'nde (1447), Edirne Beyazıt Camii'nde (1484-1488), İstanbul Çemberlitaş Atik Ali Paşa Camii'nde (1496), İstanbul Beyazıt Paşa Camii'nde (1501-1506), İstanbul Sultan Selim Camii'nde (1522); Sinan sonrasında da İstanbul Sultan Ahmed Camii'nde (1609-1616), İstanbul Eminönü Yeni Camii'nde (1597-1665) ve İstanbul Üsküdar Yeni Valide Camii'nde (1708-1711) rastlamaktayız.

Saray'ın ve sarayla ilişkili binaların 1455'te inşasından sonraki tarihlerde, 1540 yılında çıkan ilk yangından başlayarak bu alanda çok sayıda tamirat veya yeniden inşaat yapıldığı anlaşılmaktadır. Başlığın tipolojik özellikleri nedeniyle Sinan döneminde saray binalarında yapılan bir onarıma ait olabileceğini düşünmek mümkündür.

⁸⁵ Turgut Cansever, **Sonsuz Mekan Peşinde: Selçuk ve Osmanlı Sanatında Sütun Başlıkları**, İstanbul 2010, s.109.

⁸⁶ Selçuk Mülayim, "Tarih Kitabeli Bir Mukarnas Başlık", **Oktay Aslanapa Armağanı**, İstanbul 1996, s.151-162.

⁸⁷ **A.e.**, s.153, res.1.

Kat. No. 15

Eserin Niteliği: Kaide

Eserin Ölçüleri:

Yükseklik: 22 cm Çap: 60cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Tanımı: Plinthosuz, dış bükey silme ve iç bükey silmeden oluşan sütun kaidesi.

Benzer Örnekler: İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nün 1826'da inşa edilen ilk Seraskerlik Köşkü'ne ait Süleymaniye kapısının sütun kaideleri benzer örnek olarak gösterilebilir.

Yayın: -

Değerlendirme: Bu bağlamda bu örneğinde 1826'da inşa edilmiş ilk Seraskerlik köşküne ait olduğu düşünülebilir.

Kat. No. 16

Eserin Niteliği: Profilli Silme Parçası

Eserin Ölçüleri: En: 49 cm
Boy: 16 cm Kalınlık: 7cm

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Tanımı: Kademeli silmelerden oluşan profilli parça.

Benzer Örnekler: -

Yayın: -

Değerlendirme: 19. yüzyıl ilk yarısına ait olması muhtemeldir.

Kat. No. 17

Eserin Niteliği: Korkuluk Babası

Eserin Ölçüleri: Yükseklik:47
cm Çap:10,5 cm.

Malzemesi: Mermer

İnceleme Tarihi: Aralık 2005

Tanımı: Alt kısmı kırık olan korkuluk babası sekizgen (her kenar 4 cm) olup, yatay bir silme ile bölümlenmiş üst kısmında zıvana deliği olan korkuluk babasının tepeliği yoktur.

Benzer Örnekler: -

Yayın: -

Değerlendirme: -

Fotoğraf: Ayşe Denknalbant
Çobanoğlu

Sonuç

Beyazıt ve yakın çevresi ile ilgili araştırmaların yanı sıra Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait mimari plastik alanına katkı sağlayan bu çalışmada, Bizans dönemine ait parçaların yorumlanmasında üslup ve benzer örnekler dikkate alınmış ve tarihlendirme önerileri getirilmiştir. Osmanlı dönemine ait mimari plastik parçaların tanımlanmasında ve karşılaştırılmasında ne yazık ki bu alanla ilgili yayınların sınırlı olması zorluklar çıkarsa da bölgenin mimari açıdan tarihsel gelişimi doğrultusunda parçalar değerlendirilmiştir.

Dethier'nin yayınladığı yazıt parçası, Vavassore'nin gravürü ve seyyahların notları bir arada değerlendirildiğinde Theodosius Forumu'nun İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nün bulunduğu alana kadar yayıldığı açıklık kazanmaktadır. Eski Saray'a ait, bilinen bir mimari kalıntı olmakla birlikte, eski fotoğraflarda görülen Eski Saray'ın iç avlu duvarlarının günümüzde Merkez Kampüsü'ü (Rektörlük Binası'nı) sınırlayan duvarlarla örtüştüğünü söylemek mümkündür. Bölgenin Byzantion zamanından başlayarak Bizans ve Osmanlı dönemlerinin yanı sıra Cumhuriyet döneminde yoğun imar görmesi buradaki yapıların günümüze ulaşmasını engellemiştir. Çalışmada tanıtılan ve değerlendirilen taş eserler Bizans ve Osmanlı dönemlerinde şehrin önemli bir merkezi konumundaki bu bölge ile ilgili ipuçları vermektedir. Parçaların bölgedeki ve yakın çevresindeki yapılara ait olduğu kuvvetli bir ihtimal olmakla birlikte İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde bulunan taş eserlerin kesin olarak kontekslerini belirlemek şu an için mümkün görünmemektedir.

Bu çalışma göstermiştir ki, Bizans ve Osmanlı dönemlerinin başkentinin merkezini oluşturan günümüz Beyazıt semti, göz önünde bulunmasına ve birçok araştırmaya konu olmasına rağmen hâlâ yeni veriler sunmaktadır. Bu alanla ilgili yapılacak araştırmalar bölgeyle ilgili verilerin daha da zenginleşmesi sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Turgut, Osmanlı İstanbul'unda Bayezid Meydanı ve Tarihi Çevresi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- Alpaslan, Sema, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı**, Ankara 2001, s.265-299.
- Altun, Ara, "Bâb-1 Seraskeri - Mimari", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul 1991, s.364-365.
- Angiolello, Giovan Maria, **Il Sultano e il Profeta: Memorie di uno schiavo vicentino divenuto tesoriere di Maometto II il Conquistatore**, Ed. Jeannine Guérin Dalle Mese, Milano 1985.
- Anonim, "Simkeşhane", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul 2009, s.211-213.
- Artan, Tülay, "Eski Saray", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul 1994, s.204-205.
- Asgari, Nuşin, "The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from marble quarries", **Constantinople and its Hinterland**, Cambridge 1995, s.263-288.
- Aydın, Ayşe, "Erken Hıristiyanlık – Bizans Dönemi Mimari Elemanlarının / Süslemelerinin Kataloğu ve Değerlendirilmesi", **Silifke Müzesi Taş Eserler Kataloğu**, Mersin 2013, s.183-315.
- Barsanti, Claudia, "*L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI secolo*", **Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte**, Serie III, XII, Roma 1990, s.91-220.
- Barsanti Claudia – Alessandra Guiglia, "Late Roman and Early Byzantine Capitals", **The Sculptures of the Ayasofya Müzesi in Istanbul, A Short Guide**, İstanbul 2010, s.79-99.
- Berger, Albrecht, "Nimfaion", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1994, s.79-80.

Berger, Albert (Çev.), **Accounts of Medieval Constantinople, The Patria**, London 2013.

Betsch, William Earl, *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople*, University of Pennsylvania, Department of the Art History, PhD Thesis, 1977.

Bilecik, Gülberk, “Ayverdi Haritası’nın Işığında 19. Yüzyılda Süleymaniye Senti”, **Süleymaniye Ulusal Sempozyumu / Şehir ve Medeniyet, (23-25 Kasım 2007)**, İstanbul 2011, s.306-319.

Bilgicioğlu, Banu, “Fatih’in fetihten sonra kurduğu ilk saray”, **Kültür** (Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi, S.11, İstanbul 2008, s.60-69.

Bilgicioğlu, Banu, “Sarây-ı Atîk-i Âmire”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.36, İstanbul 2009, s.122-125.

Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi, Ed.Selçuk Mülayim, Ankara 2007.

Cameron, Averil – Judith Herrin (Eds.), **Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai**, Leiden 1984.

Can, Selman, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2002.**

Cansever, Turgut, **Sonsuz Mekan Peşinde: Selçuk ve Osmanlı Sanatında Sütun Başlıkları**, İstanbul 2010.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Seyyid Hasan Paşa Külliyesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul 2009, s.60-62.

Dalman, Knut Olof, **Der Valens – Aquädukt in Konstantinopel**, *Istanbul Forschungen* 3, Bamberg 1933.

Deichmann, Friedrich Wilhelm, **Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes**, Kommentar II.1, Wiesbaden 1974.

Dethier, P. A., “Μνημειον Θεοδοσιου του β’ επι της Αγοράς Ταύρου”, **Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος**, Vol.13-15 (1866-1867), 1868, s.62-67.

- Dukas, **Bizans Tarihi**, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul 1956.
- Duyuran, Rüstem, “Bayazıt’da Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Bazı Müşahedeler”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 8, 1958, s.25-28.
- Ersin, Özlem, İstanbul Beyazıt’taki Theodosius Forumu Geç Antik Dönemden Osmanlı Dönemi’ne Kadar Forum ve Yapılarının Değişimi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Eyice, Semavi, “İbrahim Paşa Külliyesi”, **Türk Ansiklopedisi**, C.20, 1972, s.4.
- Eyice, Semavi, “Byzantinische Wasserversorgungsanlagen in Istanbul, **Mitteilungen der Leichtweiss-Institut für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig**, 1979, s.1-16.
- Eyice, Semavi, “İstanbul’un Bizans Su Tesisleri”, **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.5, 1989, s.3-14.
- Eyice, Semavi, “İstanbul’da Sultan II. Bayezid Külliyesi”, **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.8, İstanbul 1990, s.11-26.
- Eyice, Semavi, “Tauri Forumu”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul 1994, s.225-227.
- Eyice, Semavi, “İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul”, **İstanbul Armağanı, Fetih ve Fatih**, 1, İstanbul 1995, s.11-14.
- Ferguson, George, **Signs and Symbols in Christian Art**, New York 1955.
- Fıratlı, Nezih, “İstanbul İçinde ve Civarındaki Muhtelif Buluntular ve Kazılar”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 4, 1950, s.40-43.
- Fıratlı, Nezih, “Byzantion Nekropolü ve Son Buluntular”, **V. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1960, s.194-199.
- Fıratlı, Nezih, “İstanbulun Yunan ve Roma Mezar Stelleri”, **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C.XXIX, No.114, Ankara 1965, s.263-323.
- Fıratlı, Nezih, “Kısa Arkeolojik Haberler”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 13-14, 1966, s.220-224.

Fıratlı, Nezih, “Notes sur quelques hypogées paléo-chrétiens de Constantinople”, **Tortulae, Studien zu Altchristlichen und Byzantinischen Monumenten**, Freiburg 1966, s.131-139.

Fıratlı, Nezih, **La Sculpture Byzantine Figurée au Musée Archéologique d’Istanbul**, Paris 1990.

Grabar, André, **Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)**, Paris 1963.

Güran, Ceyhan, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Ankara 1978.

Haskan, Mehmet Nermi, **İstanbul Hamamları**, İstanbul 1995.

Herrmann, John J., **The Ionic Capital in Late Antique Rome**, *Archaeologica* 56, Roma 1988.

Hörandner, Wolfram – Annemarie Weyl Carr, “Christogram”, **Oxford Dictionary of Byzantium**, III, New York-Oxford 1991, s.441.

<http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/detail-text.php?record=LSA-494> 01.02.2015.

Hüseyin Ayvansarayı, **Hadikatü’l-Cevami**, C.1, İstanbul 1281 (1865).

Janin, Raymond, **Constantinople Byzantine**, Paris 1964.

Karakaya, Enis, Yurdumuzdaki Geç Hellenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

Karakaya, Enis, “Nekropoller”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1994, s.62-63.

Kautzsch, Rudolf, **Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert**, Berlin 1936.

Kuban, Doğan, “Beyazıt”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul 1994, s.180-188.

Mango, Cyril, **Le Développement Urbain de Constantinople (IVe – VIIe siècles)**, Paris 1990.

- Mendel, Gustave, **Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines**, Vol.II, Roma 1966.
- Mendel, Gustave, **Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines**, Vol.III, Roma 1966.
- Meriç, Rıfıkı Melûl, “Beyazıt Câmii Mimârı II. Sultan Bâyezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları Beyazıt camii ile alâkalı Husular, San’atkârlar ve Eserleri”, **Ankara Üniversitesi Yıllık Araştırmalar Dergisi**, C.2, Ankara 1957, s.4-76.
- Müller-Wiener, Wolfgang, **İstanbul’un Tarihsel Topografyası**, Çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001.
- Mülayim, Selçuk, “Tarih Kitabeli Bir Mukarnas Başlık”, **Aslanapa Armağanı**, İstanbul 1996, s.151-162.
- Naumann, Rudolf, “Neue Beobachtungen am Theodosiusbogen und Forum Tauri in İstanbul”, **Istanbul Mitteilungen**, 26, 1976, s.117-141.
- Niewöhner, Philipp, “Production and Distribution of Docimian Marble in the Theodosian Age”, **Production and Prosperity in the Theodosian Period**, Leuven-Walpole 2014, s.251-271.
- Ogan, Aziz, “Üniversite Temel Hafriyatının Meydana Koyduğu Hakikatler”, **TTOK Belleteni**, No.79, 1948, s.11-16.
- Ötügen, Yıldız, **Forschungen im nordwestlichen Kleinasien: antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa**, İstanbul Mitteilungen Beiheft 41, Tübingen 1996.
- Öz, İlban, “Beyazıt Simkeşhane Yapısı Restorasyonu, Theodossius Takı ve Hasan Paşa Hanı’nın Sorunları”, **Ayasofya Müzesi Yıllığı**, S.10, İstanbul 1985, s.50-53.
- Özcan, Abdülkadir, “Bâb-ı Seraskeri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul 1991, s.364.
- Özdoğan, Mehmet, “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, 1982”, **I. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, (23-26 Mayıs 1983), s.63-68, 238-241.

- Özgümüş, Ferudun, “2005 Yılı İstanbul Çalışmaları Bilimsel Raporu”,
24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.2, Ankara 2007, s.525-538.
- Özgümüş, Ferudun, “2006 İstanbul Sur İçi Arkeolojik Yüzey Araştırması”,
25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.2, Ankara 2008, s.151-162.
- Parman, Ebru, **Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri**, Eskişehir 2002.
- Pralong, Annie, “La Typologie des Chapiteaux Corinthiens Tardifs en Marbre de Proconnèse et la Production d’Alexandrie”, **Revue Archéologique**, 2000/1, Paris 2000, s.81-101.
- Sayar, Mehmet, **İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1996.
- Schneider, Alfons Maria, **Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt**, Berlin 1936.
- Seeck, Otto (Ed.), **Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum**, Berlin 1876.
- Sokrates Scholasticus, **Ecclesiastica Historia**, Ed. Robert Hussey, Vol.2, 1853.
- Sokrates, **Ecclesiastical History**, Ed. R.Hussey, London 1853.
- Tezcan, Hülya, **Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi**, İstanbul 1989.
- Ulbert, Thilo, “Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts”, **Istanbul Mitteilungen**, 19/20 (1969-1970), s.339-357.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Ünsal, Behçet, “İstanbul’un İmarı ve Eski Eser Kaybı”, **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, C.II, İstanbul 1969, s.5-60.
- Verzone, Paolo, “Il ‘Tetrapilo aureo’ Contributo alla topografia dell’antica Constantinopoli”, **Monumenti Antichi**, Vol.43, 1956, s.126-204.

- Wegner, Max, **Ornamente Kaiserzeitlicher Bauten Roms, Soffitten**, Münstersche Forschungen 10, Köln 1957.
- Westbrook, Nigel, v.d., “Constructing Melchior Lorichs’s Panorama of Constantinople”, **Journal of the Society of Architectural Historians**, Vol.69, No.1, s.62-87.
- Yalçın, Asnu Bilban, “Two corinthian capitals in proconnesian marble from Antioch / Hatay”, **Atti del VIII Simposio Paolino**, Roma 2004, s.231-242.
- Yalçın, Asnu Bilban, “The Marble of Thasos and Proconnesus: Some Notes on the Production of Ionic Capitals in Early Byzantine Period”, **Thasiaka** (*Συμποσίου Θασιακών Μελετών. Η Θασος δια μέσου των αιώνων: Ιστοσια-Τέχνη-Πολιτισμός*), Vol.12, Kavala 2005, s.685-693.
- Yalçın, Asnu Bilban, “İstanbul ve Boğaziçi Üniversitelerinde Bulunan Bazı Bizans Mimari Plastik Eserleri”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008, s.299-312.
- Yavuz, Yıldırım, **Mimar Kemaleddin ve I. Ulusal Mimarlık Dönemi**, Ankara 1981.
- Yerasimos, Stephane, **Les Voyageurs dans l’Empire Ottoman (XIVe – XVIe siècles)**, Ankara 1991.
- Zollt, Thomas, **Kapitellplastik Konstantinoples vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.**, Bonn 1994.

AZ BİLİLEN BİR ÖRNEK: EDREMIT KURŞUNLU CAMİ

A LITTLE KNOWN SAMPLE: EDREMIT KURSUNLU MOSQUE

Sevil Derin *

Öz

Anadolu'da kare ve kubbeli plan tipine ilk olarak, Anadolu Selçuklu dönemi mescitlerinde rastlanmaktadır. Osmanlı dini mimarisinde ise bu yapı tipinin, Selçukludaki tek birimli ve kubbeli mescitlere son cemaat yeri, minber ve minare gibi cami elemanları eklenmek suretiyle yeniden kullanıldığı görülmektedir. Erken dönem Osmanlı camilerinde, tek kubbeli, kare bir mekânın oluşturduğu plan tipi temel mimari şemadır ve bu camilerin sayısı oldukça fazladır. Bunların günümüze ulaşabilenlerinden birçoğu çeşitli yayınlara konu olmuş ve tanıtılmıştır. Bu çalışmada aynı yapı grubu içine yer alan ve az bilinen bir örnek olarak Edremit Kurşunlu Cami'nin bütün yönleriyle ele alınması ve tanıtılması amaçlanmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Edremit, Osmanlı mimarisi, cami, kare plan, kubbe.*

* Araştırma Görevlisi. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yağcılar Kampüsü, Muradiye-Manisa / Türkiye

Abstract

Square and domed plan type is observed firstly in Anatolian Seljuk periods mosques in Anatolia. It is seen that this structure type was reused by adding single unit and domed, mosques elements like narthex, pulpit and minaret to Seljuk mosques in Ottoman religious architecture. Domed and composed of only one square space plan type is basic architectural plan in the XIV. and XV. Centuries Ottoman mosques and this type of mosques have many examples. Many of extant ones have been subjected and introduced in various publications. In this study Edremit Kurşunlu Mosque that rank among in same structure group and almost quite unknown will be introduced.

Keywords: Edremit, Ottoman architecture, mosque, square plan, dome.

XIV. ve XV. Yüzyıl Osmanlı camilerinde, üzeri kubbeli tek bir kare mekânın oluşturduğu plan tipi temel mimari şemadır ve bu camilerin sayısı oldukça fazladır. Bunların günümüze ulaşabilenlerinden birçoğu çeşitli yayınlara konu olmuş ve tanıtılmıştır. Bu nedenle aynı yapı grubu içinde yer alan fakat şimdiye kadar yeterince tanınmayan Edremit¹ Kurşunlu Cami de ayrıntılı bir şekilde ele alınarak tanıtılmaya çalışılmıştır².

Kurşunlu Cami, Edremit'in merkezinde, Kurşunlu Caddesi ile Kapıcıbaşı Caddesi'nin kesiştiği köşededir. Kubbesi kurşunla kaplı olduğundan yöre halkı tarafından Kurşunlu Cami olarak adlandırılan yapı, "Hekimzade Mevlana Yusuf Sinan Camisi" olarak da tanınmaktadır. Yapının bu gün bulunmayan bir de medresesinin olduğu bilinmektedir.³

Yapı, tek kubbeyle örtülü kare planlı bir harim ile kuzeyindeki üç birimli son cemaat yeri ve batı duvarının kuzey ucundaki minarenden oluşmaktadır⁴ (F.1) (Ç.1).

¹ Edremit, Balıkesir İli'ne bağlı bir ilçedir. 15 mahallesi, 4 beldesi ve 20 köyü olan ilçe, kendi adını verdiği körfezden 10 km. kadar içeride yer almaktadır.

² Cami hakkında en ayrıntılı çalışma Nevin Yaprak'ın bitirme tezidir. Bunun dışında yapılmış çalışmalar kısa ya da yüzeysel bilgiler içermektedir. Yapı hakkında bilgi veren çalışmalar için bkz. Aptullah Kuran, **The Mosque in Early Ottoman Architecture**, University of Chicago Press, Chicago 1968, s. 202; Nevin Yapraklı, Balıkesir ve İlçelerinden Edremit ile Burhaniye'deki Türk-İslam Anıtları (Camiler-Türbeler), Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basılmamış Bitirme Tezi, İzmir 1987, s.8-19; Sabih Erken, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C.II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s.40-44; Tahir Harimi Balcıoğlu, **Tarihte Edremit Şehri**, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1937, s. 59; Zekeriya Özdemir, **Adramiyttion'dan Efeler Toprağı Edremit'e**, C.II, Ankara 2001, s. 25-29.

³ Erken, **a.g.e.**, s.44.

⁴ Yapı 2009 yılında hazırlanan raporlara göre bir onarım geçirmiştir. Onarımlar neticesinde son cemaat yerinde: zemin döşemeleri değiştirilmiş, duvarlarda bozuk sıvalı yüzeylere sıva altı dolgusu yapılmış, kubbelerin tuğla kemerlerinde yüzey temizliği yapılmış, harimde: ahşap yüzeylerin bakımı ve onarımı ile kubbeye boya raspası yapılarak yerine alçı perdah ve üzerine kireç badana yapılmış, cephelerde: taş ve tuğla yüzeylerin temizliği sağlanarak bozulmalar onarılmış, kubbe kasnağında sıva raspası yapılarak bozuk yüzeylere horasan harcı sıva dolgusu yapılmış, horasan harcı sıva üzerine kireç badana yapılmış ve son olarak minarede: taş ve tuğla yüzeylerin temizlenerek bozulmalar onarılmış, derz boşalmalarında horasan harcı ile derz yapılmış ve külahta bir takım onarımlar yapılmıştır. Onarım raporunun ayrıntıları için bkz. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivi, (rölöve-restitüsyon-restorasyon raporu) dosya numarası ve karar tarihi: 10.07.130/ 22.01.2009.

Yapının inşaatında tuğla, kaba yonu taş ve düzgün kesme taş birlikte kullanılmıştır. Harim duvarında bir sıra taş, iki sıra tuğla şeklinde almalı örgü tekniği uygulanmıştır. Taşların dikey yerleştirilmiş bir ya da iki sıra tuğla ile kasetlendikleri görülmektedir. Son onarımlarda derzlere uygulanan boya katkılı beton harç, derzlerin olduğundan daha kalın görünmesine neden olmuştur. Beden duvarları tuğladan iki sıra kirpi saçakla son bulmaktadır. Harim kubbesinin oturduğu sekizgen kasnak dıştan sıvalı ve badanalı olduğundan inşa malzemesi anlaşılabilir. Ancak tıpkı beden duvarlarında olduğu gibi iki sıra tuğladan kirpi saçakla son bulduğu görülebilmektedir.

Doğu cephesinde, zemine yakın yerleştirilmiş iki pencere vardır. Bu pencerelerin her biri tuğladan, sivri kemerli birer çökertme içine yerleştirilmiştir. Dikdörtgen şekilli pencerelerin söveleri mermerdendir. Pencerelerden güneydekinin alınlığı, yatay yerleştirilmiş tuğla sıraları ile doldurulmuşken, kuzeydekinde iki sıra zikzak motifi vardır (F.2).

Güney cephesinin ortasında mihrap nişinin cepheden yaklaşık 20 cm çıkıntı yapan payandası görülmektedir.⁵ Cephe yüksekliğince devam etmeyen bu çıkıntı, tuğladan bir sıra kirpi saçakla son bulmaktadır. Mihrap çıkıntısının iki yanına yerleştirilmiş birer pencere, mimari özellikleri yönünden doğu cephedekilerle benzer özelliklere sahiptir. Yalnız bu pencerelerden batıdaki alınlığı yatay yerleştirilmiş tuğlalarla doldurulmuşken, doğudakinin içinde tuğla ile yapılmış bir sıra baklava motifi yer almaktadır (F.3).

Yapının batı cephesi doğu cephesi ile benzer özelliklere sahiptir. Bu cephedeki iki pencereden kuzeydekinin alınlığı yatay tuğla sıraları ile doldurulmuş, güneydekinin içine tuğla ile bir sıra zikzak motifi yapılmıştır (F.4).

Batı cephesinin kuzeyinde, harimin kuzeydoğu köşesine kaynaşmış şekilde minare yer almaktadır. Minarenin kuzeyinde devam eden ve son cemaat yerinin batı duvarını kapatan kenar üzerinde, tuğladan sivri kemerli bir çökertme içinde bir pencere yer almaktadır.⁶

⁵ Bu çıkıntı A. Kuran'ın, S. Erken'in ve N. Yaprak'ın planlarında yer almamaktadır. Bu durum payandanın onarımlar sırasında eklendiğini göstermektedir. Üç farklı plan için bkz. Kuran, *a.g.e.*, s.203; Erken, *a.g.e.*, s.41; Yapraklı, *a.g.e.*, s.19.

⁶ Kuran'ın verdiği planda minarenin konumlandırılması ile minare giriş açıklığının yeri,

Sekizgen kesitli minare kaidesinin beş kenarı cepheden taşmaktadır. Kaide ve pabuç kısmının altı bir sıra kesme taş iki sıra tuğla şeklinde al- maşık duvar örgüsüne sahiptir. Taşların bir sıra dikey, iki sıra yatay tuğla ile kasetlendikleri görülmektedir. Yakın bir tarihte yapılmış onarımlardan birinde derzlerin çimento katkılı harç ile doldurulduğu ve harçların kesme taşlar üzerine de taşırıldığı dikkati çekmektedir. Minare girişi son cemaat yerine açılmaktadır. Minare kaidesinin üzerindeki pabuç kısmında her bir kenara tuğladan sivri kemerli birer sağır niş yapılmıştır. Pabuçtan silindirik gövdeye geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Bu geçiş bölümünden sonraki kesimi tuğla ile inşa edilmiş, şerefe altına da tuğladan mukarnaslar yapılmıştır. Külâh kurşun levhalarla kaplıdır (F.5).

Yapının kuzey cephesinde üç birimli bir son cemaat yeri vardır (Ç.2). Son cemaat yerinin batı kenarı minare ve üzerinde bir pencere bulunan duvarla kapatılmıştır. Pandantif geçişli üç kubbe ile örtülü son cemaat yerindeki üç sütun ve kompozit başlıkları devşirmedi. Sütunları birbirine ve harim duvarına bağlayan kemerler tuğla ile inşa edilmiştir. Son onarımlarda kubbelerin içi kalemişi süslemelerle bezenmiştir (F.6). Cephede kemer kavisini takip eden bir sıra zencirek motifli geç dönem onarımlarından birinde özgün formunu kaybederek birbirine paralel iki sıra yatay tuğla dizisine dönüştürülmüştür.⁷ Ortadaki iki kemer köşeliği, yatay sıralar halinde zikzak motifleriyle doldurulmuştur. Son cemaat yerinin cepheleri, harim cepheleri gibi iki sıra tuğladan kirpi saçakla son bulmaktadır (F.7). Son cemaat yerinde, harim girişinin doğusunda bir dış mihrap bulunmaktadır.⁸ Yedi kenarlı mihrap nişinin kavsarasında, son onarımlarda özelliğini yitirmiş mukarnaslar vardır. Kuzey cephesinin ortasında yer alan basık kemerli harim girişi, dekoratif kemerli bir çökertme içine yerleştirilmiştir. Girişin söve ve kemeri mermerdendir. Kemerin kilit taşı cepheden bir miktar çıkıntı yapmaktadır.

Kare planlı harim, yüksek bir kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür (F.8). Kasnağa geçiş, yüzeyi mukarnaslarla doldurulmuş üçgen şekilli pandantiflerle; kasnaktan kubbeye geçiş ise Türk üçgenlerinden oluşan bir

caminin bu günkü durumuyla ve diğer araştırmacıların planlarıyla uyuşmamaktadır. bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 203; Erken, **a.g.e.**, s.41; Yapraklı, **a.g.e.**, s.19.

⁷ Son cemaat yerindeki orijinal zencirek motifleri için bkz. S. Erken, **a.g.e.**, s. 43.

⁸ Kuran'ın planında bu mihraba yer verilmemiştir. Karşılaştırma için bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 203; Erken, **a.g.e.**, s.41; Yapraklı, **a.g.e.**,s.19.

kuşak ile sağlanmıştı (F.9) (Ç.3). Kubbe eteğinde ve göbeğindeki orijinal olmayan bitkisel örnekli kalemişi süslemelerin son onarımlarda kaldırılmış ve yerine tamamen farklı karakterde ve renkte yeni kalemişi süslemelerin yapılmış olduğu görülmektedir.

Harimi aydınlatan pencereler ve giriş, her biri farklı dekoratif birer kemere sahip olan ve zemine kadar inen geniş birer çökertme içinde yer almaktadır. Pencerelerin tabanı harim zemini ile yaklaşık aynı seviyededir (F.10) (Ç.3). Ayrıca Vakıfların yaptığı son onarımda harimin içi beyaz badana ile boyanmış, kubbe kasnağı, mukarnasların içi, pencerelerin üzeri ve pencerelerin içinde yer aldığı çökertmelerin tepeliklerine mavi, gri ve kiremit rengi boylarla yapılmış dekoratif süslemeler ilave edilmiştir.

Güney duvarının ortasındaki mihrap, yapının ilk mihrabı değildir. 1949 yılında yerel çalışma yapan bir araştırmacı⁹ bu tarihlerde mihrapta tuğla bezemeler olduğundan söz etmektedir. Daha sonraları ise bu bezemelerin önce başka süslemelerle daha sonra da badana ile tamamen kapandığını belirtmektedir. Yakın zamandaki bir onarımda, dış mihrabın formuna benzetilerek ahşap malzeme ile yeniden inşa edilmiş, son onarımlarda da ahşap kaplama kaldırılmıştır (F.11).

Minber kapısının tepeliğinde düz yüzeyli oyma tekniği ile bitkisel motifler üzerine dini içerikli yazılar yazılmıştır (F.12).

İnşa kitabesi olmayan yapının tarihlendirilmesi tartışmalıdır. Batısında yer alan bir mezar kitabesinden dolayı caminin 1301 yılından önce yapıldığı ileri sürülmektedir. Kitabede adı geçen “Yusuf Sinaneddin” muhtemelen tarihi kaynaklarda bahsi geçen, Danişmentliler ailesine mensup olup, Selçuklunun hizmetine girmiş olan komutandır.¹⁰ Adı geçen kişi, kitabe göre 700/ 1301 yılında vefat etmiştir. Daha sonra yine bu aileye mensup Kalem Bey ve Karesi Bey Batı Anadolu’yu istilaya başlamış ve 1306’da Edremit Körfezi’nin sahil şeridindeki kıyı yerleşimlerini ele geçirmiştir.¹¹ Edremit’in alınması da olasılıkla aynı yıllarda olmuştur. Dolayısıyla bu kişinin Karesi Beyliği’nin Edremit ve çevresini ele geçirmesinden kısa bir süre önce öldüğü anlaşılmaktadır.

⁹ Gıyas Yetkin, **Edremit Tarihinden Yapraklar**, İstanbul Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1949, s. 21-22.

¹⁰ “Yusuf Sinaneddin” için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I, Ankara 1988, s. 78-81.

¹¹ Zerrin Günel Öden, **Karası Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 24.

Yerel bir araştırmacının yayınladığı 1492 tarihli vakfiye, yapıya ait en eski belgedir. Ancak vakfiyenin cami inşa edildiği yıllarda mı yoksa daha sonraki bir tarihte mi yazıldığına dair kesin bir bilgi yoktur.¹²

Kurşunlu Cami’de görülen pek çok özellik, ancak XIV. ve XV. Yüzyıllarda inşa edilmiş Osmanlı yapılarında görülmeye başlanmıştır. Bu yüzyıllarda inşa edilmiş yapıların almaşık örgü sistemi, son cemaat yeri ve kubbe geçiş öğeleri gibi belli başlı unsurlarla ayırt edilmeleri mümkündür. Aptullah Kuran da 1301 yılına ait bir mezar kitabesi olsa da yapının erken Osmanlı mimarisine ait özellikler taşıdığına dikkat çekmektedir. Kuran’a göre, özellikle kompozit sütun başlıkları, tuğla malzemenin kullanılışı, kubbeye geçişi sağlayan üçgen ve baklava dilimli kuşak ve üç birimli son cemaat yeri tam olarak Osmanlı mimarisinin erken dönemlerini yansıtmaktadır.¹³

Kurşunlu Cami’de özellikle malzemenin almaşık olarak kullanılışı aklı ilk olarak erken dönem Osmanlı camilerini getirmektedir.¹⁴ *Bursa İbrahim Paşa Camisi* (1420), *Edirne Şah Melek Paşa Camisi* (1428), *Gölmarmara Şahuban Camisi* (XV. yüzyıl), *Bursa Zeyniler Camisi* (XV. yüzyıl), *Bursa Karaşeyh Camisi* (XV. yüzyıl), *Bursa Azapbey Camisi* (1455), *Bursa Kanberler Camisi* (1459), *Bursa Hacılar Camisi* (1466), *Bursa Ahmet Dai Camisi* (1471), *Edirne Atik Ali Camisi* (1506) ve *Edirne Kadı Bedrettin Camisi*’nde (1539) 2/1 oranında almaşık sistem uygulanmıştır.¹⁵ Bu yapıların bazıları bir, bazıları iki, bazıları ise bu camide olduğu gibi hem iki hem bir sıra dikine yerleştirilmiş tuğlalarla kasetlenmiştir.

Selçuklu döneminde minareler dışında çok az kullanılan tuğla malzeme, Osmanlı sanatının ilk dönemlerinde temin edilmesi kolay olduğundan

¹² G.Yetkin, kendisi gibi başka bir yerel araştırmacı olan, Tahir Harimi Balcıoğlu’nun “Tarihte Edremit Şehri” adlı çalışmasının 59. sayfasında yer alan bu vakfiyeden söz eder ve Balcıoğlu’nun vakfiyeyi Ağa Cami vakfında bulduğunu anlatır. Daha sonra da kendisinin incelediği bu Arapça vakfiyenin Latin harfleriyle yazılmış 139 satırlık metnini verir ve bunların baştan 18 satırın eksik olduğunu bildirir. Ancak yazar caminin yanındaki mezar kitabesinden dolayı bu vakfiyenin 1492 tarihinde, başka bir mütevelli tarafından yeniden düzenlenmiş olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Yetkin, **a.g.e.**, s. 27–39; Tahir Harimi Balcıoğlu, **a.g.e.**, s.59.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁴ Almaşık duvarın Osmanlı camilerinde uygulanışı için bkz. Afife Batur, “Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine”, **Anadolu Sanatı Araştırmaları II**, İstanbul 1970, s. 135–227.

¹⁵ Bu yapılar ve almaşık yapılarda tuğla-taş oranları için bkz. Batur, **a.g.e.**, tablo.

daha çok tercih edilmiştir. Aynı dönemde yakın komşusu olan Bizans'ta da tuğla ve taşın birlikte kullanılmasıyla oluşturulan cephe süslemesi son derece yaygındır ve muhtemelen Bizanslı ustalar bu yapıların inşaatında görev almıştır. Ancak motifler Bizanslılarınkinden oldukça uzak, doğu Türk sanatı geleneklerine bağlıdır.¹⁶ Tuğla ve taş ile bu dönemde yapıların dış yüzeyleri süslenmiştir. Bu süslemelerin en çok görüldüğü yer pencere alınlıkları ve kemer dolgularıdır. Bursa tuğla ve taş ile yapılmış geometrik motifli alınlıkların en çok görüldüğü merkezdir. *Bergama'daki Parmaklı Mescit* (XV. yüzyıl ortaları) pencere kemer köşeliklerindeki tuğla süslemeler ve düzgün kesme taş tuğla almaşıklığı nedeniyle İznik ve Bursa'daki XV. yüzyıl örneklerine benzetilmektedir.¹⁷ Edremit Kurşunlu Cami pencere kemer alınlıklarında bulunan tuğla süslemeler de Parmaklı Mescit, *Bursa İbni Bezzaz Camisi* (F.13)¹⁸ ile benzerlik göstermektedir. Ancak XV. yüzyılda bunlara ek olarak mimari, sırlı tuğla, çini, renkli mermer kullanımıyla zenginleşmiştir. XIV. yüzyılda ise bezeme öğeleri sayıca sınırlıdır. Kemer aynalarında, aralarında ve panolar içinde sınırlandırılan bezemeler, duvar yüzeyleri ile birlikte düşünüldüğünde önemsiz bir alanı kaplamaktadır.¹⁹ Bu yüzyılın ilk yarısında rozet çeşitleri, tuğlaların düşey düzleme dik veya paralel yerleştirilmesiyle elde edilmiş dama tahtası, balıksırtı, zikzak, yürek biçimli madalyon gibi bezeme unsurları kullanılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında söz konusu bezeme öğelerinin kullanımı sürdürülmüştür. Ancak, bunlara Kurşunlu Cami'nin doğu cephesinin kuzey ucundaki ve batı cephesinin güney ucundaki pencere alınlıklarındakilerle benzer, yatay tuğla dizilerinin 60° eğik tuğla dizileriyle her iki yönde kesleştirilmeleriyle elde edilen üçgen ve baklava dilimi gibi kompozisyonlar eklenmiştir. Kemer sırtlarının özellikle bu yapının son cemaat yeri revak kemerlerinde olduğu gibi bir ya da iki sıra zencirek motifli ile konturlanması yine bu dönemde görülmeye başlanmıştır.²⁰ Bursa İbrahim Paşa Camisi buna iyi bir örnektir (F. 14).²¹

¹⁶ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300–1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 14.

¹⁷ Bozkurt Ersoy, *Bergama Cami ve Mescitleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 23–24.

¹⁸ Demiriz, *a.g.e.*, s. 258–261.

¹⁹ Ahmet Ersen, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986, s. 46.

²⁰ Ersen, *a.g.e.*, s. 46.

²¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II Sultan Murad Devri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972, s. 39.

Erken dönem Osmanlı camilerinde sıkça görülen uygulamalardan biri de devşirme malzemenin bolca kullanılmasıdır. Aynı kullanım beylikler devrinde de sık görülür. Bu dönemlerde kullanılan malzeme devletin ekonomik gücü ile doğru orantılı olduğundan ucuz tuğla, kaba yonu ve moloz taş kullanımı yaygın olarak görülür. Aynı şekilde yörede bulunan ucuz ve basit kullanımlı olan devşirme malzemenin kullanımı da kaçınılmaz olmuştur. Kurşunlu Cami'nin son cemaat yerinde revakları taşıyan üç devşirme sütun ve kompozit başlıkları da tuğla malzeme ile birlikte yer almaktadır. Aynı kullanım *İznik Yakup Çelebi Camisi*²² (XIV.), *İznik Nilüfer Hatun İmareti* (1388)²³, *Bursa Hüdevdigar Camisi* (1366)²⁴ son cemaat yeri revaklarında da görülmektedir.

Son cemaat yeri Anadolu camilerinde ilk olarak, kible duvarının karşısında sağ ve sol beden duvarlarının kuzeye doğru uzatılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi, camiye giriş ve çıkışta cemaatin güneş ve yağmurdan korunması, namaz vaktini bekleyenler veya geç kalanlar için bir bekleme yerine duyulan ihtiyaçtır. Anadolu'daki tek kubbeli Selçuklu camilerinde ise son cemaat yeri mekânlarının XIII. yüzyılın başından itibaren önce her yönden kapalı, sonra yanlardan kapalı ve son olarak revaklı ve tonoz örtülü olarak geliştiği gözlenmektedir. Konya ve çevresinde ortaya çıkan bu ilk dönem örnekleri genel olarak ilkel sayılabilecek türdedir ve Osmanlı mimarisindeki kubbeli ve revaklı son cemaat yerine kaynaklık ettiği düşünülmektedir.²⁵ Üzeri kubbelerle örtülü ilk örnek ise beylikler devrinde,

²² Batur, a.g.e., s. 148.

²³ Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin ilk Devri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1966, s. 320–327.

²⁴ E. H. Ayverdi - İ. A. Yüksel, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, s.14–17.

²⁵ Konya'da XIII. yüzyıldan başlayarak son cemaat yerlerinde bir gelişim çizgisi gözlenmektedir. Bu yüzyılın başında genellikle üç tip son cemaat yeri görülmektedir. Birinci tip, dört tarafı kapalı, üzeri tonozlu, harime ve sokağa yalnız bir kapı ile açılmaktadır. *Beşarebey Mescidi* (1213), *Erdemşah Mescidi* (1220), *Küçük Karatay Mescidi* (1248) bunlara örnektir. İkinci tip, *Hacı Ferruh Mescidi* (1215) ve *Aksinne (Dibekli) Mescit* gibi her taraftan kapalı sokağa ve harime kapı ve pencerelerle açılan örneklerdir. Son olarak ana mekânı yine kapalı fakat ayrı mekânları ve fonksiyonları olan, iki ya da daha çok birimden oluşan son cemaat yeri örnekleri bulunmaktadır. Bunlara örnek *Beyhekim* (XIII. yüzyıl), *Tahir ile Zühre (Şahip Ata)* (XIII. yüzyıl) mescitleri verilmektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ise *Akşehir Taş Medrese Mescidi* (1250), *İnce Minareli Medrese Mescidi* (1260), *Zemburi Mescidi*, *Konya Sırçalı Mescit*'de olduğu gibi yanlardan kapalı, önden revaklı örnekler yapılmıştır. Konya ve Akşehir'de son cemaat yeri olan bazı Selçuklu tek kubbeli cami ve mescitleri ve son cemaat yerinin gelişimi için bkz. Murat Katoğlu, "13. Yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri", **Türk Etnografya**

Milas'taki Hacı İlyas Camisi'nde (1330)²⁶ görülecektir.

Tarihi kesin olarak bilinen, tek kubbe ile merkezi bir hacim elde etme amacı güden ilk Osmanlı camisi *İznik Hacı Özbek Camisi*'dir (1333). Hacı Özbek Camisi'nde son cemaat yeri olarak sayılabilecek mekân üç bölmeli olarak tasarlanmıştır. Yanları kapalı iki birimin üzeri aynı tonozla, kapı üzerine rastlayan üçüncü birim manastır tonozla örtülmüştür. Son cemaat yerinin bu özellikleri XIV. yüzyıl Osmanlı mimarisi üslubunu yansıtmaktadır.²⁷

Osmanlı camilerinde ilk son cemaat yeri bulunan kabul örnek ise, yanlarda aynalı tonoz ortada bir kubbe ile üç birimli *Bursa Alaaddin Camisi* olarak (1335)²⁸ görülmektedir. Bunun sebebi kendinden sonraki mescitler için karakteristik sayılabilecek bir planda yapılmış olmasıdır.²⁹ *Behramkale Hüdevendigâr* (XIV. yüzyıl)³⁰, *Bursa Yiğit Köhne* (XV. yüzyılın ilk yarısı)³¹, *Bursa İbni Bezzaz* (XV. yüzyıl'ın ilk yarısı)³² camilerinde tıpkı *Alaaddin Camisi* gibi harim duvarı uzatılarak giriş revakının yanlarda kapalı olması sağlanmıştır.

Tek kubbeli erken dönem Osmanlı camilerine verilebilecek diğer bir örnek, önündeki üç birimli son cemaat yeriyle mekânı genişletme yolunda ilk araştırmalara işaret eden *İznik Yeşil Cami*'dir (1378–92).³³ Yalnız burada oldukça derin ve yanlara doğru ikişer kemerle açılan üç gözlü son cemaat yeri, yanlarda aynalı tonoz ortada yüksek sekizgen kasnak üzerine dilimli bir kubbe ile örtülmüştür (Ç.4). Kurşunlu Cami'de revaklı ve kubbeli son cemaat yeri uygulaması yapının Yeşil Cami'den sonra yapılmış

Dergisi, Sayı: IX, Ankara 1967, s.88.

²⁶ Bilgi ve plan için bkz. Sadi Dilaver, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: IV, İstanbul 1971, s.22, şek. 11.

²⁷ Asıl son cemaat yeri 1959 yılında yol genişletmesi sebebiyle yıktırılmış ve yerine her hangi bir özelliği bulunmayan kapalı bir son cemaat yeri yapılmıştır. Bkz. Aptullah Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fak. Yayınları, Ankara 1964, s.8.

²⁸ Kuran, **a.g.e.**, 1964, s.10.

²⁹ Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s.126.

³⁰ Ayverdi, **a.g.e.**, 1966, s.224–228.

³¹ Ayverdi, **a.g.e.**, 1972, s.348–350.

³² Ayverdi, **a.g.e.**, 1972, s. 41–43.

³³ Cami için bkz. Kuban, **a.g.e.**, s.128.

olabileceğini düşündürmektedir. Bu özellik Kurşunlu'nun gelişmiş bir son cemaat yerine sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü XV. yüzyıldan itibaren üç ya da daha fazla birimli, kubbeli ve revaklı son cemaat yeri yaygın bir uygulama şekli olmuştur.

Kurşunlu Cami hariminde beden duvarları üzerinde dışarıdan sekizgen olan, içerden Türk üçgenleriyle oluşturulmuş kasnak yer almaktadır. Türk üçgeni geçiş öğelerinin kasnak içine yerleştirilmesi özellikle Tire yapılarında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. *Tire Hüsamettin Camisi* (XV. yüzyıl)³⁴ (Ç.5), *Birgi Sultan Şah Türbesi* (1310)³⁵ benzer örneklerdendir. Türk üçgenleriyle oluşturmuş kuşakların geçiş öğesi olarak kullanılması Selçuklu ve Beylikler döneminde kullanılmış bir uygulamadır. İznik Hacı Özbek Camisi ve İznik Yeşil Cami'de olduğu gibi kubbe, kübik bir gövdeye oturtulurken, geçiş bölümü beden duvarı içinde kalmaktadır. Oysa Osmanlı'nın beylik döneminde kubbe kasnağının bağımsızlık kazandığı ve dışa yansıdığı görülmektedir. Böylece kasnak meydana gelmektedir. Kurşunlu Cami'de her iki ögenin de bulunması, yapının geçiş döneminde yapılmış olması ile açıklanabilir. Kasnağa geçiş üçgenlerle doldurulmuş pandantiflerle sağlanmıştır. Son cemaat yerinde bulunan üç kubbeli birimin de geçiş unsuru pandantiftir. Pandantifin Osmanlı yapılarında sistemli bir şekilde kullanılışı XV. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. XIV. yüzyılda ise pandantif hemen hemen hiç kullanılmamıştır.³⁶

Sonuç

Gerek malzeme ve teknik gerek plan şeması bakımından bu yapı, Selçuklu yapılarından çok Osmanlı mimarisinin erken dönemlerini yansıtmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak, Kurşunlu Cami'deki iki sıra tuğla bir sıra taş almaşık sisteme, pencere kemer alınlıklarındaki tuğla süslemelere, kubbe geçiş unsurlarına ve gelişmiş son cemaat yerine sahip benzer örneklerin, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısı arasında-

³⁴ İlknur Aktuğ Kolay, **Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.63.

³⁵ Kolay, **a.g.e.**,s.64.

³⁶ Kuran, üçgenli kasnağın daha çok XIV. yüzyılda kullanıldığını, aynı dönemde trompun daha az kullanıldığını, pandantifin ise hemen hemen hiç görülmediğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran, **a.g.e.**,1964 ,s. 5.

ki zaman diliminde görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu özellikleriyle Edremit Kurşunlu Cami, erken dönem Osmanlı dini mimarisi için önemli örneklerden birisi sayılabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Ayverdi, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1966.
- _____, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II Sultan Murad Devri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972.
- _____, İ. A. Yüksel, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi, **Tarihte Edremit Şehri**, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1937.
- Batur, Afife, “Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine” **Anadolu Sanatı Araştırmaları II**, Ankara 1970, s.135-208.
- Demiriz, Yıldız, **Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300–1453)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- Dilaver, Sadi, “Anadolu’daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IV, İstanbul 1971, s.17-28.
- Erken, Sabih, **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C.II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977.
- Ersen, Ahmet, Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986.
- Ersoy, Bozkurt, **Bergama Cami ve Mescitleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Katoğlu, Murat, 13. Yüzyıl Konya’sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri”, **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı: IX, Ankara 1967, s.81-100.
- Kolay, İlknur Aktuğ, **Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Kuban, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007.

Kuran, Aptullah, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fak. Yayınları, Ankara 1964.

_____, **The Mosque in Early Ottoman Architecture**, University of Chicago Press, Chicago 1968.

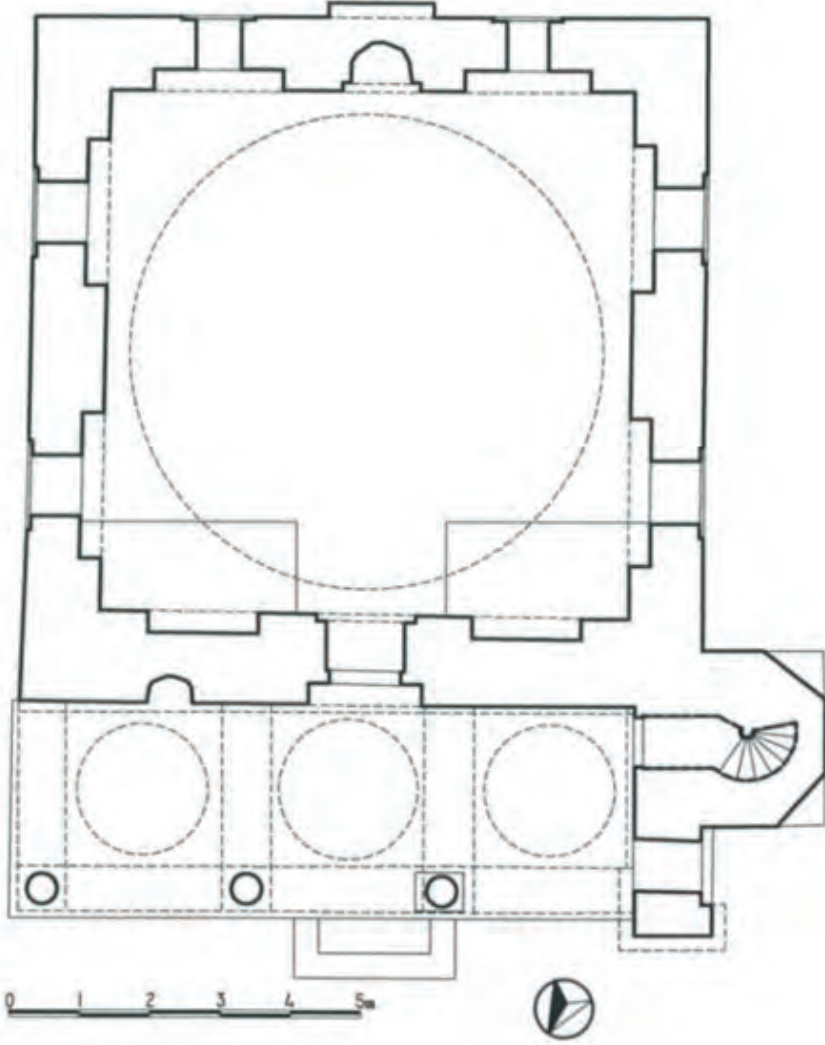
Öden, Zerrin Günal, **Karası Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Özdemir, Zekeriya, **Adramyttion'dan Efeler Toprağı Ederemit'e**, C.2, Ankara 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Yetkin, Gıyas, **Edremit Tarihinden Yapraklar**, İstanbul Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1949.

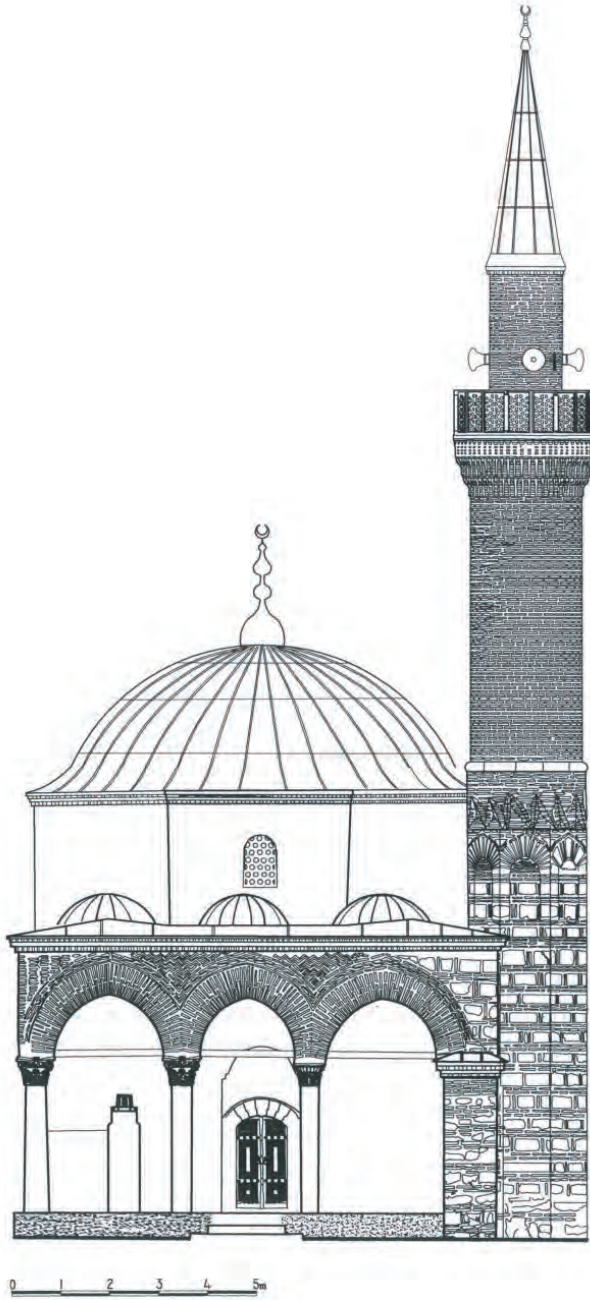
Yapraklı, Nevin, Balıkesir ve İlçelerinden Edremit ile Burhaniye'deki Türk-İslam Anıtları (Camiler-Türebeler), Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basılmamış Bitirme Tezi, İzmir 1987.

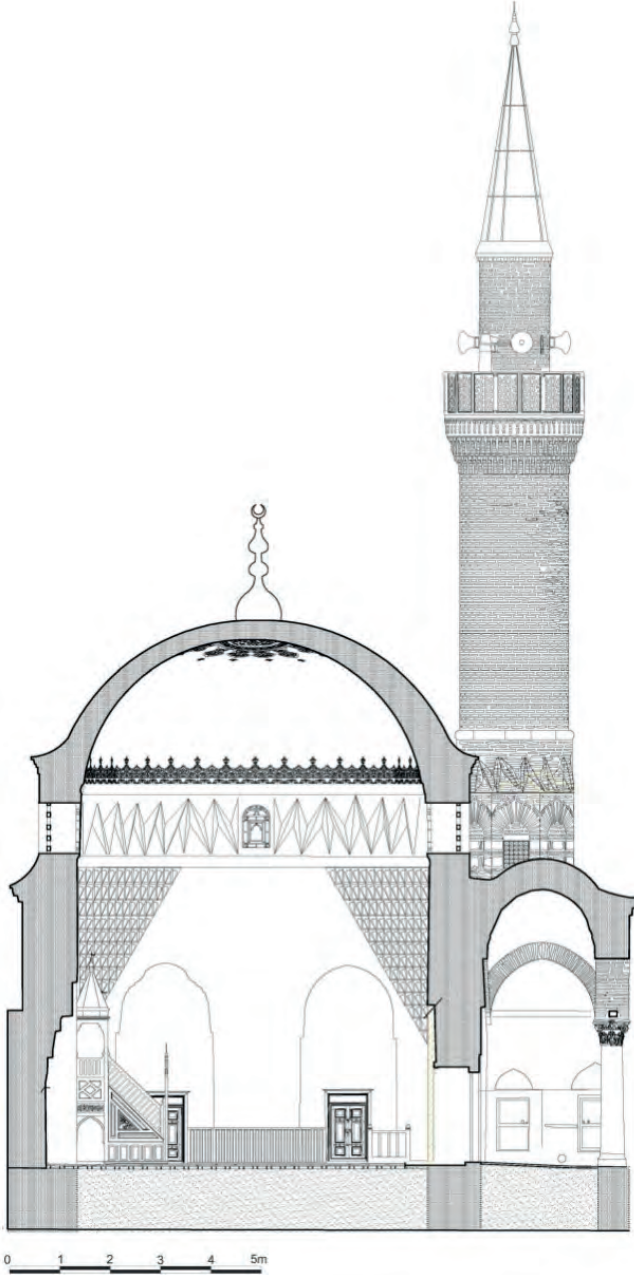
Ç.1- Edremit Kurşunlu Cami. Plan. (Rölöve ve Çizim: Sevil Derin)

F.1- Edremit Kurşunlu Cami.

Ç.2- Edremit Kurşunlu Cami. Kuzey cephesi.
(Balıkesir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Ç.3- Edremit Kurşunlu Cami. Yapının son dönem onarımları yapılmadan önce çizilmiş kesiti.
(Balıkesir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

F.2- Edremit Kurşunlu Cami. Son onarımlardan önce doğu cephesi.

F.3- Edremit Kurşunlu Cami. Güney cephesi.

F.4- Edremit Kurşunlu Cami. Batı cephesi.

F.5- Edremit Kurşunlu Cami. Minare.

F.7- Edremit Kurşunlu Cami. Son cemaat yeri kubbeleri.

F.6- Edremit Kurşunlu Cami. Son cemaat yeri revakları.

F.8- Edremit Kurşunlu Cami. Harim kubbesi.

F.9- Edremit Kurşunlu Cami. Kubbe kasağı ve kubbe geçişleri.

F.10- Edremit Kurşunlu Cami. Onarım öncesi harim.

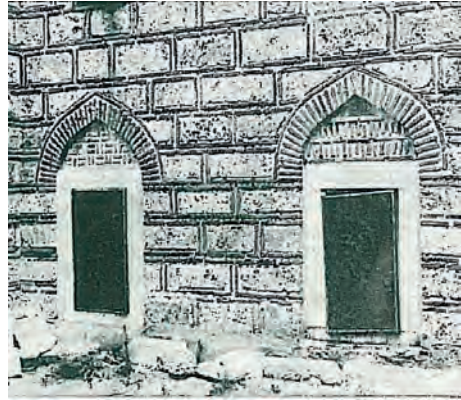
F.11- Edremit Kurşunlu Cami. Mihrap.

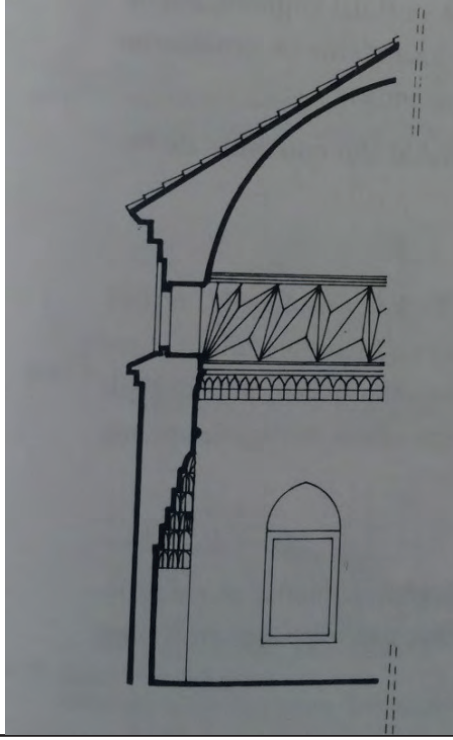
F.12- Edremit Kurşunlu Cami. Onarım öncesi mihrap ve minber.

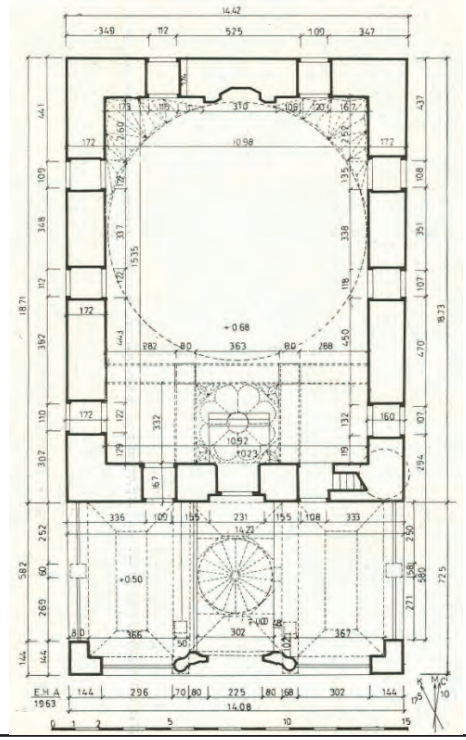
F.13- Bursa İbni Bezzaz Camisi.
Batı cephesi.
(E. Hakkı Ayverdi)

F.14- Bursa İbrahim Paşa Camisi.
Pencere alınıkları.
(Yıldız Demiriz)

Ç.4. İznik Yeşil Cami. Kesit.
(E. Hakkı Ayverdi)

Ç.5. Tire Hüsametdin Camisi.
Plan. (İlknur Aktuğ Kolay)

EMİNÖNÜNÜ MUHSİNZADE (MUHSİNOĞLU) HANI MUHSİNOĞLU INN IN EMINONU

N. Çiçek Akçıl Harmankaya*

Öz

Halk arasında Muhsinoğlu Han olarak da bilinen Muhsinzade Hanı, Fatih (Eminönü) İlçesi, Hobyar Mahallesi Büyük Postane Caddesi üzerinde, Hamidiye Türbesi Sokak ile Mimar Vedat Tek Sokak arasında yer almaktadır. Mimarı ve inşa tarihi bilinmemektedir. 1772 tarihli vakfiyesinden yapının Abdullah Paşa oğlu Muhsinoğlu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmış olduğu ve kâgir hanın üst katında yirmi iki oda, alt katında on iki oda ile sekiz mahzen, umumi yola yapılan iki mahzeni, on dükân ve temiz su içilmesi için inşa edilmiş bir adet su deposu olduğu öğrenilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, İstanbul, Han, Muhsinoğlu

Abstract

The Muhsinzade Inn, also known as Muhsinoğlu Inn among the people, is located on the Büyük Postane Caddesi, between the Mimar Vedat Tek Sokak and Hamidiye Türbesi Sokak. Its architect and construction date remain unknown. We learn from the act of foundation dated 1772 that the stone structure was built by Muhsinoğlu Mehmet Paşa, the son of Abdullah Paşa, and it has twenty two rooms on the upper floor; twelve rooms, eight cellars, two cellars built on public axle, ten shops and a drinkable water cistern on the lower floor.

Keywords: Ottoman Architecture, İstanbul, Inn, Muhsinoğlu

* Öğr.Gör., İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İstanbul/Türkiye, cicekakcil@yahoo.com

Fetihten sonra İstanbul'daki en önemli ticaret yapılarından olan hanlar, çeşitli malların depolandığı, alınıp satıldığı, insanların ve hayvanların konakladığı yapılar olmuştur. İstanbul'da daha çok ticaretin yoğun olduğu Kapalıçarşı, Eminönü, Beyazıt, Laleli bölgelerinde görülmektedir. İstanbul Hanları'na ilişkin yapılan çalışmalar arasında hiç incelenmemiş olan Muhsinzade (Muhsinoğlu) Hanı hakkında ise çok az şey öğrenilmektedir.¹

Halk arasında Muhsinoğlu Han² olarak da bilinen Muhsinzade Hanı³, Fatih (Eminönü) İlçesi, Hobyar Mahallesi Büyük Postane Caddesi üzerinde, Hamidiye Türbesi Sokak ile Mimar Vedat Tek Sokak arasında yer almaktadır (F.1). 1772 tarihli vakfiyesinden Abdullah Paşa⁴ oğlu Muhsi-

¹ İstanbul'daki hanlara ilişkin ayrıntılı çalışmalar için bkz. Fazıl Işıközlü, "İstanbul'un Eski Vakıf Hanları", **Vakıflar Dergisi**, Sayı:10, Ankara, 1973, s.421-424; Ceyhan Güran, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Ankara, 1976; Gönül Cantay, "Hanlar", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s.548-550; Kevork Pamukciyan, "1868'de Mevcut İstanbul Hanları", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı:128, İstanbul, 1994, s.69; Gülberk Bilecik, XVIII. Yüzyıl İstanbul Hanlarının Cephe Kuruluşları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015; Deniz Kösemen; İstanbul Ticaret Bölgesinin Oluşumunu Etkileyen Çevresel Faktörler ve Hanların Mimari Kurgusu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Mimarlık Anabilim Dalı Bina Bilgisi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005; Gülhan Benli, İstanbul Tarihi Yarımada'da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul,2007; Nursel Gülenaz, **Batılılaşma Dönemi İstanbul'da Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011.

² Vaktiyle Eminönü Hocapaşa'da Muhsinoğlu Mehmet Paşa'ya ait bir konağın olduğu, 1724 veya 1755 Hocapaşa yangınında bu konağın yok olduğu bilinmektedir. Konağın yeri tam olarak tespit edilememekle birlikte, 1772 tarihli vakfiyesinde de belirtilen günümüzdeki Muhsinzade (Muhsinoğlu) Han'ın bu konağın yerine yapılmış olacağı düşünülmektedir. Bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Abdullah Paşa Konağı, Muhsinzade Konağı", **İstanbul Ansiklopedisi**, C.1, Tan Basımevi, İstanbul, 1958, s.51; Mehmet Ali Beyhan, "Osmanlı Devrinde Eminönü Yangınları-1755 Yılı Hocapaşa Yangını", **İstanbul'un Kitabı Fatih II**, Fatih Belediyesi, İstanbul, 2012, s.141.

³ Söz konusu yapı, yanlışlıkla yazıldığını tahmin ettiğimiz Mürsüloğlu Han olarak da bilinmektedir. Bkz. Kevork Pamukciyan, "1868'de Mevcut İstanbul Hanları" **Tarih ve Toplum Dergisi**, sayı:128, İstanbul, 1994, s.69.

⁴ Haleb'li tüccar Muhsin Çelebi'nin oğludur. Büyük kardeşi Mehmed Efendi Darphane eminliği ve baş defterdarlık yapmıştı ve onun tavsiyesi ile Abdullah Efendi Darphane'de çalışmaya başladı. Edirne Vakasında ihtilalciler tarafından birinci defterdarlığa getirildi. Daha sonraları devlet dairelerinde müdürlüklerde bulunan Abdullah Efendi, Çorlulu Ali Paşa'nın kızıyla evlendi. Kayınpederi vezir-i azam olunca ona kethüda oldu. Mora Def-

noğlu Mehmet Paşa⁵ tarafından yaptırılmış olup kâgir hanın üst katında yirmi iki oda, alt katında on iki oda ile sekiz mahzen ve kapıları, umumi yola yapılan iki mahzeni, on dükkân ve temiz su içilmesi için inşa edilmiş bir adet su deposu olduğu öğrenilmektedir.⁶ Mimarı ve inşa tarihi bilinmeyen yapı kaynaklarda perakende ticaretin⁷ yapıldığı eski bir vakıf hanı⁸ olarak tanımlanmaktadır.

İstanbul Haritaları arasında hanın bugünkü konumu, özgün plan ve mimarisi hakkında en doğru bilgilere ise 1940 yılı J. Pervititch Haritası'ndan⁹ ulaşabiliyoruz. Bu haritada Muhsinoğlu Hanı olarak belirtilen yapı yamuk

terdarlığı, Rumeli Beylerbeyliği, Mora seraskerliği, Yeniçeri Ağalığı, Bosna Valisi gibi çeşitli görevlerde bulundu. 7 Mayıs 1749 yılında Bosna Travnik'de ölmüştür. Vidin ve Bosna kalelerinde cami ve Tırhala'da çeşmeler yaptırmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, XVIII. yy. c.4, Bölüm:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.343-347; Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmani**, çev. Seyit Ali Kahraman, C.1, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.82; Mehmet Arslan, **Osmanlı Sadrazamları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s.209-212.

⁵ Muhsinzade Mehmet Paşa, Abdullah Paşa'nın oğludur. Gençliğinde kapıcıbaşı olup, 1738'de babası sadrazam olunca vezir rütbesiyle ilk Maraş Valisi, sonra sırasıyla Bender muhafızı, ikinci kez Maraş Valisi, Adana, Bosna, Hotin, Bender, Köstendil, İnebahı, Halep, Diyarbakır, Anadolu, Bosna, Rumeli valisi olmuş. 1758'de Esmâ Sultan ile evlenmiş. 1765'de sadrazam olduğu, 1768'de barış yanlısı olmakla azledilip Bozcaada ve Rodos'a sürülmüştür. 1769'da Mora Seraskeri, 1771'de tekrar sadrazam olarak 31 Temmuz 1774 yılında ölmüştür. Önceleri Edirne Eski Camii yakınlarında gömülü olan naşının İstanbul Eyüp Sultan Türbesi civarına nakledilmiştir. Hocapaşa'da Muhsinoğlu Han ile Ağaçekan'da bir mescidinin olduğu bilinmektedir. Bkz. Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmani**, çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, C.4, s. 1064-1065; Mehmet Arslan, **a.g.e.**, s.256-258.

⁶ Abdullah Paşa oğlu Muhsinoğlu Mehmet Paşaya ait vakfiyesinde Rumeli vilayetinde bulunan Kaçanık ve Pirlepe kale/hudut/geçitleri kaldırımlarının her sene gerekli tamirat masrafları için kullanılmak üzere Hobyar mahallesinde bulunan sınırları iki tarafı umumi yol ve bir tarafı Hacce Hatun ve Bolovizade mirasçılarının haneleri ve bir tarafı evler ile han kapısı yapılan umumi yol ile sınırlı kâgir han. Bkz. **11 Kasım 1772 (15 Şaban 1186), Abdullah Paşa oğlu Muhsinoğlu Mehmet Paşa'ya ait Vakıf Belgesi**: Defter No: 503, sayfa: 240, sıra:3.

⁷ Nihan Kıvrak, Eski Kent Mekanlarının Canlandırılması Bağlamında İstanbul Eminönü Hanlar Bölgesi'nde Mimari Tasarım İlkelerinin İrdelenmesi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.90.

⁸ Muhsinoğlu Hanı Hocapaşa'da Şahsuvarzade nezaretinden Muhsinoğlu vakfına kayıtlı Eski Vakıf Hanı olarak belirtilmektedir. Bkz. Fazıl Işıkoğlu, **a.g.e.**, s. 421-424.

⁹ Jacques Pervititch, **Sigorta Haritalarında İstanbul**, 1940, Eminönü No: 72, Axa Oyak, İstanbul, s. 144.

dikdörtgen planlı alan içinde revaklı avlu üzeri, sac kaplı kırma çatıyla örtülü olup, ortada yükseltilmiş bölümü, Mimar Vedat Tek Sokağı'na bakan üçgen kırmanın üzeri ile güney cephesinde üç kat yüksekliğinde iki küçük mekânında üzerinin cam ile örtülü olduğu görülmektedir. Hamidiye Türbesi Sokak ve Mimar Vedat Tek Sokak yönünde olmak üzere yapının iki girişi gösterilmektedir. İlki yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ve beş basamaklı bir giriş olup ikincisi yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ile tonozlu bir giriş holü şeklindedir. Bu girişin sağında on basamaklı üst kata çıkış merdivenleri ile merdiven altından bodrum kata inilen basamaklı bir giriş yer almaktadır. Yapının Mimar Vedat Tek Sokağı'ndaki girişin sağında bodrum+bir katlı tonozlu ve üst örtüsü sac kaplama olan bir dükkân, solunda bodrum+bir katlı tonozlu ve arkasında üç küçük bölümü ile giriş holüne bağlanan bir dükkân bulunmaktadır. Hamidiye Türbesi Sokağı'ndaki girişin solunda bodrum+volta döşemeli bir kattan oluşan üç dükkân yer almaktadır. Yeni Postane Caddesi'nde ise yan yana tonozlu bir bodrum+bir kattan oluşan volta döşemeli üç dükkân, bodrum+volta döşemeli bir dükkân ve tonozlu bodrum+volta döşemeli bir kattan oluşan bir dükkân vardır. Bunlardan ilkinin, iki dükkânın birleştirilmesiyle oluşturulduğu ve noter olarak kullanıldığı, sonuncu dükkândan ise zemin katta yer alan tonozlu ve dört bölümden oluşan arkadaki depoya geçildiği görülmektedir. Ayrıca 36 numarayla gösterilen dükkândan hanın içine bir geçişin bulunduğu anlaşılmaktadır. Hamidiye Türbesi Sokak yönünde çıkması görülen yapının içinde ise zemin, birinci ve ikinci katta olmak üzere tonozlu bölümler yer almaktadır. (H.1)

1914-1918 Necip Bey Haritası'nda¹⁰ yapı bugünkü konumunda Muh-sinoğlu Han olarak belirtilirken (H.2), 1913-1914 Alman Mavileri'nde¹¹ ise han'ın bulunduğu alan boş gösterilmiştir. (H.3) 1904 E.Chas Goad Haritası'nda¹² o günkü durumu ile revaklı avlu üzeri cam örtülü, iki katlı, Hamidiye Türbe sokak yönünde cephe çıkmalı ve Mimar Vedat Tek Sokak (Eski Zaptiye Sokak) yönünde tonozlu bodrum üzeri volta döşemeli

¹⁰ Necip Bey, *İstanbul Haritaları (İstanbul Şehremaneti İstanbul Rehberi)*, 1914-1918, No: 08.

¹¹ İrfan Dağdelen, *Alman Mavileri 1913-1914 I. Dünya Savaşı öncesi İstanbul Haritaları*, Cilt: II, Fevile No: H7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2007.

¹² İrfan Dağdelen, *Charles Edouard Goad'ın 1904 İstanbul Sigorta Haritaları*, Vol:I, No:6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007, No:6.

iki dükkân görülmektedir. **(H.4)** 19.yy. E. H. Ayverdi Haritası'nda¹³, yapı yamuk dikdörtgen planlı ortası açık avlulu Muhsinoğlu Han olarak belirtilmiştir. **(H.5)**

Ayrıca, son yıllara ilişkin İstanbul IV Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan dosyasından yapının üzerinin 2008 yılına kadar kısmen cam bir çatı ile örtülü olduğu ve katlar arasında da betonarme döşemelerin yer aldığı öğrenilmektedir. 1990'lı yılların başından itibaren olduğunu düşündüğümüz bu uygulamaya ilişkin dosyasında 1992 yılına ait fotoğrafları bulunmaktadır. **(F.2)**

12.60x18.75 m ölçülerinde ve yamuk dikdörtgen planlıdır. Üst katta revaklı bir avlunun etrafına sıralanmış mekânlardan oluşan yapı yığma kâgir malzeme ile bodrum üzeri iki kattan meydana gelmektedir. **(F.3)** Arka cephesi sağır olan yapının Mimar Vedat Tek Sokak ve Hamidiye Türbesi Sokak'tan olmak üzere iki girişi bulunmaktadır. Üst kata çıkış avludaki dönerli demir merdiven ve güney batı köşedeki taş merdivenlerle sağlanmaktadır. Yapının avluya bakan iç cephelerinde duvar dokusu; bodrum katta moloz taş; zemin ve birinci katta taş ve tuğla örgüsü şeklinde olup dış cephelerde ise kesme taş malzeme kullanılmıştır. Aynalı tonoz örtülü üst kat odalarının üzeri kurşun kaplıdır.

Bodrum katta; Batıda; iki pencere bir kapı, kuzeyde; dört kapı üç pencere ve doğuda; iki kapı bir pencere olmak üzere depolara ait olduğu düşünülen yedi kapı ve pencere açıklığı ile güneyde dört mahzen bulunmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı ve taş söveli, ahşap lentolu kapı ve pencerelerin alınlıklarında tuğla örgülü yuvarlak kemerler vardır. Kapılar dökme demir kapı kanatlarına sahip iken pencereler lokma demirlidir. Bunlardan güney cephedeki pencereler içerden kapatılmış, kapılar pencere haline getirilmiş ve alınlık kemerleri bozulmuştur. **(F.4)**

Mahzenler ise yuvarlak tuğla kemerli büyük kapı açıklıklarına sahiptir. Biri Hamidiye Türbesi Sokak girişi altında, üçü ise kuzey cephede yan yana sıralanmaktadır. İki adet birbirinden farklı avluya bakan pencere açıklıkları bulunmaktadır. Kuzeydoğudaki son mahzen günümüzde tuvalet ve banyo gibi işlevlere yönelik ıslak hacimler olarak düzenlenmiştir.

¹³ Ekrem Hakkı Ayverdi, **19. Asırda İstanbul Haritası**, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1958, B.4.

Zemin katta; doğu cephesinde iki kapı üçer pencere vardır. Bu ilk bölümün köşeleri pahlı olup dikdörtgen açıklıklı ve taş söveli, ahşap lentolu kapı ve pencerelerin alınlıklarında tuğla örülü yuvarlak kemerler bulunmaktadır. Lokma demirli pencerelerin üst hizasında aynı özelliklere sahip birer pencere daha yer almaktadır. İki farklı seviyede alt eşikleri bulunan kapı açıklıkları pencere haline getirilmiş olup günümüzde Büyük Postane Caddesi'nden girilen dükkân olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün sonradan birleştirilerek tek mekân haline getirildiği anlaşılmaktadır. Giriş koridoruna bakan bu ilk bölümün kemer ve niş izlerinden önceleri iki dükkâna oldukları tahmin edilmektedir.

Güneyde avluya bakan beş kapı ve altı pencere ile üst hizalarında yedi pencere yer almaktadır. Dikdörtgen açıklıklı ve taş söveli, ahşap lentolu kapı ve pencerelerin alınlıklarında tuğla örülü yuvarlak kemerler bulunmaktadır. Kapılar dövme demir kapı kanatlarına sahip iken pencereler dövme demir kapaklı üst pencereler ise lokma demirlidir. Buradaki kapıların iki farklı seviyede alt eşikleri vardır. Ayrıca bu cephe diğer cephelerden farklı olan kot farkıyla da dikkati çekmektedir. **(F.5)**

Batıdaki bir kapı iki pencere ile üst hizada iki pencere daha vardır. Diğerleri gibi dikdörtgen açıklıklı ve taş söveli, ahşap lentolu kapı ve pencerelerin alınlıklarında tuğla örülü yuvarlak kemerler bulunmakta olup pencereler lokma demirli, kapılar ise dökme demirdendir. Alt ve üst pencerelerden bir pencerelerin üst hizasında aynı özelliklere sahip birer pencere daha yer almaktadır. Döner merdivenin arkasında yer alan birer alt ve üst pencere içerden kapatılmıştır.

Kuzeyde mahzen olduğu düşünülen üç bölüm yer almaktadır. Basık tuğla kemerli kapı açıklıkları bulunan mahzenlerin avluya bakan dikdörtgen açıklıklı kapı ve taş söveli pencereleri vardır. Bu pencerelerin aynı üst hizasında aynı özelliklerde birer pencere daha bulunmaktadır. Alınlıklarında tuğla örülü yuvarlak kemerli bu pencereler lokma demirlidir. İçerden birbirleri arasında geçişin sağlandığı mahzenler beşik tonozlu olup içlerinden ikisinin güney duvarında kapatılmış pencere açıklıkları ile ortadakinde sonradan kapatılan ocak nişi yer almaktadır. **(F.6)** Ayrıca son mahzenin doğu cephesinde ayrı bir giriş açıklığı bulunmaktadır. Bu cephenin önünde avlunun ortasına kadar uzanan betonarme bir döşeme vardır. Bu döşemeden bodrum kata iniş ve üst kata çıkışın sağlandığı dönerli demir merdivenler yer almaktadır.

Üst katta; Batıda muhdes demir dönerli merdiven ve kuzeydoğuda taş basamaklı merdivenlerden ulaşılan bu katta yirmi iki oda bulunmaktadır. Oda girişlerinde dikdörtgen açıklıklı, taş söveli ve basık taş alınlıklı özgün olamayan ahşap kapılar yer almaktadır. Bunlar doğudaki giriş sahanlığında iki pencere dört oda, doğu cephesinde üç oda beş pencere, güneyde altı oda altı pencere, batıda beş oda dört pencere ile kuzeyde dört oda altı pencere düzenlemesi şeklinde revaklı galeriye açılmaktadırlar. Tuğla beşik tonoz örtülü yarım daire kemerli bu revaklar özgün taş başlıklı kare planlı taş ayaklar tarafından taşınmaktadır. Önceleri taş korkuluklara sahip olduğunu düşündüğümüz revaklar günümüzde demir korkuluklu olup revak kemerleri arasında ve duvarlarda demir gergiler bulunmaktadır. (F.7) Revaklar dokuz sıra tuğlalı iç bükey kavisli saçakla sona ermektedir.

Pencere düzenlerinde farklılık bulunan bazı odalarda çift pencere vardır. Duvarları alçı sıva, zeminleri çimento döşemeli olan odaların üzeri tuğla aynalı tonozla örtülüdür. Bir ocak nişi ve bir dolap nişi düzenlemesi odalardan odalara değişiklik göstermektedir. (F.8) Kuzey cephedekilerden üçünde birer tepe penceresi bulunmaktadır. Batı, güney ve doğudaki giriş sahanlığındaki odalardan ikisi ikişer pencere ile buldukları sokaklara açılmaktadır. Bunlardan güneydoğu ve güneybatıdaki köşe odalarının yan sokaklara açılan birer küçük penceresi daha bulunmaktadır.

Yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan üst kata çıkış merdiven sahanlığında kapı olduğu düşünülen tuğla basık kemerli, taş söveli, dikdörtgen bir açıklık yer almaktadır. Açıklığın kemer hizasında silmeli dikdörtgen çerçeve içinde, celi sülüs yazılı kitabe'de;

“Maşallah lâ kuvvete illa billah 1319”

(Bunu Allah diledi de oldu. Allah'tan başka bir kuvvet sahibi yoktur, 1901) yazısı yer almaktadır.¹⁴ (F.9)

Bu kapının yapının ilk inşa edildiği dönemde, malların getirilerek depolara dağıtımının yapıldığı kapı olduğu düşünülmektedir.

Yapının dış cepheleri Hamidiye Türbesi Sokak, Mimar Vedat Tek Sokak ile Büyük Postane Caddesi'ne açılmaktadır. Kuzeye bakan arka cephesi ise sağırdır.

¹⁴ Kitabelerin okuması için Sayın Doç. Dr. Sacit Açıkgözoğlu'na teşekkürler.

Mimar Vedat Tek Sokağı'na açılan doğu cephesi kesme taş kaplamalı olup zemin katında geniş yuvarlak kemerli iki açıklık görülmektedir. Bu açıklıktan beşik tonozlu bir giriş holüyle avluya ulaşılmaktadır. Girişte sağda ve solda olmak üzere birer mekân yer almaktadır. Sağdaki beşik tonozlu bir oda bulunmaktadır. Batı duvarında kot farkı nedeniyle dolduğu ve alçaldığı düşünülen geniş yuvarlak kemerli bir bölüm ile duvarda bir niş görülmektedir. Zemininde ise bodruma inilen merdivenli bir giriş bulunmaktadır. Giriş koridoruna bakan duvarında iki kapı ve iki pencere açıklığı bulunan bu mekânın önceleri iki dükkân olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde kapı açıklıklarından biri pencere haline getirilmişken pencerelerden diğeri de bozularak duvar nişi şekline dönüştürülmüştür. Mekân kurgusu plan özellikleri ile pencere ve kapı detayları bozulmuş olan bu iki mekânın hancı odaları ya da dükkân olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Girişin solunda ise dikdörtgen açıklıklı bir bölüm yer almaktadır. (F.10)

Üst katta; yuvarlak silmeli kemerli, dikdörtgen profil söveli ve volüt şeklinde kilit taşı bulunan dört pencere bulunmaktadır. Ahşap kanatlara sahip pencerelerin kemer ve söve birleşimlerinde silmelere ayrılmış olan cephede yivli saçak kornişi ve çatı parapeti mevcuttur. Saçak kornişinin üzerine oturan ve parapet üst seviyesinden daha yüksekte olan taş iki bölümlü kitabe bulunmaktadır. (F.11) Üzeri dalgalı ve silmeli bir kemere sahip, kenarları yivli plastırlar ile sınırlanan üst bölümde yeşil zemin üzerine altın yıldızla celi sülüs hatlı kitabede,

“Maşallah kâne

Tarih-i tamiri sene 13(0)6¹⁵ Ketebehû Muhsinzade Abdullah’

(Allah'ın dilediği gibi oldu. Tamir tarihi 1888-1889, Hattat Muhsinzade Abdullah¹⁶)

¹⁵ Onlar hanesi tam okunamamakla beraber kitabenin durumundan onlar hanesinin sıfır olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶ Meşhur Türk Hattatı Muhsinzade Abdullah Hamdi Bey, Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa'nın torunu, II. Sultan Mahmud'un İstabl-ı Amire Müdürü Mehmed Bey'in oğludur. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin talebesidir. Hattat Şefik Bey ile birlikte celi yazıda onun şivesini sürdürdü. II. Abdülhamid'in emriyle kendisine hattatların reisi ünvanı verildi. En büyük meziyeti Türkçe kelimeleri satıra oturtma ustalığıdır. Kabri Eyüp Sultan Türbesi civarındadır. İstanbul Mahmut Paşa'daki Hacı Küçük Camii'nin kapı üstü ile yanındaki çeşmenin yazıları ona aittir. Hırka-i Şerif ve diğer camilerde de yazıları vardır. Hocası Kazaskerin mezartaşı yazısı onundur. Topkapı Sarayı Müzesi Koleksiyonu'nda

İbaresi ile tarih, imza ve hattat adı bulunmaktadır. Bu kitabeden 1888-1889 yıllarında yapının bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır.

Üstteki kitabeden silmeyle ayrılmış ve parapet ön yüzünde yer alan dikdörtgen bir kartuş içinde yer alan celi sülüs hatlı kitabede ise;

“*Maşallah lâ kuvvete illa billah*” ibaresi yazılıdır.

(Bunu Allah dilemiş de oldu. Allah’tan başka bir kuvvet sahibi yoktur.)

Profilli kat silmesiyle ayrılan zemin katta dökme demirden bitkisel bezemeli alınlıklı ve volüt şeklinde kilit taşlarına sahip silmeli kemerli iki açıklık bulunmaktadır. Bu açıklıklardan sağdaki ahşap doğramalı dükkân soldaki ise hana giriş kapısıdır.

Büyük Postaneye bakan güney cephe, kesme taş malzeme kaplamalı olup üst katında; güneybatı köşesindeki daha küçük olmak üzere on üç pencere, alt katında ise yedi dükkân yer almaktadır. Bu cephenin güney doğu köşesi ile Erzurumlu Han birleşiminde alt ve üst katta sonradan açıldığı düşünülen birer küçük pencere daha bulunmaktadır.

Üst katta; Cephe araları iyonik başlıklı, 1/3’ü dolgulu yivli plastırlarla altı bölüme ayrılmış ikişer pencereci bir düzenlemeye sahiptir. Bu pencereler avluya bakan altı odaya aittir. Dikdörtgen açıklıklı yivli sövelere sahip pencereler köşelerde bitkisel profilli konsollar tarafından taşınan alınlıklara sahiptir. Alınlıklarda köşeleri pahlı dörtgen madalyonlar arasında iki bölümlü yivli süslemeler ile denizliklerin altında ise içleri boş bırakılmış dikdörtgen kartuşlar bulunmaktadır. İyonik başlıklı plastırların üzerinde bir kat silmesi ve başlıklar hizasında yivli düzenlemeler ile dişli saçak korniş ve yivli silme üzerinde korkuluklu çatı parapeti mevcuttur. Aralarda köşeleri pahlı dikdörtgen yüzeylere sahip kaideler üzerinde küre biçimli taş süslemeler vardır. (F.12)

Sade kat silmesi ile ayrılan zemin katta; köşeleri dalgalı kemerli, düz

GY.1328 numaralı bir levhası vardır. Bkz. Şevket Rado, **Türk Hattatları**, İstanbul, s. 230-231; Reşat Ekrem Koçu, “Abdullah Hamdi Bey”, **İstanbul Ansiklopedisi**, c.1, İstanbul, 1958, s.48; İ.Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.20-23; Muammer Ülker, “Abdullah Hamdi Bey”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, s. 103-104; Ali Alparslan, “Abdullah (Muhsinzade)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayınları, C.1, İstanbul, 1999, s.7-8.

alınlıklı, dikdörtgen açıklıklı, yedi dükkân bulunmaktadır. Dükkânların arasında üst kattaki yivli plastırların kaide hizasında akant yapraklı volütlü konsollar yer alır.

Bu cepheye ilişkin Büyük Postane'nin koridorunda bir fotoğraf vardır. 1909 yılı Büyük Postane'nin açılış törenine ait olan fotoğrafta Muhsinoğlu Han'ın kaidelere oturan küresel süslemeli korkuluklu çatı parapetlerinin olduğu görülmekte olup günümüzde Erzurumlu Han'ın bulunduğu yerde ahşap tek katlı bir yapı ile hanın bu cephesinde yüksek bir yangın duvarı görülmektedir. (F.13)

Bu cephede iki kitabe yer almaktadır. İlki, soldaki ilk konsolun yüzünde olup burada siyah zemin üzerine altın yaldız ile celi sülüs hatla;

“Asitâneli Taşçı Ömer 1320” ibaresi yazılıdır.

Bu kitabeden yapının 1902 yılında İstanbullu Taşçı Ömer adlı mimar ya da kalfa tarafından yenilendiği anlaşılmaktadır. (F.14)

İkincisi ise üst katta soldan üçüncü bölümde yivli plastırın yanında yer almaktadır Silmeli kare çerçeve içinde siyah zemin üzerine altın yaldızla kabartma tekniğinde celi sülüs yazıda;

“Maşallah” (Bunu Allah diledi de oldu.) ibaresi vardır. (F.15)

Hamidiye Türbesi Sokağı'na açılan batı cephesi diğer cepheler gibi hana geçişi sağlayan kapı hariç taş kaplamalıdır.

Üst kat cephesi, zemin kat cephesinden sokağa doğru yaklaşık 1,40 m. genişliğinde bir çıkma yapmakta olup köşeleri yarım daire profilli, yivli alınlı konsollar tarafından taşınmaktadır. Güney cephe ile aynı özelliklere sahip bu cephe de yine yivli plastırlarla altı bölüme ayrılmış olup ikişer pencerele bir düzenlemeye sahiptir. Bu pencereler de avluya bakan altı odaya aittir. Güney cepheden farklı olarak dikdörtgen açıklıklı yivli sövelere sahip pencereler köşelerde sade konsollar tarafından taşınmakta, denizliklerinin köşelerinden ise yivli sarkıtlar görülmekte, alınlıklarda sadece iki bölümlü yivli süslemeler bulunmakta olup sade dişli saçak kornişi üzerinde bazıları dalgalı kemerlere sahip küçük açıklıklar şeklinde güvercin yuvaları yer almaktadır.

Zemin katta ise çift sıra tuğla kemerli hana giriş açıklığı ile bu açıklığın sağında bir solunda ise üç dükkân yer almaktadır. Kesme taş kaplamalı dükkân cephelerinde ahşap kasalı ve dikdörtgen açıklıklı dükkânlar arası sade plastırlar ile ayrılmaktadır.

Hana giriş kapısının yer aldığı bölüm ise diğerlerinden farklı olarak üç sıra tuğla bir sıra kesme taş malzeme ile almaşık duvar dokusuna sahiptir. Çift sıra tuğla yuvarlak kemerli, dökme demirden bitkisel bezemeli alınlıklı giriş kapısı çift kanatlı ve demirdendir. Giriş kapısının solunda sonradan açıldığı düşünülen dikdörtgen açıklıklı ikinci bir demir kapı vardır. (F.16)

Bu cephenin üst katında Esmâ-i Hüsna'dan üç adet isim bulunmaktadır.¹⁷

İlki girişin üstünde solda ikinci bölümde iki pencere arasında yer almaktadır. Silmeli dikdörtgen çerçeve içinde siyah zemin üzerine altın yıldızla kabartma tekniğinde, celi sülüs;

“*Yâ-Latîf*”

(Lütufkar) okunmaktadır. (F.17)

İkincisi girişin üstünde sağdaki bölümde iki pencere arasında bulunmaktadır. Silmeli kare çerçeve içinde siyah zemin üzerine altın yıldızla kabartma tekniğinde, celi sülüs;

“*Yâ-Hâfız*”

(Koruyan) okunmaktadır. (F.18)

Üçüncü kitabe ise sokağın Büyük Postane Caddesi'yle kesiştiği üst köşesinde yer almaktadır. Silmeli kare çerçeve içinde siyah zemin üzerine altın yıldızla kabartma tekniğinde;

“*Yâ Mâlike'l-mülk 1321*”

¹⁷ Allah'ın isimleri için kullanılan bir tabir olup İsm'in çoğulu olan esmâ ile “güzel, en güzel” anlamındaki hüsnâ kelimelerinden oluşan “Esmâ-i Hüsna” terkibi Allah'a nisbet edilen isimleri ifade eder. Sadece Kur'anda geçen ilahi isimler 100'den fazladır: muhtelif hadislerde Allah'a nisbet edilen başka isimler de mevcuttur. Esmâ-i hüsnâ terkininin, geniş anlamıyla bunların hepsini kapsamakla birlikte terim olarak daha çok doksan dokuz içerdiği kabul edilmektedir. Bkz. Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsna”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.11, İstanbul, 1995, s.404-418.

(Mülkün ebedi ve tek sahibi, 1903) şeklinde isim ve tarih okunmaktadır. **(F.19)**

Köşesi pahlanmış olan bu köşe çıkmasının altında iki ucu kenetli kabartma tekniğinde denizci düğümüne benzer halat süslemesi görülmektedir. Bu süslemenin yapının limana yakınlığı ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Uzun yıllar Huzur Giyim Mağazası ve pasaj olarak kullanılan¹⁸ yapının 1894 depremi sonrası yeniden inşa edildiği ya da büyük bir onarım geçirdiği tahmin edilmektedir. Ayrıca yapının, batı cephesinde tam okunamayan 13(0)6, kuzey batı köşedeki üst kat merdiven sahanlığında (1319), kuzey dış cephedeki (1320) ve Hamidiye Türbesi sokak ile Büyük Postane caddesi'nin kesiştiği üst köşede yer alan (1321) tarihli kitabelerden 1888, 1901, 1902, 1903 yıllarında olmak üzere 19.yüzyıl sonu ile 20.yüzyıl başında birkaç kez yenilendiği anlaşılmaktadır.

Bodrum katta moloz taş; zemin ile birinci katta taş ve tuğla malzeme ile inşa edilen yapının 2008 yılına ait onarım fotoğrafından ön cephenin kesme taş kaplamasının altında da taş ve tuğla malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹ **(F.20)**

Yapının Mimar Vedat Tek Sokak cephesinde yer alan girişten itibaren orta avluya ve birinci kata ulaşımın sağlandığı merdivenlere uzanan beşik tonozlu bir giriş holü bulunduğu, girişin sağ tarafında sokaktan da ulaşılan köşe bir dükkân, bu dükkândan bodrum kata ulaşım, sol tarafında ise geniş bir mahzenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Han mimarisinin genel özelliği olarak kısa cepheden giriş yapılarak avluya ulaşıldığı görülen yapıda, girişlerin birçoğunda olduğu gibi hancı başı odasının avluya girişte yer alan odalardan birinde yer aldığı düşünülmektedir.

Sol tarafta kemerli üç bölüm ile yine orta avluya ulaşan beşik tonozlu bir giriş holü bulunan Hamidiye Türbesi Sokak girişine ait 1940 yılı J. Pervititch Haritası'nda²⁰ beş basamaklı bir giriş ile kuzey doğu köşedeki üst kata çıkış merdiven sahanlığının altından basamaklı bir giriş gösterilmekte. Avluya kapı açıklıkları bulunan bodrum kat depo ve mahzenlerden

¹⁸ İstanbul IV Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi, Dosya No: K-516.

¹⁹ İstanbul IV Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi, Dosya No: K-516.

²⁰ Jacques Pervititch, *a.g.e.*, s. 144.

dolayı basamaklı bu girişlerin bodrum kata iniş merdivenleri olabileceği düşünülmektedir. Genellikle Han giriş kapıları çift kanatlı ve ahşap olup, üzeri dövme demir ile kaplıdır. Birçok handa görülebileceği gibi sol kanatın üzerinde han kapıları kapalı iken sadece insanların girebileceği “kuzuluk kapısı” adı verilen küçük kanatların da bulunduğu bilindiğinden yapının giriş kapılarının da aynı özelliklere sahip olabileceği ön görülmektedir.

Zemin katta orta avluya açılan pencere, kapı ve özellikle iki seviyeli kapı eşiklerinden zemin katta da dolaşımın sağlandığı bir döşemenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yıllar içinde revakların bozularak dükkânlara katıldığı bir düzenleme yerine avluya bakan cephedeki bu kapı eşiklerinin varlığı ahşap bir döşemenin kullanılmış olduğunu düşündürmektedir. Zemin kat odalarının üst seviyesinde duvarda bulunan demir kancalardan bu bölümünün üzerinin örtülü olabileceği tahmin edilmektedir.

Dış ve iç cephede yer alan dükkânlar, bodrum ve zemin katında malların konduğu mekânlar ve üst katta tüccarların iş yerleri olduğu düşünülen odalar şeklinde düzenlendiği anlaşılan handa dükkân açıklıklarının genişletilmeleri nedeniyle cephe özellikleri, zemin kattaki depo ve dükkânlar ile bodrum kattaki özgün plan şemaları önemli ölçüde bozulmuştur. Plan şeması açısından daha az bozulmuş olan üst kattaki bazı odaların kapıları basık kemerli formlarını yitirmiş, özgün ocak nişleri ve bacaları yıkılmış ya da değiştirilerek dolap nişleri haline getirilmiştir. Ayrıca bodrum kat zemin kotunun değiştirilerek daha derine indirildiği anlaşılmaktadır.

Bodrum ve zemin kattaki bazı depo ve mahzenlerin demir pencere kapakları, lokma demir parmaklıkları ile demir kapılarının özgün olduğu düşünülmektedir. 2008 yılı onarım çalışmalarına ait fotoğrafta üst kat odalarının özgün olduğu tahmin edilen dövme demir kapı ve pencere kanatları ile pencerelerde lokma demir parmaklıklar görülmektedir. (F.21)

Üzeri kurşun kaplı aynalı tonoz örtülü üst kat dükkânları olan yapının orta avlusunun 19. yüzyıl İstanbul Haritası'ndan²¹ üzerinin açık olduğu, 1904 E.Chas Goad²² ve 1940 J.Pervititch²³ haritalarından ise 20.yüzyıl başından itibaren değişen teknoloji ve kullanılan malzemeler nedeniyle büro

²¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, B.4.

²² İrfan Dağdelen, *a.g.e.*, No:6.

²³ Jacques Pervititch, *a.g.e.*, s. 144.

tipi hanlarda²⁴ görülen cam çatı ile örtüldüğü anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, incelediğimiz Muhsinoğlu Hanı tek avlulu ticaret hanları grubundadır. Osmanlı dönemi deniz ticaretinin en önemli bölgesi olan Eminönü hanları arasında plan özelliği ile mekân kurgusunu büyük ölçüde koruyan, İstanbul han mimarisi için özgün bir örnek olduğu anlaşılmaktadır. Bulunduğu arsanın şeklini alan yapının, Hamidiye Türbesine bakan üst kat çıkması, sokakla bütünleşen dükkânları ve özellikle birbirinden farklı cephe süslemeleri ile 18-20. yüzyıl Batılılaşma Dönemi Ampir ve Neo-Klasik dönem özellikleri göstermektedir. Dış cephedeki kesme taş malzeme ve yatay silmelere ayrılmış doğu cephesi, pencere ve kapı düzenleri, kat silmeleri, çatı firizi, konsol, çatı parapeti ve süsleme detayları bakımından Abud Han (1894), Kayseri Han, (1895), Feşçi Başı El-Katib Han (1904), Dilsizzade Han (1905) ile benzer özellikler taşıdığı söylenebilir. Dükkân ve üst kat odalarında kullanılan demir kapılar ve kapı açıklıkları bakımından Kızıl Han (17.yüzyıl), Çuhacı Han (18. yüzyıl) ile Büyük Yeni Han(18. yüzyıl) ; orta avluya açılan pencereleri ile Kumrulu Han (18. yüzyıl) ve Büyük Yeni Han (18. yüzyıl); üst kat revakları, taşıyıcı taş ayaklar ve revak korkulukları ile Büyük Yeni Han (18. yüzyıl); iç bükey kavisli revak saçağı bakımından Yıldız Han (19. yüzyıl) ile benzerlik göstermektedir. Günümüzde beton döşemeye sahip avlu döşemesinin Zincirli Han (19. yüzyıl) örneğindeki gibi taş döşeme olduğu düşünülmekte, üst kat revak döşemesinin ise 2008 onarım çalışmalarında ortaya çıktığı üzere kesme taş kaplama olduğu anlaşılmaktadır.²⁵

İncelenen yapı, dış cephelerinde yer alan kitabeler bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Batı cephesinin “*Yâ-Latîf*”, “*Yâ-Hâfız*” ve “*Yâ Mâlike’l-mülk* Allahın güzel isimleri, güney cephesinin ise “*Maşallah*” yazıları ile süslenmesi, içinde değerli malların satıldığı bir han olduğunu düşündürmektedir. Dini mimaride görmeye alışık olduğumuz yazının mimari bir bezeme olarak kullanımına güzel bir örnek olan bu yapının,

²⁴ Nil Koroğlu, XIX. yy. ve XX. yy. başı Eminönü’nde Osmanlı Büro Hanları, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2004.

²⁵ İstanbul hanları arasında benzer örnekler için bkz. Gülcan Tansu, 18. Yüzyıl İstanbul Tarihi Yarımada Ticaret Hanları, Yıldız Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Lisansüstü Tezi, İstanbul, 1990; Ceyhan Güran, a.g.e.; Gülberk Bilecik, a.g.e.; Gülhan Benli, a.g.e.; Nursel Gülenaz, a.g.e.

yazıların anlamsal boyutuyla da korunmuş olduğu düşünülebilir.²⁶ Ayrıca doğu cephesi saçak kornişini üzerinde bulunan kitabede dönemin ünlü hattatı Muhsinzade Abdullah'ın adının okunması oldukça önemlidir. Böylece aynı aileye mensup bu hattatın kaynaklarda yer almayan bir eseri daha olduğu anlaşılmıştır.

²⁶ Türk İslam Mimari süslemesinin önemli bir unsuru olan yazılar ve anlamları için bkz. Hüseyin İltar Taşkiran, **Yazı ve Mimari**, İstanbul, 1997; Abdülhamit Tüfekçioğlu, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001; Ayla Ödekan, "Bezeme ve Simge Olarak Hat", **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, İstanbul, 2002; Bekir Tatlı, **Mimari Hadisleri Türk-İslam Mimarisini Taçlandıran Peygamber Sözleri**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2011.

KAYNAKÇA

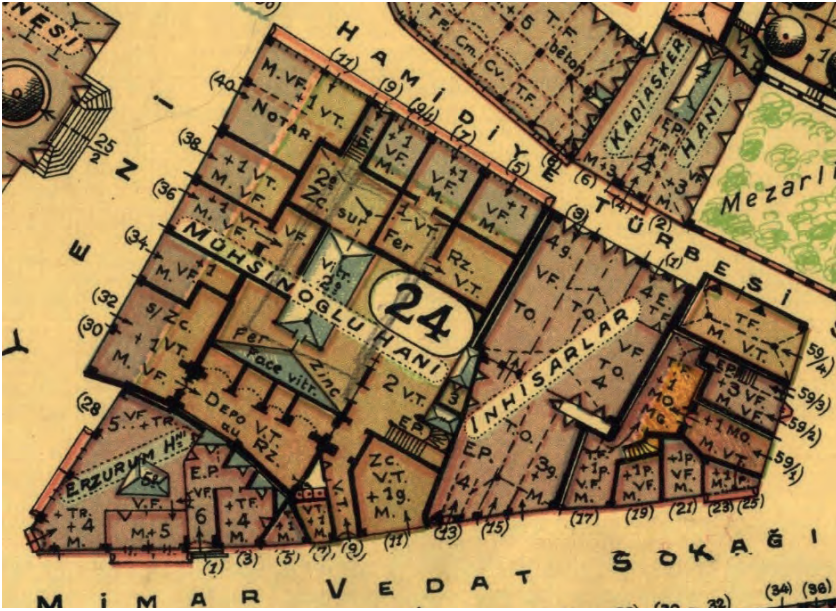
- Alparslan, Ali, “Abdullah (Muhsinzade)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayınları, C.1, İstanbul, 1999, s.7-8.
- Arslan, Mehmet, **Osmanlı Sadrazamları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, **19. Asırda İstanbul Haritası**, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1958, B.4.
- Benli, Gülhan, İstanbul Tarihi Yarımada’da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Beyhan, Mehmet Ali, “Osmanlı Devrinde Eminönü Yangınları-1755 Yılı Hocapaşa Yangını”, **İstanbul’un Kitabı Fatih II**, Fatih Belediyesi, İstanbul, 2012, s.141.
- Bilecik, Gülberk, XVIII. Yüzyıl İstanbul Hanlarının Cephe Kuruluşları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.
- Cantay, Gönül, “Hanlar”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 548-550.
- Dağdelen, İrfan, **Alman Mavileri 1913-1914 I. Dünya Savaşı öncesi İstanbul Haritaları**, Cilt: II, Fevile No: H7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2007.
- Dağdelen, İrfan, **Charles Edouard Goad’ın 1904 İstanbul Sigorta Haritaları**, Vol:I, No:6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007, No:6.
- Gülenaz, Nursel, **Batılılaşma Dönemi İstanbul’da Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2011.
- Güran, Ceyhan, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1976.

- Işıközlü, Fazıl, “İstanbul’un Eski Vakıf Hanları”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı:10, Ankara, 1973, s. 421-424.
- İnal, İ. Mahmud Kemal, **Son Hattatlar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- Kıvrak, Nihan, Eski Kent Mekânlarının Canlandırılması Bağlamında İstanbul Eminönü Hanlar Bölgesi’nde Mimari Tasarım İlkelerinin İrdelenmesi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Koçu, Reşat Ekrem, “Abdullah Paşa Konağı, Muhsinzade Konağı”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.1, Tan Basımevi, İstanbul, 1958, s.51.
- Koçu, Reşat Ekrem, “Abdullah Hamdi Bey”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul, 1958, s.48.
- Köroğlu, Nil, XIX. yy. ve XX. yy. Başlı Eminönü’nde Osmanlı Büro Hanları, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.
- Kösemen, Deniz, İstanbul Ticaret Bölgesinin Oluşumunu Etkileyen Çevresel Faktörler ve Hanların Mimari Kurgusu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.
- Necip Bey, **İstanbul Haritaları (İstanbul Şehremaneti İstanbul Rehberi)**, 1914-1918, No:08.
- Ödekan, Ayla, “Bezeme ve Simge Olarak Hat”, **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 345-348.
- Pamukçyan, Kevork, “1868’de Mevcut İstanbul Hanları” **Tarih ve Toplum Dergisi**, sayı:128, İstanbul, 1994, s.69.
- Pervititch, Jacques, **Sigorta Haritalarında İstanbul**, Axa Oyak, İstanbul t.y.
- Rado, Şevket, **Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler**, Yayın Matbaacılık, 1988, İstanbul.

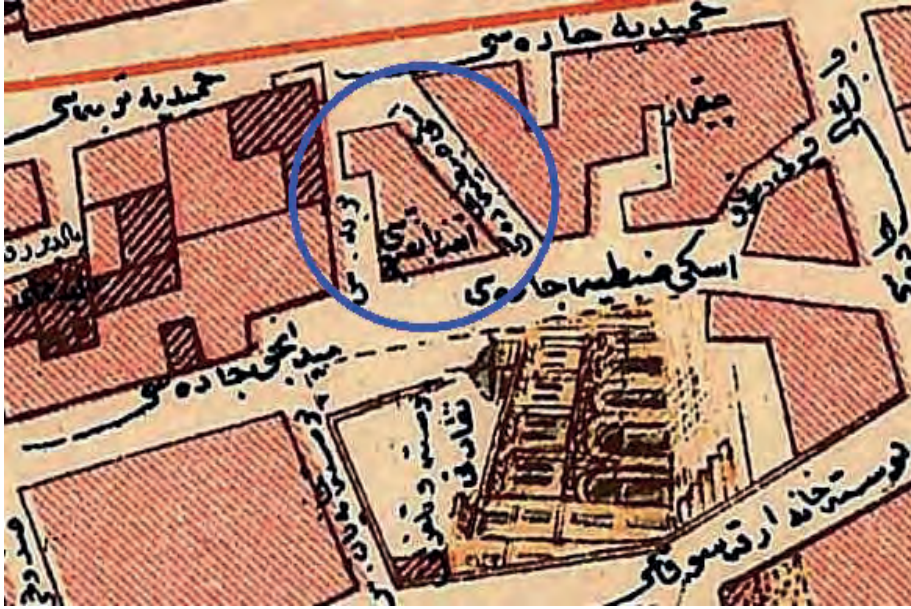
- Süreyya, Mehmed, **Sicil-i Osmani**, çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, C.1, 1996.
- Süreyya, Mehmed, **Sicil-i Osmani**, çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, C.4, 1996.
- Tansu, Gülcan, 18. Yüzyıl İstanbul Tarihi Yarımada Ticaret Hanları, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.
- Taşkıran, Hüseyin İlter, **Yazı ve Mimari**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Tatlı, Bekir, **Mimari Hadisleri Türk-İslam Mimarisini Taçlandıran Peygamber Sözleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Topaloğlu, Bekir, “Esmâ-i Hüsnâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul, 1995, s.404-418.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi: XVIII. yy.**, C.4, Bölüm:2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Ülker, Muammer, “Abdullah Hamdi Bey”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, s. 103-104.
- İstanbul IV Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi**, Dosya No: K-516.
- 11 Kasım 1772 (15 Şaban 1186), Abdullah Paşa oğlu Muhsinoğlu Mehmet Paşa’ya ait Vakıf Belgesi**: Defter No: 503, sayfa: 240, sıra:3,

F.1- Muhsinoğlu Han, 2012.

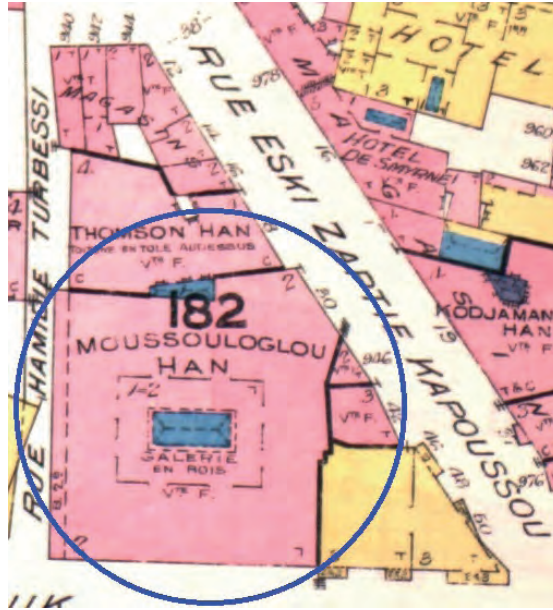
H.1- Sigorta Haritalarında Muhsinoğlu Han (Pervititch, 1940).

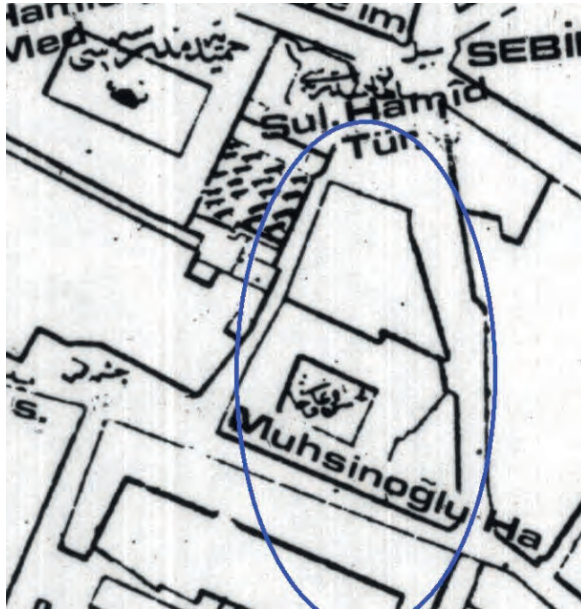
H.2- Necip Bey Haritası, 1914-1918.

H.3- Alman Mavileri, 1913-1914. (Dağdelen, 2007)

H.4- E.Chas Goad Haritası, 1904. (Dağdelen, 2007)

H.5- 19. Asırda Muhsinoğlu Han (Ayverdi, 1958).

F.2- Üst kat taban döşemesi ve üst örtüsü,
(İstanbul IV Numaralı K.V.K. B.K. Müdürlüğü Arşivi, 2008)

F.3- Avlu, (2012)

F.4- Bodrum kat pencere ve kapı örneği, (2012)

F.5- Güney avlu cephesi, (2012)

F.6- Kapatılan ocak nişi, (2012)

F.7- Üst kat revakları, (2012)

F.8- Tuğla tonoz örtülı üst kat odası, (2012)

F.9- Üst kata çıkış sahanlığında kapı açıklığı ve kitabesi, (2012)

F.10- Doğu cephe giriş kapısı, (2012)

F.11- Doğu cephesi çatı kitabesi, (2012)

F.12- Güney dış cephe görünüşü, (2012)

F.13- Büyük Postane'nin açılış töreni ve Muhsinoğlu Han (1908)
(Sirkeci Büyük Postane)

F.14- Güney cephesinde“Asitaneli Taşçı Ömer, 1320” Yazısı (2012)

F.15- Güney cephesinde “Maşallah” yazısı, (2012)

F.16- Batı cephesi giriş kapısı, (2012)

F.17- Batı cephesinde “Yâ-Latîf” yazısı, (2012)

F.18- Batı cephesinde “Yâ-Hâfız” yazısı, (2012)

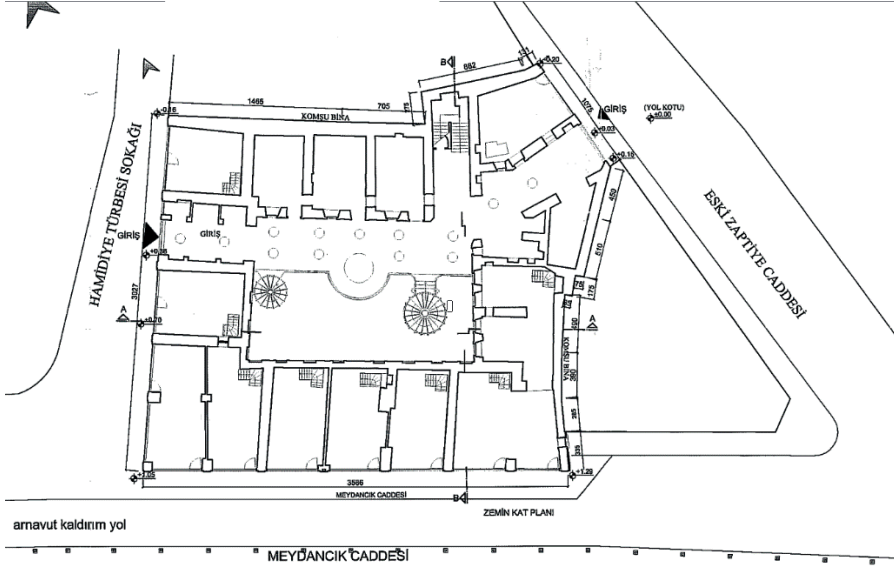
F.19- Batı cephesinde “Yâ Mâlike'l-mülk 1321” yazısı (2012)

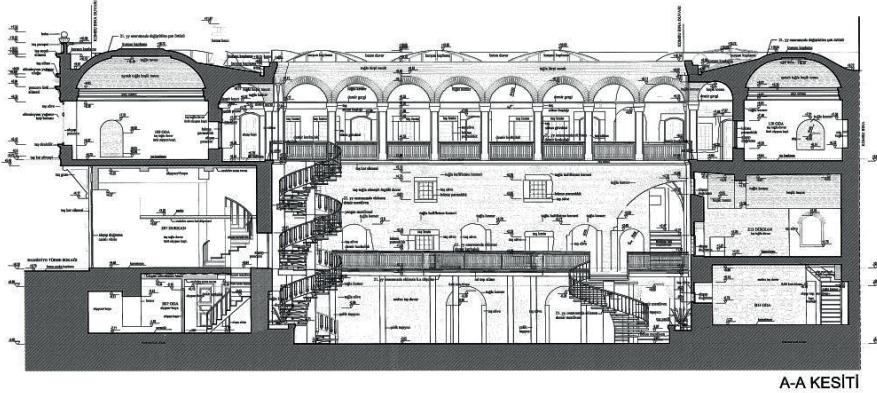
F.20- Kesme taş kaplama altında özgün duvar cephesi, 2008
(İstanbul IV. Numaralı K.V.K.B.K. Müdürlüğü Arşivi)

F.21- Özgün pencere ve demir kapılar, 2008
(İstanbul IV Numaralı K.V.K.B.K. Müdürlüğü Arşivi)

Ç.1- Zemin Kat Planı, 12.09.2013 tarih ve 1977 sayılı kararla onaylı
Rölöve
(İstanbul IV Numaralı K.V.K.B.K.Müdürlüğü Arşivi)

Ç.2- Kesit, 12.09.2013 tarih ve 1977 sayılı kararla onaylı Rölöve
(İstanbul IV Numaralı K.V.K.B.K.Müdürlüğü Arşivi)

ORTA KARADENİZ'İN SAVUNMASINDA STRATEJİK ÖNEME SAHİP BİR KALE: NIKSAR KALESİ*

NIKSAR CASTLE: A STRATEGICALLY IMPORTANT STRONGHOLD IN DEFENSE OF CENTRAL BLACK SEA

Sevgi Parlak **

Öz

Topografik, coğrafi ve stratejik özellikleri nedeniyle Niksar Kalesi, Orta Karadeniz bölümünün iç kısımlarını denetleyen ve savunan bir “gar-nizon” tipi yerleşim yeri olarak yüzyıllar boyunca güvenlik konusunda önemli hizmetler vermiştir. Ancak Niksar’ı sadece “kale tipi” bir yerleşim yeri olarak tanımlamak doğru olmaz. En geç Danişmendliler döneminden beri, büyük olasılıkla da Roma veya Bizans çağından beri kale içinde bir yerleşimin söz konusu olduğu gibi, yerleşimin sadece kale içiyle sınırlı kalmadığı sur dışındaki mevcut yapı izlerinden anlaşılmaktadır.

Surlarda ve surları tahkim eden burçlarda, kale duvarları içindeki yapılarda farklı duvar örgülerine rastlanılması kalenin geçirmiş olduğu onarım ve ilavelere işaret etmektedir. Yalnız kaleye dair verilebilecek tek somut tarih, 1198 yılıdır ve Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süley-man Şah dönemine ait kitabede okunmaktadır.

Tarihsel açıdan ele alındığında, iç kalenin ortasını teşkil eden bölümün kalenin en erken tarihli bölümü olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bölümde mevcut medrese, türbe, hamam, iç kale mescidi dışında, kaleye ilgili idari ve muhafız yapılarının bulunması ihtimal dâhilindedir. Daha erken tarihli olduğu düşünülen iç kalenin orta bölümünün batısına Danişmendiler

* Bu makale, 22 Mart 2012 tarihinde Niksar Belediyesi tarafından düzenlenmiş olan “Niksar Tarihi Su Kültürü ve Teknolojileri Çalıştayında (Niksar/Tokat)” bildiri olarak sunulmuş, bildiri metni hiçbir yerde daha önce yayımlanmamıştır.

* Yrd.Doç.Dr. , İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye e-mail: sevgiparlak@yahoo.com.

döneminde yeni yapılar inşa edilerek yerleşimin özellikle 12. yüzyılda bu yöne doğru geliştiğine ve kalenin bu dönemde yoğun olarak kullanılan bir yerleşim yeri olduğuna işaret etmektedir.

Kaledeki bazı yapıların inşa edildiği tarih ve hatta işlevi konusu tartışmalıdır. Kalede bulunması kuvvetle muhtemel zindanın yeri henüz tahmin edilememektedir. Ortaçağ kalelerinden Antep, Afyon, Harput, Şebinkarahisar ve Amasya kalelerinde zindanın olduğu bilinmektedir. Bu kalelerden özellikle de Harput ve Amasya'daki zindanlara tünellerle ulaşılmaktadır. Bu sebeple de bu kaleye ait tünellerde yapılacak çalışmalar tünelle bağlantılı bir zindanın bulunup bulunmadığı sorusuna da daha net cevap verecektir. Özellikle de han, mutfak, hapisane ve tüneller ile iç kalenin orta bölümündeki tonoz örtülü bölümde detaylı çalışmalara hatta kazılara ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu şekilde yapılacak olan yorumlar ile Niksar Kalesi'ni tanımlamak ve tarihlendirmek daha sağlam bir zemine oturabilir.

Sonuç olarak bu makalede, kalenin tarihsel gelişimi, kaledeki işlevi tartışmalı bazı yapıların fonksiyonunun ne olabileceği ve aynı zamanda kalenin ve kale içindeki yapıların tarihlendirme problemi ele alınmış ve Niksar Kalesi'nin mimarisi detaylı olarak tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Niksar, Kale, Ortaçağ, Kaleli Kent, Savunma Yapıları.

Abstract

Due to its topographical, geographical, and strategic advantages, Niksar Castle provided significant security services for centuries as a “garrison” settlement, which controlled and defended the inner regions of the Central Black Sea region. Nevertheless, it may not be accurate to describe Niksar merely as a “castle” settlement. There had been a settlement within the castle since Danishmendi period the latest and most probably since the Roman or Byzantine periods, and that current structural remains outside the walls indicate that settlement was not limited to the inner part of the fortress.

Different masonry works as observed in the walls and bastions that fortified the walls and buildings inside the castle confirm that the castle underwent repairs and modifications in time. However the only discrete date in witness of the above is the year 1198, which is read on an inscription pertaining to the period of Rukneddin Suleiman Shah, Sultan of Anatolian Seljuks.

Historically speaking, it is most probably that the section in the center of the citadel is the earliest dated part of the castle. It is likely that there were administrative and guardsmen buildings of the castle in addition to the current madrasa, tomb, bath, and citadel masjid. The new buildings as erected by Danishmends to the west of the earlier dated central section of the castle indicate that the settlement was extended to the said direction especially in the 12th Century and that the castle had been a frequently used settlement throughout that period.

There is an ongoing debate as regards the date and even function of certain buildings within the castle. The dungeon, a most expected part of any castle, could not have been located yet. It is well established that castles from the Middle Age, such as Antep, Afyon, Harput, Şebinkarahisar, and Amasya had dungeons. The dungeons were accessed via tunnels especially in Harput ve Amasya castles. Therefore, exploratory work on the tunnels of the castle might provide a clear answer to the question of whether there was a dungeon in the castle. Detailed work and even excavations are needed especially at inn, kitchen, prison, and tunnels as well as at the vault-covered section in the middle of the citadel. Only upon comments based on such work a solid foundation for any accurate description and date for Niksar Castle may be provided.

In conclusion, the present paper addresses the historical development of Niksar Castle, what might be the true function of certain buildings within the castle, the functions of which have been debated, and at the same time the problem of dating the castle and certain buildings inside it, with a detailed presentation of architectural characteristics of castle.

Keywords: *Niksar, Castle, Middle Age, Castle Settlement, Defensive Buildings.*

Yerleşimin Coğrafi Konumu ve Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Niksar, Yeşilirmak'ın en büyük kolu olan Kelkit Çayı vadisinin doğusunda, denizden yaklaşık 350 m. yükseklikte kurulmuştur. Savunma ve stratejik konumu açısından değerlendirildiğinde, Canik Dağları'nın insanlar için hem saklanmaya hem de savunmaya yönelik olanaklar sunması, buna ilaveten Kelkit Çayı ile beslenen vadinin yaşamak için sunduğu elverişli ortam, Niksar'ın uzun dönemler boyunca yerleşim için tercih edilme sebeplerini oluşturmuştur. Niksar'da kuruluşu erken tarihlere giden yerleşim yerlerinden en önemlisi, Kelkit Çayı'na karışan Çanakçı Deresi'nin yakın çevresi ile Niksar'ın içinde Çanakçı Deresi'yle birleşen Maduru Deresi arasındaki andezitik ve bazaltik levhalardan meydana gelen tepenin üzerinde kurulu Niksar Kalesi'dir. Zamanla yerleşim kale dışına taşmış, batı, doğu ve güney yönlerine doğru gelişmiştir¹.

Bölgenin Antik Çağ'da Hitit (M.Ö. 1650), Kaşka (M.Ö. 1375), Frig, Med, Pers (M.Ö. 4. yy. sonları), Pontus (M.Ö. 291'den itibaren), Grek ve Roma idareleri altına girdiği, daha sonra da Bizans idaresine geçtiği tarihi ve arkeolojik veriler ışığında tespit edilmektedir². Farklı uygarlıkların yerleştiği ve yaşadığı Niksar, bu dönemlerde değişik isimlerle kaynaklara geçmiştir. M.Ö. 546-300 yılları arasında Anadolu Perslerin hâkimiyetine girmiş, Niksar da Pers satraplıklarına bağlanmıştır. M.Ö. 301'de Pers asıllı I. Mithridates tarafından kurulan Pontus Krallığı (M.Ö. 291)³, Yeşilirmak⁴ ve Kelkit⁵ vadilerinin çeşitli stratejik noktalarında, gerek kentlerin gerekse kalelerin inşası şeklinde gelişmiştir. Kent, Pontus Krallığı döneminde "*Kaberia (Cabira)*" ismini almıştır⁶. Bu dönemde yerleşimin VI. Mithridates'in sarayının yer aldığı ayrıca hayvanat bahçeleri, bir su değirmeni, av saha-

¹ M. Hanefi Bostan, "Niksar", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul 2007, s. 119.

² Bostan, a.g.e., 2007, s. 119; Ö. Öztürk, **Pontus: Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Genesis Yayınları, Ankara 2011, s. 452.

³ Ş. Günaltay, **Yakın Şark IV/2 (Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksid Krallıkları)**, Ankara 1987, s.289.

⁴ İris.

⁵ Lykos.

⁶ Ergün Laffı-Sami Patacı, "Roma Dönemi'nde Tokat İlinin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri", **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012, Tokat): Bildiriler**, Yay. Haz. Prof.Dr. Ali Açık ve diğ., C.I, Ankara 2013, s. 210; H. Akar ve M. N. Güneş, **Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler**, Niksar Kaymakamlığı ve Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar 2002, s. 1.

ları ve madenleriyle birlikte önemli müstahkem baş şehirlerinden biri olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır⁷. VI. Mithridates, tarihe III. Mithridates Savaşı olarak geçen Roma'yla yapılan savaşın hazırlıklarını da Niksar'da gerçekleştirmiştir. M.Ö. 63'te Romalı Komutan Pompeius (M.Ö. 66-62), *Kaberia*'yı ve Pontus bölgesindeki tüm kentleri ele geçirmiştir. Bu durum üzerine bölgeye hâkim VI. Mithradates ordusunu da bırakarak *Kaberia*'yı terk etmiştir⁸. Ayrıca konuyla ilgili olarak, *Kaberia* kentindeki krala ait hazinenin bu esnada ele geçirildiğinden⁹ bahsedilmektedir. Krala ait hazinenin saklandığı mekânın yeri konusunda bilgi yoktur. Fakat bu mekânın yeriyle ilgili olarak kale de ihtimaller dâhilinde, en ön sırada yer alabilir.

Roma İmparatorluğu döneminde, Komutan Pompeius'un şehri yeniden inşa ettirdiği bilinmektedir. Yerleşim yeri bu dönemde ise "*Diaspolis*" olarak anılmaya başlanmıştır. Pontus Kralı Polemon'un¹⁰ eşi Kraliçe Pythodoris (M.Ö. 8-M.S. 38), yerleşimin adını İmparator Augustus şerefine "*Sebaste*" olarak değiştirmiş ve burayı "*krali ikametgâh*" olarak kullanmıştır¹¹. İmparator Tiberius zamanında ise (M.S. 14-37) şehre "*Neo-Caesarea (yeni Kayseriye)*" adı verilmiştir. Bizans döneminde kullanılan bu adın dışında zaman zaman yerleşim için "*Harsanisiya*" adı da tercih edilmiştir. Dânişmendnâme'de hem "*Harsanosiyiye*" hem de "*Niksar*" adlarına yer verilmektedir¹². Anadolu Selçuklu döneminde ise "*Niksar (Nekîsâr)*" şehrinin unvanı "*Darülikbâl*" olmuştur¹³. Tüm bu isimlere ilave olarak yerleşim yeri ayrıca bir dönem (M.S. 117-138) "*Hadrianapolis*" olarak da isimlendirilmiştir¹⁴.

⁷ Strabon, **Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)**, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 42.

⁸ H.Köker, "Anadolu'daki Roma Hakimiyetinin Sonu: Mithridates Savaşları", **Toplumsal Tarih**, S. 135, 2005, s. 65-66; Akar ve Güneş, **a.g.e.**, s. 2.

⁹ Strabon, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹⁰ Krallık yılları: M.Ö. 37-38.

¹¹ Strabon, **a.g.e.**, s. 43; Öztürk, **a.g.e.**, s. 452.

¹² N. Demir, **Danişmend Gazi Destanı**, Niksar Belediyesi Yayınları, Tokat 2005, s. 341, 360.

¹³ Bostan, **a.g.e.**, 2007, s. 119; B. Darkot, "Niksar", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 273; W.J.Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology**, C. I, Londra 1842 s. 347.

¹⁴ Akar ve Güneş, **a.g.e.**, s. 1.

Yerleşimin ve Niksar Kalesi'nin Tarihçesi

Niksar'ın fiziksel kuruluşunu, gelişimini ve tarihini etkileyen önemli olaylar söz konusudur. Niksar, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra, bu dinin yayılımı konusunda önemli bir merkez olmuş, özellikle Başpiskopos Gregorius Thaumaturgus (213-270) yerleşimin Hıristiyanlık açısından etkin bir yer olmasında katkılar sağlamıştır¹⁵. 315 yılında burada bir konsül toplanmış ve Başpiskopos Gregorius Thaumaturgus adına ayrıca bir de manastır inşa edilmiştir. Türklerin yerleşim yerini ele geçirdikleri tarihte dâhi, manastırın önemini korumaya devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁶. 334 ve 499 yıllarındaki iki büyük deprem bu tarihten öncesine ait yapılaşmayı etkilemiş, 6. yüzyıla kadar meydana gelen yapılaşmalar ise iki büyük depremden¹⁷ etkilenmiş ve depremlerden dolayı kent, muhtemelen eski görünümünden çok şey yitirmiştir.

Niksar, geçmişte İstanbul'dan doğuya giden yolun üzerinde yer alması sebebiyle oldukça önemli ve stratejik bir konuma sahipti¹⁸. 6 ve 7. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu, İran'la büyük bir mücadeleye girişmiş ve askeri anlamda önemli bir yol üzerinde yer alan Niksar'ı elinde tutmak için çabalamıştır¹⁹. Bu yolun önemi Yavuz Sultan Selim zamanında dâhi devam etmiş, Sultan Selim Çaldıran Savaşı'na giderken Niksar yolunu kullanmayı tercih etmiştir²⁰. Dolayısıyla konumundan kaynaklanan bu önemin 16. yüzyıl başlarına kadar dâhi devam ettiği anlaşılmaktadır.

Niksar'ın 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin eline geçtiği kabul edilmektedir. Yerleşim yeri, bu ilçeye hâkim Danişmendli Beyliği'nin

¹⁵ Burcu Erciyas, "Komana ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim", **Türkiye'de Arkeometri'nin Ulu Çınarları**, Homer Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 165.

¹⁶ F.E.Cumont, **Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie**, Bruxelles 1906, s. 268.

¹⁷ Darkot, **a.g.e.**, s. 273.

¹⁸ Jr. S. Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, University of California Press, 1971, s. 32.

¹⁹ M. Demir, "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu", **Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri** (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s. 17-18.

²⁰ Franz Taeschner, **Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen**, C. I, Leipzig 1924, s. 217-218; C. II, Leipzig 1926, s. 12 ve devamı.

(1080-1178) önemli merkezlerinden biri olmuştur²¹. Haçlı kuvvetlerine karşı başarılı savaşlar yapan Danişmendliler, esirlerini Niksar Kalesi'ndeki zindanda hapsedmişlerdir. Danişmend Gâzi I. Haçlı Seferi esnasında, 1097'de, Anadolu'da ilerleyen Haçlılara karşı koymuş, hatta 1100 yılı Temmuz'unda Antakya Prensi I. Bohemond'u Malatya civarında esir alarak, Niksar Kalesi'ndeki zindana kapatmış, I. Bohemond bu kaledeki zindanda üç yıl esaret hayatı yaşamıştır²². 11. yüzyıl sonları ile 12. yüzyıl başlarındaki Haçlı saldırıları, bahsi geçen esirleri kurtarmak amacıyla buraya yönelmiştir. Niksar'a ulaşmaya çalışan Haçlı kuvvetleri, bu seferlerden birinde ancak Amasya'ya kadar gelebilmiş ve daha fazla ilerleyemedi imha edilmiştir²³. Niksar'a yapılan Haçlı saldırıları başarısızlıkla neticelenince daha fazla devam edememiş, buna karşılık Bizans saldırıları etkisini artırarak sürdürmüştür. 1139 yılı sonlarında Bizanslılar, Niksar'a karşı büyük bir saldırı düzenlemişlerdir²⁴. Kuşatma oldukça uzun sürmüştür. Bizans İmparatorunun kardeşi İsaak'ın oğlu Yuannis, amcasına kızarak Türklerin tarafına geçmiş ve Türklere, Bizans ordusu hakkında detaylı bilgiler vermiş, iki taraftan Bizans gerek asker gerekse at v.b. açılardan yoğun kayıplar verince Niksar kuşatmasını sonlandırmış, fakat ordunun İstanbul'a ulaşması 1140 yılı Ocak ayını bulmuştur²⁵. Bizans'ın yerleşimi ele geçirme ihtimali böylece tamamıyla sona ermiştir. Bu olaylar esnasında da yerleşime Melik Muhammed'in hâkim olduğu tahmin edilmektedir²⁶. Fakat uzun süren Bizans kuşatmasının Niksar Kalesi'ne zarar vermiş olması ve bu tarihten sonra kalenin onarım geçirmiş olması mümkündür.

4 Ağustos 1164 (H. 559) tarihinde vefat eden Melik Nizameddin Yağbasan, Niksar'ın Danişmendli dönemi yöneticilerinden en önemlisidir.

²¹ O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971, s.112; M. H. Yınanç, "Danişmendliler", **İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977, s. 468-469.

²² S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan, C. I, T.T.K. Yayınları, Ankara 1986, s. 249.

²³ S. Kaya, **I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006, s. 6.

²⁴ O. Turan, **Tarihi Takvimler**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1954, s. 64-65.

²⁵ Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 176; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan, C. II, T.T.K. Yayınları, Ankara 1987, s. 180; Vryonis, **a.g.e.**, s. 119, 215.

²⁶ S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan, C. II, T.T.K. Yayınları, Ankara 1987, s. 180.

Niksar'ın fiziksel gelişimi ve büyük ölçüde Ortaçağ döneminde kazanmış olduğu görünüm, bu melikin hâkimiyet tarihleri arasına rastlamaktadır. Danişmendli hâkimiyeti (H. 571) Niksar'da 1175'te sona ermiş ve bu tarihten sonra Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Danişmendliler 1176 yılında Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak için Bizans ile işbirliği yapmış ve sonuçta hem Bizans hem de Danişmendliler başarısız olmuştur. Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan, Bizans'ın ve Danişmendlilerin işbirliği içinde olmasına ve birlikte hareket etmelerine karşılık, 1175 yılında yerleşim yerini Selçuklu topraklarına katmayı başarmıştır²⁷.

Yerleşim yeri 1289 yılında büyük bir sel felaketi yaşamış ve Niksar'daki bazı yapılar bu felaketten ciddi ölçüde zarar görmüştür²⁸. Niksar, İlhanlıların hâkimiyetine geçince, bölge halkının ağır vergilerden dolayı çok zor günler geçirmiş olduğu dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır²⁹. Moğol Komutanı İrincin Noyan, 1308'de ordusuyla birlikte Niksar'da kışlamıştır. 1392'de Yıldırım Bâyezid tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilene kadar geçen süre zarfında, yani 14. yüzyılda Niksar, Eretnalılar, Taceddinoğulları Beyliği ile Kadı Burhaneddin Ahmet devletlerinin idaresinde zaman zaman el değiştirerek kalmaya devam etmiştir³⁰. Kadı Burhaneddin 1387 yılında Niksar üzerine yürümüş, Taceddin'in oğlu Alp-Arslan'ı elinden yaralayarak yenmiş, fakat yerleşim yerine hâkim olamamış, Niksar'ı sadece talan ederek Sivas'a dönmüştür³¹. Kadı Burhaneddin 1393 güzünde tekrar Niksar'a gelmiş, 1393–1394 yılı kışını Niksar Suyu vadisinde geçirmiş, Canik yöresi çapulcularının eylemlerini engellemek için Niksar Suyu üzerindeki Palasan Köprüsü'nün iki tarafına gözetleme yapmak maksadıyla birer kule yaptırmış ve buraya muhafızlar yerleştirerek böylece yolun güvenliğini sağlamıştır³².

²⁷ H. Çal, **Niksar'da Türk Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, s. 2.

²⁸ Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 595.

²⁹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000, s. 250; Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 538.

³⁰ Çal, **a.g.e.**, s. 2.

³¹ Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 324; Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, Ankara 1983, s. 85.

³² Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 408, Yücel, **a.g.e.**, s. 136-138.

Niksar, H. Kazvini tarafından bağı, bahçesi ve meyvesi bol orta büyüklükteki şehirlerden biri olarak tanıtılmaktadır³³. İlçe, 1473 yılındaki Otlukbeli Savaşı'na kadar Osmanlı-Akkoyunlu devletleri arasında sınır teşkil etmesi sebebiyle önemini korumuş, bu tarihten sonra ise eski önemini yitirmeye başlamıştır. 1547 yılında kalenin hem harap bir durumda olduğu hem de kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır³⁴. 17. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi, kaleden “*Dârü'l-ikbâl-i [Saadet Şehri] Dânişmendiyye Kal'a-i Nîk-hisâr-ı üstüvâr*” olarak bahsetmektedir. Evliya Çelebi, kalenin H. 476 (1083) senesinde Danişmendoğulları'ndan Melik Gazi tarafından fethedildiğini aktarmaktadır. Nîk-hisâr, “*iyi hisar*” demektir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre kalenin çevresinin uzunluğu 5060 adımdır. Kalenin üç kapısı bulunmaktadır. Kapılar doğuya, batıya ve güneye açılmaktadır. Güney tarafa açılan kapı, Ilıca Kapısı'dır. Kale içinde üç yüz evin ayrıca ambar, cephane ve kiliseden çevrilmiş bir caminin bulunduğunu aktarmaktadır. Kale dizdarlarının ve neferâtlarının kalede iskân ettiklerini, kale kapılarında ise bekçilerin bulunduğunu, kapıların üzerinde gürz v.b. aletlerin ve silahların asılı olduğunu öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi bunlara ilaveten kaledeki ve varoştaki yapılara değinmiştir³⁵. Kale Camii'nden ve kaledeki Müftü Hamamı'ndan bahsetmiştir. Bunlara ilave olarak Melik Danişmend Gazi Türbesi'nin kale kapısı yakınında olduğunu aktarmıştır³⁶.

Devlet Arşivleri'nde bulunan 1455 yılı kayıtlarına göre kalede 1 dizdar, 2 çeribaşı, 10 topçu, 30 kale neferi olmak üzere 43 nefer görev yapmaktadır.³⁷ 19. yüzyıla gelindiğinde ise ilçe, Sivas eyaletinin Tokat Sancağı'na

³³ H. Kazvini, *Nüzhet'ül-Kulûb*, Yay. Haz. G. Le Strange, London 1915, s. 99.

³⁴ Çal, a.g.e., s. 6; A.Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie (Amasya, Tokat, Sivas)*, C. II, Paris 1934, s. 120; Jean Chesneau, *Le Voyage de Monsieur D'aramon*, Paris 1887, s. 69, 70.

³⁵ T. Baykara, tepe-kale olarak isim verdiği kale yerleşiminin en üst noktasındaki iç kaleyi de içine alan surlu yerleşimi batıdan ve güneyden çevreleyen surlu alanın içerisindeki bölümü “*yamaç-kale*” veya “*varoş*” olarak iki farklı adla adlandırmıştır. Bu bölümü enlemesine bir sur duvarı iki bölüme ayırmaktadır. Bu bölüm, tepe-kaleden daha sonra ihtiyaçtan ve güvenlik sorunları nedeniyle eklenmiş olmalıdır. Bu bölüme batıdan giriş, Herkümbed Kapısı'yla sağlanır. “*Varoş*” olarak adlandırılan bu bölümün güneyinde ise Cin Camii'nin kalıntıları tespit edilmiştir. T. Baykara, “Niksar Kalesi ve Tarihi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2, 1986, s. 94, şek 1.

³⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yay. Haz. Zekeriya Kurşun-S.A. Kahraman-Y. Dağlı, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 100-101.

³⁷ M. Hanefi Bostan, “XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Yapısı”,

bağlı bir kaza merkezidir³⁸. Bu yüzyıla ait salnâmelerde, kalenin Melik Danişmed Gâzi tarafından imar ettirildiği, yerleşimin “*Nik-hisar*” adıyla bilindiği, bazı mahallelerinin harap olduğu ve kalenin yedi kapısının bulunduğu aktarılmaktadır³⁹. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Niksar’da 6 ve 7 şiddetinde olduğu tahmin edilen çok sayıda deprem olmuştur. Özellikle de 11 şiddetinde olduğu ifade edilen 27 Aralık 1939 depremi ile 20 Aralık 1942⁴⁰ Erbaa-Niksar hattındaki depremler yıkıcı özellik taşımıştır. Pek çok kale yerleşiminin başına geldiği gibi yakın çevrede kurulan evler için Niksar Kalesi de bir taş ocağı görevi görmüştür⁴¹. Bunun dışında Tokat yolu üzerindeki Hamidiye Köprüsü’nün taş ihtiyacının da bu kaleden karşılandığı bilinmektedir. Tüm bu yanlış uygulamalar, doğal afetlere ek olarak kaleye ciddi ölçüde zarar vermiştir.

Kalenin Genel Mimari Özellikleri

Niksar Kalesi, iç, orta ve dış kale olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir (Ç. 1). Kale, kuzeydeki Maduru Çayı ile güneydeki Çanakçı Deresi arasında, bir tepenin üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır (F. 1). Yerleşim, güneyde Çanakçı Deresi’ne inen yamaçta yoğunlaşmıştır. Yalnız, yerleşim güneyden bu dere ile sınırlı değildir ve derenin ilerisinde de yerleşimler görülmeye devam etmektedir. Kale alanının sınırlarını belirleyen sur duvarlarından daha çok doğudakilerin diğerlerine nazaran daha iyi durumda olduğu görülmektedir (F. 2). İç kaleyi özellikle kuzeyden çevreleyen duvarlar daha az onarıma ihtiyaç duymaktadır (F. 3-4). Bunun dışında yine kalenin doğu tarafını güneyden sınırlayan, iç kalenin de güneyinden geçen orta ve dış kaleye ait güney duvarları, batı sur duvarlarına göre günümüze daha iyi durumda gelebilmiştir. Kalenin batı tarafı gözden geçirildiğinde, Yağıbasan Medresesi’nin batısında kısmen sur parçalarına rastlanmakla birlikte, Hükümet Konağı’nın kuzey ve kuzeybatısında aynı şekilde bazı sur parçaları tespit edilmekte, fakat tüm bu

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, C.I, İstanbul 2000, s. 194.

³⁸ Çal, a.g.e., s. 2.

³⁹ **Sivas Vilâyeti Salnâmesi**, Yıl: 1306, s. 226-227.

⁴⁰ T. Baykara, “Niksar Kalesi ve Tarihi”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIV/2, 1986, s. 82.

⁴¹ F.E.Cumont, gerek kaleden taşların çalındığına gerekse kentin geçirmiş olduğu depremlere değinmiştir. Bkz. Cumont, a.g.e., s. 267.

mevcut kısımlar, doğu sur duvarlarına göre aralara konut v.b. yerleşimlerin girdiği çok parçalı bir özellik sergilemektedir (F. 5).

Kalenin en geç Pontus (Mithridates) döneminden beri mevcut olduğu tarihi kaynakların yardımıyla söylenebilir⁴². Yerleşim yeri ve kale daha sonra Roma, Bizans, Danişmendli, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetlerinde kalmıştır. Sur duvarları farklı dönemleri bir arada bünyesinde barındıran bir özellik sergilemekte ve tek tek parçalar ve detaylar üzerinden gidilerek ayrıntılı bir tarihlendirme çözümlemesi yapabilmek neredeyse imkânsız bir hal almaktadır. Bu bağlamda, farklı araştırmacıların bu konudaki yorumlarını ortaya koyarak tarihlendirme sorununu tartışmak yerinde olacaktır. Kalede incelemelerde bulunmuş olan araştırmacı T.Baykara, iç kalenin bir başka ifadeyle yerleşimin en yüksek noktasında kalan ve “*tepe kale*” olarak isimlendirdiği bölümünün, üç bölümden meydana geldiğini, bunlardan ortadakinin Pontuslar döneminden beri kullanılmış olan bölüm olduğunu, doğusundaki ikinci bölümün 11. yüzyıl sonu veya 12. yüzyılın başında yapıldığını ileri sürmektedir⁴³ (F. 6). Ortadaki bölüm Mithridates döneminden beri var olduğu düşünülen ve Polemon'un sarayının bulunduğu yer olduğu tahmin edilen en erken tarihli bölüm olarak yorumlanmaktadır. T. Baykara buranın “*Kızlar Kalesi*” denilen bölüm olabileceğini ve hatta 18. yüzyıl vesikalarında “*Narin Kale*” diye geçen bölümün de aynı bölüm olduğunu ileri sürmektedir⁴⁴. İç kalenin ortasını teşkil eden bu bölümün zamanında tahkimatlı bir şato gibi tasarlanmış olabileceği düşünülebilir (F. 7). T. Baykara bu bölümde şatoyla ilintili idari yapıların ve muhafız yapılarının bulunmasının ihtimal dâhilinde olduğunu da ilave etmiştir. Bu bölüm, kale yerleşiminin en erken tarihli bölümü olmalıdır. Ayrıca varoşu doğu-batı yönünde ikiye ayıran sur duvarı, tepe kalenin doğusundaki duvar daha sonra fakat 1140'tan önce yapılmıştır⁴⁵.

Albert Gabriel, kalenin incelemiş olduğu bölümlerinin büyük ölçüde Bizans ve Türk eseri olduğunu⁴⁶, W.J. Hamilton ise kalenin büyük ölçüde Türk eseri olduğunu, yalnızca kale kapılarında Latin harfli kitabe parçaları gördüğünü yazmaktadır⁴⁷. Halit Çal, ilçe ile ilgili mütevazı ölçekli

⁴² Strabon, a.g.e., 42.

⁴³ Baykara, a.g.e., s. 80; Çal, a.g.e., s. 7, 1. nolu kroki.

⁴⁴ Baykara, a.g.e., s. 80.

⁴⁵ A.e., s. 80-81 ile s. 95 ve şek. 2.

⁴⁶ Gabriel, a.g.e., s. 120.

⁴⁷ Hamilton, a.g.e., s. 346.

kitabında, kalenin 12-14. yüzyıllar arasında Türk devletleri arasında sıkça çıkan savaşlar nedeniyle sık sık tamir geçirdiğini ve bu sebeple de büyük ölçüde Türk eseri olması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁸. Özellikle de üzerinde duracağımız kale kitabesi bu yoruma kaynak olarak gösterilmektedir.

İç kalenin orta bölümünün kuzeyinde, 11. yüzyıl sonlarında, ayrı bir tahkimatın olduğu, 12. yüzyıldan önce burada bir takım yapı kuruluşlarının bulunduğu, 12. yüzyılda gerçekleştiği düşünülen yeniden inşa faaliyeti esnasında bunlardan istifade edildiği tahmin edilmektedir (F. 8). Bu inşa faaliyetinin asıl amacı ise sarayın bulunduğu bölümü, dağ kesiminden gelebilecek tehditlere karşı korumak olmalıdır. Kalenin bu kesimi, muhtemelen Çiğ Kapısı adı verilen kale kapısı aracılığıyla sur dışıyla bağlantı kurmaktaydı⁴⁹. Tüm bu güvenlik önlemlerinin yanı sıra dağlık kitle ile kale arasında bir hendeğin olduğu, bir su kemerinin hendeği aşarak kaleye su taşıdığı, savaş zamanında ise kalenin su ihtiyacının Maduru'ya inen yeraltı su yolu ile karşılandığı anlaşılmaktadır (F. 9)⁵⁰.

T. Baykara'nın yapmış olduğu değerlendirmeye göre, tepe-kale olarak adlandırdığı kale yerleşiminin en üst noktasındaki iç kaleyi de içine alan surlu yerleşimi batıdan ve güneyden çevreleyen surlu alanın içerisindeki bölüm, "yamaç-kale" veya "varoş" olarak tanımlanmıştır⁵¹. Bu bölüm enlemesine bir sur duvarı ile iki bölüme ayrılmıştır. Bu bölümün tepe-kaleden daha sonra ihtiyaçtan ve güvenlikle ilgili sebeplerden dolayı daha sonradan ilave edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Buraya batıdan giriş, Herkümbed Kapısı ile sağlanmaktaydı. Varoş olarak adlandırılan bu bölümün güneyinde, Cin Camii'nin kalıntıları tespit edilmektedir. Kalenin bu bölümünde daha çok Türklerin meskûn olduğu düşünülmektedir. Niksar Kalesi'nin kapıları da ağırlıklı olarak bu noktada yoğunlaşmıştır.

⁴⁸ Çal, a.g.e., s. 5.

⁴⁹ Baykara, a.g.e., s. 80-81.

⁵⁰ G.de Jerphanion, *Melanges d'archéologie Anatolienne*, Beyrouth 1928, s. 39.

Yer altı su yolu olarak geçen "kehriz", "kariz", Orta Doğu coğrafyasında ise daha çok "qanat" olarak bilinmektedir. Bu mühendislik uygulamalarının genel amacı, su ihtiyacını gidermek hatta genellikle de alçak rakımlı tarım arazilerini sulamak için düşünülmüş yer altı su yollarıdır. Eski Çağlardan hatta Urartulardan ve Ahameniş krallarının zamanından beri kehriz uygulamaları bilinmektedir. İran kültüründe oldukça sık görülen bu uygulama hakkında ayrıca bkz. Paul Ward, "The Origin and Spread of Qanats in the Old", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 112, No. 3 (Jun. 21, 1968), s. 170-181.

⁵¹ Baykara, a.g.e., s. 94, şek 1.

Cin Camii civarında oturan Hıristiyanların da Türkler arasından ve onların kontrolünden geçerek kale kapılarıyla sur dışına çıkabildiği tahmin edilmektedir⁵².

Kale-saray bölümünün batısında kalan kısmen eğimli ve büyük ölçüde düzlük olan bölüm ise kalenin iskân sahası olarak kullanılmıştır. Burada hamam, medrese, cami, cephanelik binası ve askeri işlevli bazı yapılar bulunmaktadır. Bunların üzerinde ileride durulacaktır. Burası ile yamaç kale, varoş arasında pek güçlü olmamakla birlikte bir sur duvarının mevcut olduğu da anlaşılmaktadır⁵³.

Niksar Kalesi Kitabesi

Kalede asıl bulunduğu yeri tespit edemesek de Niksar Kalesi'nin sur duvarı üzerindeyken, yerinden düşünce önce Melik Gazi Türbesi'ne taşınan günümüzde ise Hükümet Konağı'nda yer alan, Anadolu Selçuklu sultanlarından II. Süleyman Şah'a ait kitabesi, Mehmet Çayırdağ tarafından okunarak yayımlanmıştır (*F. 10*). Kitabeyi ilk kez okuyan İ.H.Uzunçarşılı, kitabenin sur duvarı üzerinde yüksekte yer alması nedeniyle bazı eksiklerle birlikte kitabe metninin ancak bir kısmını okuyabilmiş ve kitabenin H. 594 yılı Muharrem ayına [Kasım/Aralık M. 1197] ait olduğunu ifade etmiştir⁵⁴. 1935 yılında Paul Wittek kitabe üzerine incelemelerde bulunmuştur. P. Wittek'in en çok üzerinde durduğu konu, kitabede sultan lakabı olan "*ed-dünya ve'd-din*" yerine melik lakabı olan "*ed-devlete ve'd-din*"nin yazılı olmasıdır. P. Wittek, bu sebeple de Süleyman Şah'ın Niksar'ı daha henüz melikken fethetmiş olabileceği fikri üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur⁵⁵. Kitabe, 1981 yılında Tanju Cantay tarafından da yayımlanmıştır⁵⁶. T. Cantay, kitabenin tarihini H. 574 (1179) yılı ve Zilhicce ayı olarak okumuştur.

Bahsi geçen kitabe, 60 x 60 cm. ölçülerindedir. Kitabe, toplam beş satır halinde taş üzerine yazılmıştır. Sülüs hattıyla yazılmış kitabe, 1987 yılında

⁵² A.e., s. 81-82.

⁵³ A.e., s. 81.

⁵⁴ İ.Hakkı (Uzunçarşılı), *Kitabeler*, C.I, İstanbul 1927-1345, s. 64-65.

⁵⁵ Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, çev. M. Eren, I, Ankara 1970, s. 203, dn. 19.

⁵⁶ Tanju Cantay, "Niksar Kırk Kızlar Kümbeti", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, İstanbul 1979-80, s. 84-85.

M. Çayırdağ tarafından şu şekilde okunmuştur:

“Yapan Kara...(?) oğlu Cemâleddin Yunus. Bu yapı(nın) yapılmasını
Kılıç Arslan oğlu, kahredici melik, devlet ve dinin rüknü, muzaffer
Süleyman Şah 594 senesinin Zilhicce ayının ortası”⁵⁷.

M. Çayırdağ, İ.H. Uzunçarşılı gibi kitabenin H. 594 senesine [M. 1197] ait olduğunu ifade etmiştir. Kılıçarslan oğlu II. Rükneddin Süleyman Şah’a ait kitabe, Ekim/Kasım ayına ve 1198 senesine aittir⁵⁸.

Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan’ın on bir oğlu bulunmaktaydı. 1189 senesinde ülke topraklarını oğulları arasında pay etmiş, onları vali ve yarı bağımsız hükümdar gibi yetkilendirmiştir. Bu esnada Süleyman Şah’a Tokat, kardeşi Nasreddin Berkyaruk Şah’a da Niksar ve Koyulhisar verilmiştir⁵⁹. Kılıç Arslan, küçük oğlu Gıyasedin Keyhüsrev’i veliaht olarak tayin etse de 1192’de vefat ettikten sonra Süleyman Şah, kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev’i yenerek Konya’yı ele geçirmiştir. Bastırdığı sikke üzerindeki tarihten yola çıkarak da 31 Ağustos 1199 (7 Zilkade 595) tarihinde Selçuklu tahtına geçmiş olduğu düşünülmektedir⁶⁰. Süleyman Şah, sultan olur olmaz kardeşi Nasreddin Berkyaruk Şah (Börkyaruk)’ın elinden Niksar ve Koyulhisar’ı almıştır⁶¹. Kaleye ait kitabeden Niksar’ın Ekim/Kasım 1198 yılında Süleyman Şah’ın eline geçmiş olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır⁶². Kitabenin de hem yerleşimin el değiştirmesiyle hem de muhtemelen ele geçirme esnasındaki kuşatmadan sonra zarar gören kalede yapılan onarım ve ilavelerle alakalı olduğunu tahmin etmekteyiz. Kitabede kalenin mimarı olarak ise Cemâleddin Yunus adı geçmektedir. Mimar hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılamamıştır. P. Wittek’in önemle vurguladığı gibi kitabede sultan lakabı olan “*ed-dünya ve’ d-din*” yerine melik lakabı olan “*ed-devlete ve’ d-din*” nin yazılı olması da bu durumda olağandır. Çünkü II. Süleyman Şah, kaleyi daha melik iken ele geçirmiştir⁶³.

⁵⁷ M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palası’da Üç Kitabe”, *Belleten*, C. 52, S. 218, Nisan 1993, T.T.K. Yayınları, s. 82. Tanju Cantay aynı kitabedeki tarihi H. 574 Zilhicce / M. 1179 şeklinde okumuştur. Bkz. Tanju Cantay, *a.g.e.*, s. 93, res. 2.

⁵⁸ Çayırdağ, *a.g.m.*, s.82.

⁵⁹ Turan, *a.g.e.*, 1971, s.217.

⁶⁰ Süleyman Şah’ın (H. 593)1196 yılında tahta geçmiş olabileceğine dair de düşünceler söz konusudur. Bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, C.I, İstanbul 1970, s. 354-355, No: 1074, 1076.

⁶¹ Turan, *a.g.e.*, 1971, s.247; Aksaraylı, *a.g.e.*, s. 23.

⁶² Çayırdağ, *a.g.m.*, s. 82.

⁶³ Wittek, *a.g.e.*, s. 203, dn. 19.

Kale Kapıları

Ortaçağ dönemi ve özellikle de 12-13. yüzyıl Türk dönemine tarihli Niksar yerleşimini sınırlayan surların batısından sur içine girişi sağlayan kapının adına, *Herkümbed Kapısı* olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki 1145 numaralı defterin 271 sayfasında rastlanmaktadır⁶⁴. Herkümbed adı ayrıca Danişmend-nâme'de de geçmektedir⁶⁵. Buna göre bu ad, dönemin ünlü merkezlerinden birinin adıdır ve burada bu isimle anılan bir de kale-den bahsedilmektedir. Yerleşimin ve kalenin, Niksar Kalesi'nin batısında, Kelkit'in güneyinde kaldığı düşünülmektedir⁶⁶. Herkümbed adıyla anılan kapının da, bu merkeze bağlanan yola dolayısıyla da batıya açılan bir kapı olması muhtemeldir. Fakat günümüze böyle bir kapı ulaşmadığından kapının mimari özellikleri hakkında bir şey söylenemez.

İç kaleye ait olabilecek kapılar konusuna göz attığımızda, iç kalenin orta bölümünün hem batı bölüme hem de doğu bölüme açılan birer kapısının bulunması gerekmektedir. Kalenin bu bölümünün güvenliği en yoğun bölüm olduğu açıktır (F.6-7). Dolayısıyla da her iki yöne açılan kapıların sıkı bir güvenliğe sahip olduğu düşünülmelidir. Orta kaleye ait kapılar, seyyahlar tarafından bir sur kapısı olmamaları yani iç kapı olmaları nedeniyle göz ardı edilmiş ve sayıya dâhil edilmemiş olabilir. İç Kale Mescidi'ne yakın bir noktada, bir takım tonoz örtülü mekânların yanında, beşik tonoz örtülü ve yanlarında yine tonoz örtülü mekânlara sahip bir kapı bulunmaktadır (F. 11). Bu kapı orta kaleye ait kapılardan biri olmalı ve ayrıca daha batıda da İç Kale Hamamı'na gitmeden önce de bu yöne geçişi sağlayan bir başka kapı daha bulunmalıdır.

Kaleye ait diğer kapılara göz attığımızda, Orta Kale'nin sınırlarını belirleyen güneydoğu surları üzerinde, İç kalenin doğu bölümündeki, Aynalı Burç olarak adlandırılan burçların tahkim ettiği noktada, güneye açılan bu kapıya benzer bir kapı örneğine daha rastlamaktayız (F. 12). Bu kapıdan Kale Yolu Sokağı'na ulaşılmaktadır (F. 13). Kapı yaklaşık olarak 3.25 m. eninde ve 4.17 m. yüksekliğindedir ve sivri kemerli basit bir açıklıktan ibarettir. Gerek kapı kemerinde gerekse kapıyla ilişkili olan sur duvarlarında moloz taş duvar örgüsü tercih edilmiştir. Kapının gerek içinde gerekse dışında herhangi bir bezeme unsuruna veya yazıta rastlanılmaz. Ayrıca bu

⁶⁴ Baykara, a.g.e., s. 82 ve dn. 26.

⁶⁵ Demir, a.g.e., s. 172a/9, 240b/6, 241a/11, 244a/10, 248a/4

⁶⁶ Baykara, a.g.e., s. 82-84.

kapının doğusunda benzer şekle sahip yalnız daha küçük ölçekli 1.97 cm. eninde, tespit edemediğimiz bir tarihte örülerek kapatılmış ve basamaklarla ulaşıldığı tahmin edilen, bu sebeple de günümüzde yüksekte kalan bir kapı daha bulunmaktadır (F. 14). Bu kapının da duvar örgüsü ve kemer biçimi diğer iki kapı ile benzerdir ve Türk dönemine işaret etmektedir.

Yerleşimi sınırlayan dış kalenin güney suru üzerinde de bir takım kapılar yer almaktadır. Bu üç kapı da birbirinden oldukça farklı özellikler sergilemektedir. Bunlardan ilki, önünden Fatih Sultan Mehmet Caddesi geçen güney suru üzerindeki en batıdaki kapıdır (F. 15). Kapının sur içine bakan yüzündeki kemeri yekpare taştandır ve basık bir kemere sahiptir. Kapının sövelerinde ve kapıya yakın noktalarda, duvarlarda düzgün yontulmuş iri blok taşlar kullanılmıştır. Kapının içerisinden merdivenlerle sur içine geçilmektedir. Bu kapı da özellikleri itibariyle Türk dönemine muhtemelen de Osmanlı dönemine işaret etmektedir.

Güney suru üzerindeki ikinci kapı, plan özellikleri nedeniyle iki yandan kare planlı birer burçla tahkim edilmiş “*çift kuleli bir kapı*” olarak tanımlanabilir (F. 16). Burçlar her zamanki gibi saldırının beklendiği yöne doğru, yani sur dışına doğru dışarı taşkındır. Kapının sur dışına bakan yüzü, düz atkılıdır. Kapıyı tahkim eden burçların köşelerinde düzgün kesme taş işçiliği gözlenirken, duvar örgüsünde sur duvarlarına benzer olarak kaba yonu moloz taş örgü görülür. Kapının özellikle de doğusundaki surlar daha iyi durumdadır. Belirli bir mesafe, kesintiye uğramadan devam etmektedir. Dış kaleyi güneydoğudan çevreleyen bu sur duvarı üç adet üçgen şeklinde dışarı doğru taşma yapan, çok köşeli burçlarla tahkim edilerek güçlendirilmiştir. Evliya Çelebi sur kapılarından bahsederken güneye açılan “*Ilıca Kapısı*” isimli bir kapıdan bahsetmiştir. Bu kapı da güneye açılmaktadır ve kapı, hamama geçit vermektedir. Eğer iç kaleye yakın hamamlarla bağlantılı bir kapı değilse, Evliya Çelebi’nin bahsetmiş olduğu Ilıca Kapısı, 14. yüzyıla ait Büyük Hamam’a geçit veren bu kapı olabilir. Dolayısıyla bu durumda kapının özellikleri itibariyle Osmanlı dönemine ve Evliya Çelebi’nin bahsettiklerinden de yola çıkarak en geç 17. yy.dan öncesine ait olduğunu tahmin edilebilir⁶⁷.

Dış kale sınırlarını çevreleyen güney surları üzerindeki üçüncü kapıdır. Kapının bulunduğu noktaya, güneyinden bir duvarla tahkim edilmiş bir

⁶⁷ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 100-101.

rampayla ulaşılmaktadır (F. 17). Kapının her iki tarafında kapıya oldukça yakın denilebilecek noktalarda birer burç yer almaktadır. Kapı kesme taştan örülmüş basık kemerli bir açıklıkla sur dışına açılmaktadır. Kapının doğusunda çapı oldukça küçük silindirik bir burç bulunmaktadır. Dış surun güneydoğu köşesini teşkil eden “*gemi pruvası*” (geminin ön tarafı) şeklindeki burçların, Bizans dönemine ait olduğu şeklinde yorumlar söz konusudur⁶⁸. Bu kısımdaki burçlarda yer yer Roma dönemine ait lahit kapaklarına ve yazıtlı parçalara rastlanmaktadır. Kale kapısının kemeri ise Türk dönemine hatta büyük olasılıkla Osmanlı dönemine işaret etmektedir. Dolayısıyla hem duvar örgüsü hem de Roma dönemine ait kullanılan bu parçalar, surların ve burçların Bizans döneminde inşa edilmiş olsa dahi Türk döneminde onarım geçirmiş olduğunu gösterir.

Bu kapıların dışında tünel şeklindeki kapı, gizli geçit işlevi gören ve daha çok “*uğrun kapı*” olarak tanımlanan bir kapı olabilir (F. 18-19). Bazen bu tip geçitler bir zindanla ilişkili de olabilmektedir. 2012 senesinde tünelin 70 m. lik kısmı temizlenmiş, bu tünelin Büyük Hamam’a ulaşımı sağladığı yerel yönetim (Niksar Belediyesi Başkanlığı, 2012) tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca bu düşüncenin yanı sıra tünelin geri kalan kısmı temizlenmeden kazı çalışması yarım kaldığından, yerel yönetim sadece bir yorum olarak, bu tünelin Büyük Hamam’dan sonra Çanakçı Deresi’ne iniş sağladığına dair yorum yapmıştır. Bu sorunun yanıtı ancak tünelin içinin tamamen temizlenmesiyle cevaplanabilir. Tünelin içerisinde yapılan temizlik çalışmaları esnasında ele geçen keramikler arasında sırsız kaplara, sarı ve yeşil renkli tek renk sırlı keramik parçalarına, sgrafitto ve champleve (derin kazıma) tekniğinde yapılmış ağırlıklı olarak 11-13 yy. Bizans’tan Selçuklu dönemine geçiş keramiği olarak yorumlanan keramik örneklerine, ağız çevresinde kufi hatlı bir yazıya sahip Ortaçağ İslami dönem kap parçalarına ve kalıp tekniği ile yapılmış yine İslami dönem kap parçalarına rastlanılmıştır (F. 20). Tünel şeklindeki bu geçitin orta kaleye geçit veren bir dehliz mi yoksa zindana geçişi sağlayan bir tünel olduğunu anlamak için burada sürdürülen temizlik çalışmalarının tamamlanması gerekmektedir. Maduru Çayı’na inen ve halk arasında “*yarasa yarığı*” olarak bilinen tünel ise kalenin kuşatıldığı zamanlarda su ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılmış bir geçit olmasının yanı sıra bu tip geçitler hiçbir ihtimal kal-

⁶⁸ Clive Foss-David Winfield, **Byzantine Fortifications: An Introduction**, University of South Africa 1986, s. 20, 233 ve fig. 74.

madığında kaleden kaçmak amacıyla da kullanılmıştır (F. 9). Benzer tipteki geçitlere Ortaçağa ait pek çok Anadolu Kalesi'nde rastlanmaktadır⁶⁹. Yarasa yarığı denilen tünelin büyük ihtimalle Bizans veya daha öncesine ait olma ihtimali güçlü olmakla birlikte, orta kale civarındaki üzerine konutun oturduğu geçit ise daha geç bir tarihe muhtemelen Danişmendli veya Selçuklu dönemine ait olabilir. Temizlik çalışması esnasında tünelde tespit edilen keramikler de bu tarihlendirmeye destek olacak mahiyettedir.

Niksar Kalesi'ndeki Yapılar

a. Yağlıbasan Medresesi ve Türbesi

Medrese, kalenin sınırlarını çevreleyen sur duvarlarının kuzeybatı ucuna yakın bir noktada ve sur duvarlarından dışarı taşacak şekilde inşa edilmiştir (F. 21). Medresenin inşa tarihine ve mimarının kim olduğuna dair önemli sorulara cevap verecek olan kitabesi biraz tartışmalıdır. I. Dünya Savaşı'ndan önce Niksar Melik Gazi Türbesi'nde yer alan ve içeriği nedeniyle bir medreseye ait olduğu düşünülen kitabe, bu yapıyla ilişkilendirilmiş ve ağırlıklı olarak bu fikir kabul edilmiştir. Kitabenin, medresenin kapısının bulunduğu güney kanadı tahrip olunca, kurtarılarak Niksar'daki başka bir tarihi binaya nakledilmiş olması akla yakın bir ihtimaldir. Yağlıbasan adını taşıyan H.552/M. 1157 tarihli bu kitabeyi 1906 yılında Halil Edhem okumuş ve Van Berchem neşretmiştir⁷⁰. Binanın mimari karakteri, plan tertibi ve kitabe, bu medresenin 12.yüzyıla ait bir Danişmendli yapısı olduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır⁷¹.

Medrese, Niksar Kalesi'nin surlarından faydalanılarak inşa edilmiştir. Medrese duvarları, üzerine oturduğu tepenin eğrilerini takip etmekte bu sebeple bir tarafı çarpık bir plan sergilemektedir. Güney-kuzey ekseninde uzanan binanın ortasında, merkezden hafifçe güneybatıya kayan üzeri açık bir avlu göze çarpar. Fakat binayı bugünkünden çok daha iyi

⁶⁹ Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof.Dr. M. Baha Tanman, İstanbul 2010, s. 924-925, 931-934, 940-943.

⁷⁰ Max van Berchem, "Epigraphie des Danishmendides", *Zeitschrift für Assyriologie*, C. XXVII, 1912, s. 85-87.

⁷¹ Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, C. I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Ankara 1969, s. 16.

durumdayken inceleyen A. Gabriel, merkezi avlunun aslında köşelerde iç içe iki katlı tromplara binen bir kubbeyle örtülü olduğunu ifade etmiştir⁷². Nitekim 1920 yıllarında alınmış bir fotoğrafta, kubbe harap bir durumda fakat yerindedir⁷³. Anadolu Medreseleri üzerine incelemelerde bulunmuş olan M. Sözen de 11 m.yi geçen bu kubbenin tamamen kapalı olması ihtimalinin zayıf olduğunu belirtmektedir. Buna ikinci bir örnek olan Tokat Yağlıbasan Medresesi'ni kanıt olarak göstermektedir⁷⁴. Medresenin kuzey kısmını ihata ettikten sonra yanlarda binaya dik olarak uzayıp giden kale duvarları içine pencere açıldığı, fakat kalenin içindeki düzlüğe bakan duvarların emniyet nedeniyle sağır bırakıldığı anlaşılmaktadır. Dışarıya penceresi olmayan hücreler, kapıları üstüne konan tepe pencerelerinden avludan ışık almaktadır⁷⁵. Ayrıca medresenin kuzeybatı köşesinin dışa kayık oluşu yine surlara bağlı kalınma zorunluluğu nedeniyle ortaya çıkmış bir durumdur⁷⁶.

Sonuç olarak; bugün harap halde olan medresenin, eski resimlerde de (1920) görüldüğü gibi ana beden duvarlarının kesme taşı, tuğla hatıllı bir düzenlemeye sahip olduğu görülür. Ancak medresenin kesme taşlarıyla birlikte bezemeli elemanlarının yeni yapılarda kullanıldığı da bir gerçektir. Halen yer yer ayakta duran üst örtü kalıntılarından kubbeli orta avlu dışında bütün hacimlerin moloz taşla örülmüş hafif sivri beşik tonozlarla örtüldüğü anlaşılıyor. İç duvarlar genellikle 115 cm. kalınlığında örülmüştür. Batı duvarının güney kısmı hariç duvar kalınlığı ise 150-160 cm. arasında değişmektedir⁷⁷. Medresenin duvar örgüsü, kale içindeki bazı yapıların duvar örgüsüyle ve sur duvarlarının duvar örgüsüyle benzerlik göstermekte ve bu durum kesinlik arz etmemekle birlikte tarihlendirmeye kısmen de olsa ışık tutmaktadır.

Medresenin hemen batısında ise oldukça harap bir durumdayken restore edilmiş olan 12.yüzyıla ait türbe binası göze çarpmaktadır.

⁷² Gabriel, **a.g.e.**, s. 123.

⁷³ Kuran, **a.g.e.**, s. 15.

⁷⁴ **A.e.**, s. 15.

⁷⁵ **A.e.**, s. 16.

⁷⁶ Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri (Selçuklu ve Beylikler Devri)**, C. II, İstanbul 1972, s. 28.

⁷⁷ Kuran, **a.g.e.**, s. 16.

b. Kale Hamamı

İç kale surlarının çevrelediği alanda, surlara bitişik olarak inşa edilmiştir. Hamam büyük ölçüde yıkılmıştır (*F. 22*). Kitabesi mevcut değildir. Bu sebeple de inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir. Tek birimli bir hamamdır. Hamamın soyunmalık birimi, kuzey-güney doğrultuludur ve dikdörtgen bir mekândan meydana gelmektedir. Sıcaklık ve soğukluğun kubbeye örtülü olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Sıcaklıkla ilişkili halvetler ile su deposunun beşik tonozla örtülü olduğu mevcut izlerden tespit edilmektedir. Hamamda herhangi bir bezeme ögesine rastlanılmaz. Özellikleri itibarıyla 12. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir⁷⁸.

c. Kale Kilisesi ve Yakınındaki Yapı Kalıntısı

Kilise, iç kalenin güney eteğinde, eğimli bir arazi üzerinde yer alır (*F. 23*). Yaklaşık 6.50 x 11.30 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda uzanan mütevazı ölçekli küçük bir yapıdır. Örtü sistemi ve yıkılmış ayaklarıyla üç nefli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır (*F. 24*). Kilisenin kuzey yönü tamamen toprağa gömülüdür. Apsisin sol tarafında pastoforium hücrelerinden diakonikon bulunmaktadır. Küçük boyutlu diakonikon sol nefe bölüntü olmaksızın açılır. Apsisin sağ tarafında prothesis hücresi olması gereken yerde derinliği az, niş görünümlü bir dolgu bulunmaktadır. Yön olarak kibleyi yönelen bu kısım, kilisenin sonradan camiye çevrilme sırasında mihrap nişi olarak düzenlenmiş gibidir. Olasılıkla mihrap ekinde sonra zaten küçük olan hacmin bölüntülerinden kurtulmak için de nefleri ayıran payeler ya da sütunlar kaldırılmıştır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kiliseden çevrilmiş caminin bu yapı olması ihtimal dahilinde düşünülebilir⁷⁹.

Kilisenin kuzeybatısında, kubbesi yıkılmış kare planlı bir yapı bulunmaktadır (*F. 25*). İçi toprak dolgu ile örtülmüş bu yapı kiliseyle bağlantılı bir yapı olmalıdır. Bu yapının da batısında beşik tonoz örtülü küçük bir mekân daha göze çarpar. Yapının hamam veya suyla bağlantılı bir yapı olduğu düşünülmektedir.

Kilisede kullanılan malzeme (kaba yonu taş ve kireç harcı) ve plan

⁷⁸ Osman Eravşar, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004, s. 29-32.

⁷⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 100-101.

özellikleri, kilisenin Türk fethinden önce M.S. 6-8. yüzyıllarda⁸⁰, Bizans döneminde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmekle birlikte, cephesinde görülen yoğun devşirme malzeme kullanımını geç tarihli bir (19. yy.) onarıma da işaret etmektedir.

d. Cephanelik Binası

İç kalenin doğu bölümünün güneye açılan kapısına yakın noktadaki yapı, çeşitli yayınlarda han, mutfak, karakol veya kale hapishanesi gibi farklı işlevlerle tanımlanmıştır⁸¹. Ayrıca yapının inşa tarihi de tartışmalıdır. Yapı, moloz taş örgüyle inşa edilmiştir. Kale içindeki bazı yapılara göre daha iyi durumda olan bina, dikdörtgen bir plana sahiptir (*F. 26-27*). Doğü cephede üst seviyedeki pencere ile beşik tonozun ortasındaki küçük pencerelerin dışında, mekânda herhangi bir açıklık görülmemektedir. Tahribatla açılmış batı ve güney cephe açıklıklarının kapı ya da pencereden bozma olduklarına ilişkin bir veri yoktur. Mekânın içinde, kuzey ve güney duvarlarında yuvarlak kemerli altı adet niş göze çarpar. Nişlerin yuvarlak kemer aralarında, kemer hizasının 0.5 m. kadar üst seviyesinde kiriş delikleri bulunur. Kiriş delikleri kuzey ve güney duvarlarda yedişer tanedir. Bu kiriş delikleri yapının ahşap bir konstrüksiyonla içten iki katlı olarak düzenlendiğini düşündürmektedir.

Yapının dışı yani özellikle de güneybatı ve güney cephesi silindirik payandalarla desteklenmiştir (*F. 28*). Yöre insanları ise yapıyı hapishane veya mutfak olarak adlandırmaktadır. Havalandırmaya yönelik bacalar ve ayrıca ocağa dair izler olmadığı için mutfak olma ihtimali bulunmamaktadır. Yapının yeri topografik açıdan oldukça zor bir noktada olduğundan han için de yeri pek uygun değildir. Ayrıca bir ocağın bulunmayışı iklim koşulları düşünüldüğünde barınmanın imkânsız olduğunu yani han olamayacağını da gösterir. Yapı iç düzenlemesinin özellikleriyle bir han yapısından veya

⁸⁰ H. Gündoğdu, "Tokat Çevresinden Birkaç Kilise Örneği", **Uluçam Armağanı**, Ed. Ali Boran-Osman Aytekin-Mehmet Top, Van Çevre ve Kültür Derneği Yayınları, I. Baskı, Ankara 2008: s. 145-146.

⁸¹ Baykara, **a.g.e.**, s. 95, şek 2; N. Seçgin, Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk-İslam Sanatları Programı, Doktora tezi, Dan Prof.Dr. Gönül Cantay, İstanbul 1997, s. 49; H.Yalçın, Niksar İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Çalışmaları, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Dan. Prof.Dr. Alparslan Ceylan, Erzurum 2010, s. 77.

zindandan çok, erzak ambarı ya da cephane depolamak ve muhafaza etmek için düşünülmüş bir mekân izlenimi vermektedir. Evliya Çelebi'nin kalede gördüğü erzak ambarı veya cephaneliğin bu yapı olma ihtimali yüksektir⁸².

e. Kale Camii

İç kale sınırları dâhilinde yer alan yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Caminin yalnız iki duvarı günümüze gelebilmiştir (*F. 29*). Zemin toprakla doludur. Üst örtüsü tamamen yıkılmış yapının pandantifli bir kubbeye örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Mihrap derin bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Ayaktaki iki cephesinde, kubbenin oturduğu kemerlerin altında tuğla izleri göze çarpar. Duvar örgüleri Yağıbasan Medresesi ve Kale Hamamı ile benzer olan ufak boyutlu bu cami, muhtemelen diğer iki yapı gibi 12. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

f. Han Mescidi

Mescidin bir kitabesi ya da tarihlendirmeye kaynaklık edecek bir bezemesi bulunmamaktadır. Tonoza örtülü, moloz örgülü oldukça ufak boyutlu bir mesciddir (*F. 30*). Mihrabı basit bir nişten ibarettir. Dikdörtgen basit açıklıktan ibaret bir kapısı ve tonozunda mazgal tipi pencereleri bulunmaktadır.

g. İşlevi Tartışmalı Bazı Yapılar

İç kalenin orta bölümüne girişi-çıkışı sağlayan tonoz örtülü kapının yakınındaki yapı topluluğu, toprak altında kalmayan ve ayakta olan kısımları üç bölümden meydana gelmektedir. Bölümlerden birincisi, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve sivri beşik tonoz örtülü bir geçiş (kapı) mekânıdır. Bu geçişin yakınında, doğu-batı doğrultusunda uzunlaşmasına dikdörtgen planlı mekanlar bulunmaktadır (*F. 11 ve 31*). Yörede yaşayanların verdiği bilgiye göre yakın zamanlara kadar burası zahire ambarı olarak kullanılmıştır. Bu yapı topluluğunun batısında, üzerinde toprak dolgu bulunan bir de kuyu bulunmaktadır.

⁸² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 100-101.

Değerlendirme ve Sonuç

Topografik, coğrafi ve stratejik özellikleriyle Niksar Kalesi, yüzyıllar boyunca Orta Karadeniz bölümünün iç kısımlarını denetleyen bir “*garnizon*” olarak hizmet vermiştir. Ancak Niksar’ı sadece “*kale tipi*” bir yerleşim olarak tanımlamak doğru olmaz. En geç Danişmendliler döneminden beri, büyük olasılıkla da Roma veya Bizans çağından beri kale içinde bir yerleşimin söz konusu olduğu gibi, yerleşimin sadece kale içiyle sınırlı kalmadığı sur dışındaki mevcut yapı izlerinden anlaşılmaktadır.

Surlarda ve surları tahkim eden burçlarda, kale duvarları içindeki yapılarda farklı duvar örgülerine rastlanması kalenin geçirmiş olduğu onarım ve ilavelere işaret etmektedir. Yalnız kaleye dair verilebilecek tek somut tarih, 1198 yılıdır ve Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah dönemine ait kitabede okunmaktadır.

Tarihsel açıdan ele alındığında, iç kalenin ortasını teşkil eden bölümün kalenin en erken tarihli bölümü olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bölümde mevcut medrese, türbe, hamam, iç kale mescidi dışında, kaleyle ilgili idari ve muhafız yapılarının bulunması ihtimal dâhilindedir. Daha erken tarihli olduğu düşünülen iç kalenin orta bölümünün batısına Danişmendiler döneminde yeni yapılar inşa edilerek yerleşimin özellikle 12. yüzyılda bu yöne doğru geliştiğine ve kalenin bu dönemde yoğun olarak kullanılan bir yerleşim yeri olduğuna işaret etmektedir.

Kaledeki bazı yapıların inşa edildiği tarih ve hatta işlevi konusu tartışmalıdır. Kalede bulunması kuvvetle muhtemel zindanın yeri henüz tahmin edilememektedir. Ortaçağ kalelerinden Antep, Harput, Şebinkarahisar ve Amasya kalelerinde zindanın olduğu bilinmektedir. Bu kalelerden özellikle de Harput ve Amasya’daki zindanlara tünellerle ulaşılmaktadır. Bu sebeple de bu kaleye ait tünellerde yapılacak çalışmalar tünelle bağlantılı bir zindanın bulunup bulunmadığı sorusuna da daha net cevap verecektir. Özellikle de tünellerde, han, mutfak, hapisane olarak tanımlanan yapıda ve iç kalenin orta bölümündeki tonoz örtülü bölümde detaylı çalışmalara hatta kazılara ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu şekilde yapılacak olan yorumlar ile Niksar Kalesi’ni tanımlamak ve tarihlendirmek daha sağlam bir zemine oturabilir.

KAYNAKÇA

- Akar H. – M. N. Güneş, **Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler**, Niksar Kaymakamlığı ve Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar 2002.
- Aksarayî (Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî), **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000.
- Artuk, İ. – C. Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu**, C.I, İstanbul 1970.
- Baykara, T., “Niksar Kalesi ve Tarihi”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIV/2, 1986, s. 77-95.
- Berchem, Max van, “Epigraphie des Danishmendides”, **Zeitschrift für Assyriologie**, C. XXVII, 1912, s. 85-91.
- Bostan, M. H., “Niksar”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul 2007, s. 119-122.
- Bostan, M. H., “XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Yapısı”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, C.I, İstanbul 2000, s. 187-208.
- Cantay, T., “Niksar Kırkkızlar Kümbeti”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, IX-X, İstanbul 1979-80, s. 83-105.
- Chesneau, Jean, **Le Voyage de Monsieur D'aramon**, Paris 1887.
- Cumont, F.E., **Voyage d'exploitation archéologique dans le Pont et la Petite Arménie**, Bruxelles 1906.
- Çal, H., **Niksar'da Türk Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989.
- Çayırdağ, M., “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, **Belleten**, C. 52, S. 218, Nisan 1993, T.T.K. Yayınları, s.55-64.
- Darkot, B., “Niksar”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 273-275.
- Demir, M., “Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu”, **Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri** (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s. 15-25.

- Demir, N., **Danışmend Gazi Destanı**, Niksar Belediyesi Yayınları, Tokat 2005.
- Eraşar, Osman, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
- Erciyas, Burcu, “Komana ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim”, **Türkiye’de Arkeometri’nin Ulu Çınarları, Homer Yayıncılık**, İstanbul 2012, s. 163-171.
- Esterâbâdî, Aziz B. Erdeşir-i (Esterâbâdî), **Bezm u Rezm**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Yay. Haz. Zekeriya Kurşun-S.A. Kahraman-Y. Dağlı, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Foss, C. – D. Winfield, **Byzantine Fortification: An Introduction**, University of South Africa, 1986.
- Gabriel, A., **Monuments Turcs d’Anatolie**, C. II, Paris 1934.
- Günaltay, Ş., **Yakın Şark IV/2 (Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları)**, Ankara 1987.
- Gündoğdu, Hamza, “Tokat Çevresinden Birkaç Kilise Örneği”, **Uluçam Armağanı**, Ed. Ali Boran-Osman Aytekin-Mehmet Top, Van Çevre ve Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2008, s. 143-157.
- Hamilton, W. J., **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology**, C. I, Londra 1842.
- Jerphanion, G.de, **Melanges d’archéologie Anotolienne**, Beyrouth 1928.
- Kaya,S., **I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006.
- Kazvinî, H., **Nüzhet’ül-Kulûb**, Yay. G. Le Strange, London 1915.
- Köker, H., “Anadolu’daki Roma Hakimiyetinin Sonu: Mithridates Savaşları”, **Toplumsal Tarih**, S. 135, 2005, s. 62-68.
- Kuran, A., **Anadolu Medreseleri**, C. I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Ankara 1969.

Lafli, Ergün – Sami Patacı, “Roma Dönemi’nde Tokat İlinin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012, Tokat): Bildiriler**, Yay. Haz. Prof.Dr. Ali Açıklık ve diğ., C.I, Ankara 2013, s. 207-231.

Öztürk, Ö., **Pontus: Antikçağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Genesis Yayınları, Ankara 2011.

Parlak, Sevgi, Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof.Dr. M. Baha Tanman, İstanbul 2010.

Runciman, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, C. I, T.T.K. Yayınları, Ankara 1986; C. II, Ankara 1987.

Seçgin, Nuri, Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk-İslam Sanatları Programı, Doktora Tezi, Dan Prof.Dr. Gönül Cantay, İstanbul 1997.

Sivas Vilâyeti Salnâmesi, Yıl: 1306.

Sözen, M., **Anadolu Medreseleri (Selçuklu ve Beylikler Devri)**, C. II, İstanbul 1972.

Strabon, **Geografika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)**, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

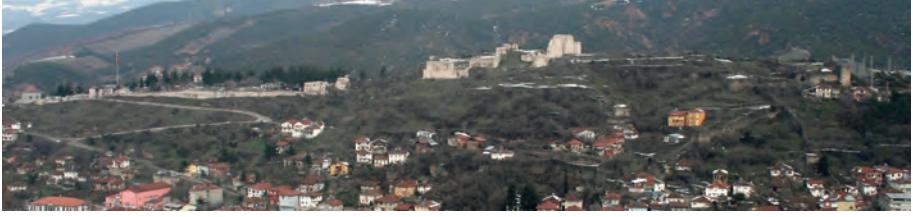
Taeschner, Franz, **Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen**, C. I, Leizig 1924; C. II, Leipzig 1926.

Turan, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318)**, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971.

Turan, O., **Tarihi Takvimler**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1954.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, **Kitabeler**, C.I, İstanbul 1927-1345.

- Vryonis, Jr. S.; **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, Univ. Of California Press, 1971.
- Ward, Paul, “The Origin and Spread of Qanats in the Old”, **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 112, No. 3 (Jun. 21, 1968), s. 170-181.
- Wittek, P., “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, çev. M. Eren, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, Ankara 1970, s.193-241.
- Yalçın, Hatice, **Niksar İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Çalışmaları**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Dan. Prof.Dr. Alparslan Ceylan, Erzurum 2010.
- Yınanç M. H., “Danışmendliler”, **İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977, s. 468-479.
- Yücel, Y., **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, Ankara 1983.

F. 1- Niksar Kalesi'ne güneyden bakış (2012)

F. 2- Niksar Kalesi'nin doğu bölümü (2012)

F. 3- İç kaleye kuzeyden bakış (2012)

F. 4- İç kaleye kuzeyden bakış (2012)

F. 5- İç kalenin batı (Yağıbasan Medresesi'ne) ucuna yakın noktadaki burç (2012)

F. 6- Niksar İç Kalesi'nin batı ve orta bölümü (Niksar Belediyesi Arşivi)

F. 7- Nihsar İç Kalesi'nin orta bölümüne güneyden bakış (2012)

F. 8- İç kalenin orta bölümüne kuzeyden bakış (2012)

F. 9- Maduru Çayı'na inen dehliz (Niksar Belediyesi Arşivi)

F. 10 - Niksar Kalesi'nin kitabesi (2012)

F. 11- İç kale, kapı ve kapıya kuzeyden bitişik askeri amaçlı kullanılmış mekânlar (2012)

F. 12- Aynalı Burç'un yakınındaki kapı (2012)

F. 13- Kale Yolu Sokağı'na açılan kapı (2012)

F. 14- Örülerek kapatılmış kapının sur içine bakan yüzü (2012)

F. 15. Güney suru üzerindeki en batıdaki kapı (2012)

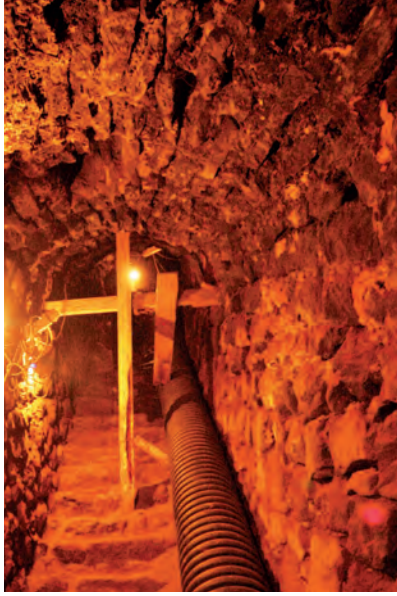
F. 16- Çift kuleli kapı (2012)

F. 17- Rampayla ulaşılan Niksar Ulu Camii karşısındaki kapı (2012)

F. 18- Evin altında kalan gizli geçit şeklindeki dehlizin girişi (2012)

F. 19- İçinde temizlik çalışmaları sürdürülen tonozlu geçit (2012)

F. 20- 2011 yılı temizlik çalışmaları esnasında tonozlu geçitte bulunan keramik parçaları (2012)

F. 21- Yağlıbasan Medresesi'nin sur duvarına oturması (Niksar Belediyesi Arşivi, 2008)

F. 22- Kale Hamamı'nın batı cephesinden bir görünüş (2012)

F. 23- Kilisenin batı cephesi (2012)

F. 24- Kilisenin içinden bir görünüm (2012)

F. 25- Kilisenin yakınındaki yapı kalıntıları (2012)

F. 26- Yapının batı cephesi (2012)

F. 27- Yapının içi ve duvarlardaki nişler (2012)

F. 28- Yapının kulelerle tahkim edilmiş güney cephesi (2012)

F. 29- Kale Camii (2012)

F. 30- Han Mescidi ve mihrabı (2012)

F. 31- İç kalede askeri amaçlı kullanılmış mekanlar (2012)

**TOPKAPI SARAYI KİTAP HAZİNESİ'NİN
NADİDE ESERLERİNDEN BİR DİĞERİ:
HAZİNE 2166 NUMARALI SAFEVÎ ALBÜMÜ HAKKINDA**

**ANOTHER DISTINGUISHED MANUSCRIPT FROM THE
BOOK TREASURY OF TOPKAPI SARAY:
THE SAFAVID ALBUM HAZINE 2166**

Zeren Tanındı*

Öz

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde albüm olarak bilinen kitaplar zengin bir koleksiyon oluşturur. Yaprak sayısı 1-199 arasında değişen bu eserlerin sayısı, bin yüz civarındadır ve kırk dokuzu tasvirlidir. Bunlar Osmanlıların ve Safevîlerin kitap sever sultanları, şehzadeleri veya bürokratları için hazırlanmış, içinde İslam dünyasının üstat sanatkârlarının yaptığı inanılmaz zarıflıkta ve ihtişamda hat, tasvir, tezhip, halkâr, aks, kâğıt oyma örneklerini barındıran, sultanî kitaplardır. Saray albümlerinin çoğu codicology bakımından problemler içerir. Hazine 2166 numaralı albüm de bunlardan biridir. Eserde Ali Rıza el-Tebrizî'nin hat çalışmaları, Ali Rıza, Aga Rıza-i Abbasi, Şeyh Muhammed'in imzalı resimleri vardır. Bu albüm Ali Rıza el-Tebrizî'nin kütüphane müdürlüğü sırasında, Kazvin, Herat ve Meşhed'de çalışmış yetenekli kitap sanatçılarının çalışmalarının bir araya toplandığı İsfahan saray nakkaşhanesinde, 1598-1600 arasında hazırlanmış olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: *tezhip, cilt, hat, ressam, Horasan, Tebriz*

* Prof.Dr. Uludağ Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi. Sanat Tarihi Bölümü. Emekli Öğretim Üyesi, Bursa / Türkiye zeren@uludag.edu.tr T:0532-7218088

Abstract

The collected works known as “albums” at the Topkapı Saray Museum Library constitute a rich collection. The number of these albums, are around 1100, 49 of which are illustrated and have sometimes up to 199 folios. They are royal works prepared for the Ottoman and Safavid bibliophile sultans, princes or bureaucrats, boasting astonishingly graceful and brilliant examples of calligraphy, illustration, illumination, *halkâr*, *aks* and filigree by master artists of the Islamic world. Most of these palace albums are problematic in terms of codicology, where Hazine 2166 album is one of them. This album contains Ali Rıza al-Tabrizi’s works of calligraphy, along with signed illustrations by Ali Rıza, Aga Rıza-i Abbasi and Shaykh Muhammad. Hazine 2166 is thought to have been prepared in Isfahan court workshop where the works of talented calligraphers who were active in Qazvin, Herat and Mashhad were gathered under the direction of Ali Rıza al-Tabrizi around 1600.

Keywords: *illumination, binding, calligraphy, painter, Horasan, Tebriz*

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde *halkâr*, *aks*, *ebru*, *zerefşan* tekniklerinde süslenmiş kâğıtlar üzerine yapılmış üstat sanatkârların kitalarını, tezhip, tasvir örneklerini, kâğıt oyma işlerini, tarihî ya da edebî, dînî metinleri, şiirleri, meşikleri içinde barındıran, eski dilde *cönk* veya *murakka* adını alan, günümüzde albüm olarak bilinen kitaplar zengin bir koleksiyon oluşturur. Yaprak sayısı 1-199 arasında değişen bu eserlerin sayısı, bin yüz civarındadır ve kırk dokuzu tasvirlidir.¹ Topkapı Sarayı'nın kitap hazinesindeki Tasvirli albümlerle ilgili bilimsel ilk yayınlar yaklaşık altmış yıl önce başlamıştır.² Çalışmalar 1970'li yıllardan sonra yoğunlaşmış, bu eserlerin bazılarının tamamı, bazılarının da içerdiği tasvirlerle ilgili makale ve kitaplar yazıldığı gibi, tezler de yapılmıştır.³ Topkapı Sa-

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin albümlerinin katalogu müsvedde halinde Fehmi Ethem Karatay tarafından hazırlanmış ancak yayınlanamamıştır. Kütüphanenin albüm koleksiyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Atbaş, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Resimli Murakka Koleksiyonu", **Saray Albümleri** (baskıda).

² Zeki V. Togan, "Topkapı Sarayında Dört Cönk", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı: I, 1953-54, s. 73-89; Oktay Aslanapa, "Türkische Miniaturmalerei am Hofe Mehmet des Erobers in İstanbul", **Ars Orientalis**, Sayı: I, 1954, s.77- 84; Max Loehr, "The Chinese Elements in İstanbul Miniatures", **Ars Orientalis**, Sayı: I, 1954, s.85-89; Richard Ettinghausen, "Some Paintings in Four İstanbul Albums", **Ars Orientalis**, I, 1954, s.91-103. Mazhar Ş. İpşiroğlu and Sabahattin Eyüboğlu, **Fatih Albümüne Bir Bakış. Sur I'album du Conquéran**, İstanbul 1955.

³ Nurhan Atasoy, "Four İstanbul Albums and some Fragments from Fourteenth Century Shah-namehs", **Ars Orientalis**, C. VIII, 1970, s. 19-48; Nurhan Atasoy, "Some Designs and Sketches in Two Topkapı Albums (H.2152 and 2153)", **Journal of Reginal and Cultural Institute**, C. III/1-2,1970, s. 16-20; Mazhar Ş. İpşiroğlu, **Siyah Qalem. Vollständige Faximile Ausgabe der Blätter des Maisters Siyah Qalem aus dem Besitz des Topkapi Sarayı Müzesi, İstanbul und Freer Gallery of Art Washington**, Graz 1976; Toh Sugimura, *The Chinese Impact on Certain Fifteenth Century Persian Miniature Paintings from the Albums (Hazine Library nos. 2153, 2154, 2160) in the Topkapı Sarayı Museum, İstanbul*, Ph.D. diss., University of Michigan, 1981; Ernst J.Grube and Eleanor Sims (eds), **Between China and Iran. Paintings from Four İstanbul Albums**, New York 1985; Thomas W.Lentz, *Painting at Herat under Baysunghur Ibn Shahrukh*, Ph.D. diss., Harvard University, 1985; David J.Roxburgh, 'Our Works Point to Us': *Album Making, Collecting, and Art (ca.1427-1565) under the Timurids and Safavids*, Ph.D. diss., University of Pennsylvania, 1996; Minako M. Yamanlar, "Saray Albums: Introduction and Research", **Keio University Bulletin of Language and Culture 30 (1998): 301-12 (Japonca)**. David Roxburgh, **Prefacing the Image. The Writting of Art History in the Sixteenth - Century Iran**, Brill, Leiden, Boston, Köln 2001; David Roxburgh, **The Persian Album 1400-1600. From Dispersal to Collection**, Yale University Press, New Haven and London, 2005; Filiz Çağman, "Glimpses into the Fourteenth-Century Turkic World of Central Asia: The Paintings of Muhammad Siyah Qalam", **Turks. A Journey**

rayı kitap hazinesinin albümlerinin bazılarının baş kısmında, kitap sanatı tarihiyle ilgili değerli bilgiler ihtiva eden, ilk iki sayfası muhteşem tezhiplerle süslü önsöz de vardır. Bunlar Osmanlıların ve Safevîlerin kitap sever sultanları, şehzadeleri veya bürokratları için hazırlanmış, içinde İslam dünyasının üstat sanatkârlarının yaptığı inanılmaz zariflikte ve ihtişamda hat, tasvir, tezhip, halkâr, aks, kâğıt oyma örneklerini barındıran, sultanî kitaplardır. Bu gün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan albümlerin çoğunun el yazma kitap bilimi bakımından problemler içerdiği ve bu bağlamda incelenmesi gerektiği söylenebilir. El yazma eser bilimi yönünden incelenmesi gerekli Saray albümlerinden biri de bu makaleye konu olan eserdir.

of Thousand Years, Between, 600-1600, ed. David J. Roxburgh, London 2005, s.148-190; Minako M.Yamanlar, "Semi-circular Images from the Saray Albums: East-West Cultural Traces found on Harnesses", **Ryukoku University Intercultural Studies**, no. 13 (2009): 3-14 (Japonca); Banu Mahir, "XVI.Yüzyıl Osmanlı Nakkashanesinde Murakka Yapımcılığı", **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof.Dr.Gönül Öney'e Armağan, 10-13 Ekim 2001, Bildiriler**, İzmir 2002, s.401-417; Banu Mahir, "Album H.2169 in the Topkapı Palace Museum Library", **Thirteenth International Congress of Turkish Art**, eds. Geza David ve Ibolya Gerelyes, Budapest 2009, s.465-476; Zeynep Çelik, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki H.2155 Numaralı Murakka, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2003; Şerife Tombuloğlu, Topkapı Sarayı Müzesi'nde H.2148 No.lu Albümdeki Avrupa Konulu Resimler, Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2003; Ali N. Kundak, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki H.2135 Numaralı Murakka, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2004; Ali N. Kundak, "An Otoman Album of Drawings Including European Engravings (TSMK. H.2135)", **Thirteenth International Congress of Turkish Art**, eds. Geza David ve Ibolya Gerelyes, Budapest 2009, s.423-437; Zeynep Atbaş, "Dağılmış Bir Safevî Murakkasının, 18.Yüzyıla Ait Bir Osmanlı Murakkasında Değerlendirilişi", **Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat. Günsel Renda'ya Armağan**, haz. Zeynep Y. Yamanlar ve Serpil Bağcı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s.51- 60; Seki Yoshifusa, "Notes on the calligraphic pieces and paintings in the two Albums belonging to Sultān Yaqūb", **Nāmeḥ-ye Bahārestān** 17 (2010-2011), s.31-56 (Farsça); Zeynep Atbaş, "Osmanlı Aydını Mehmed Emin Efendi ve Murakkaları", **14th International Congress of Turkish Arts. Paris Collège de France 19-21 September 2011**, ed.Frédéric Hitzel, Paris 2013, s.117-126; Emine Fetvacı, "The Album of Ahmed I", **Ars Orientalis**, C. 42, 2012, s.127-138; Serpil Bağcı, "Presenting *Vaşşāl* Kalender's Works: The Prefaces of the Three Ottoman Albums", **Muqarnas**, C.30, 2013, s. 255-313; **Saray Albümleri: Hazine 2153, 2160** (baskıda).

H.2166 Numaralı Albüm ve Cildi

Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin albümlerinin kimilerinin ciltleri, ilk ve son sayfalarına yazılan ibareler, sayfalara basılmış mühürler, önsözler, tezhipli zahriyelerin içine yazılan unvanlar ve isimler, *ebru*, *aks*, *zerefşan*, *halkârla* süslü kâğıtlar, imzalı ve tarihli resimler ve hatlar albümlerin tamamının tasarımının tarihlenmesi veya albümü oluşturan sanat eserlerinin ne zaman ve nerede, hangi kitap severin hamiliğinde üretildiğine dair bilgi verirler. Bu albümler arasında cildi özgün halde günümüze gelenler azdır. Söz konusu albümün cildi de nadir örneklerden biridir. 36.8x24.1cm ölçüsünde ki miklepli cildinin dış kapakları vişne renk deridir (F.1)⁴. Dış kapakların orta alanında içleri kabartma olarak kalıpla desenlenmiş ve sonra altınlanmış salbekli bir şemse ve köşebentler vardır. Şemse ve köşebentler arasındaki alan, kalıpla kabartma olarak yapılmış, sonra altınlanmış sarmal dal, hatayî çiçekleri ve bulutlarla doldurulmuştur. Bulutların tasarımı adeta bir alevi veya salyangozu hatırlatır ve geç 16.yüzyılda Şah I.Abbas'ın döneminde (sal.1587-1629) hazırlanan ve *İsfahan üslûbu* olarak tanınan tasvirlerde de yaygın olarak betimlenen biçimdedir.⁵ Dış kapakların enli bordürünün içindeki kartuşların bitki süsleri vişne renk deridir ve kartuş zemini altınla boyalıdır. Cildin koyu kestane renk deri iç kapaklarının orta alanı *elvan* zemine altınlanmış oyma deriden kartuşlarla *şebeke benzeri* tasarlanmıştır. İç kapağın etrafını çeviren enli bordür, içi oyma deriyle süslü kartuşludur (F.2).

H.2166 numaralı eserin cildinin dış kapağının kalıbının ve iç kapakların *şebeke gibi* tasarımının Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki Ramazan 981 (Aralık-Ocak 1573-74) Ramazan 983 (Aralık-Ocak 1575-76) yılları arasında kopya edilmiş bir *Hamse-i Nizamî*'de tekrarlandığı görülür (F.3-4).⁶ Kitap Muhammad Kasım b. Sultan Mahmud Aşkâbâdî hattıyla istinsah edilmiştir ve içinde aynı üslûp özelliği gösteren yirmi üç tasvir

⁴ Makalede kullandığım fotoğrafların masrafını karşılayan Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi yönetimine teşekkür ederim.

⁵ Bu dönemin ayrıntılı çalışması için bkz: Sheila R. Canby, *The Rebellious Reformer. The drawings and paintings of Rıza-i 'Abbasi of Isfahan*, Azimuth Edition, London 1996. Bulut tasviri için a.g.e., kat. no.11, 15, 18.

⁶ TSMK. R.877. Fehmi E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961a, no.442. İstinsah tarihi katalogta hatalı yazılmıştır. Ivan Stchoukine, *Les Peintures des Manuscrits de la 'Khamseh' de Nizamî au Topkapı Sarayı Müzesi d'Istanbul*, Paris 1977, s.142-143.

vardır y.1b-2a (F. 5) ve y.186b de olduğu gibi tasvirler, 16.yüzyıl ikinci yarısında Meşhed'de, daha sonra İsfahan'da Şah I.Abbas'ın sarayında çalışan ünlü musavvir Ağa Rıza-i Abbasi'nin işlerinin öncüsü olarak değerlendirilebilir. *Hamse*'nin bazı sayfalarının kenarları *aks* (F.6) bazıları *halkârî* teknikte (y.2b-3a, 3b-4a, 186b, 53a), bölüm başları, levha (y.2b-3a) ve unvan (y.32b, 110b, 163b, 223b, 306b) tezhipte bezenmiştir.⁷ Bu eserin cildi, yapıştırma tezhipleri, tasvirleri, kitabın istinsahından bir süre sonra 1585 civarında Horasan bölgesinde yapılmış olmalıdır.⁸

H.2166'nın dış ve iç kapaklarıyla benzer tasarımda bezenmiş diğer üç ciltten ikisi Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki eserlere geçirilmiştir. Birinci eser Timurî döneminin Heratlı ünlü şairi Cami'nin (ö.1492) *Salaman ve Absal* mesnevisinin Rebiyülevvel 989 (Nisan- Mayıs 1581) tarihinde kâtip Babaşah b. Sultan Ali hattıyla istinsah edilen nüshasıdır (F.7).⁹ Eserdeki

⁷ Safevilerin Horasan bölgesi (Herat, Meşhed, Sebzevar) kitap sanatkârlarıyla, Özbek ve Osmanlı sanatkârları, özellikle 16.yüzyılın ikinci yarısında, sanatlı kitapların sayfa kenarlarında *aks*, *halkârî*, zereşanlı ebru süslemeli kağıt kullanmışlardır. Kâğıt oymacılığının bir ürünü olan *aks* tekniği, oyma kalıba boya püskürtülerek yapıldığı için, dönemin kâğıt oyma sanatçılarına, diğer adıyla efşancılara çok iş düştüğü anlaşılmaktadır. Efşancılar ve *aks* süslemelerle ilgili bkz. Filiz Çağman, **Kat'ı. Osmanlı Dünyasında Kâğıt Oyma Sanatı ve Sanatçıları**, Vehbi Koç Vakfı, Aygaz yayını, İstanbul 2014, s.80-84. *Aks* süslemelerin 15.yüzyıl örnekleri için bkz. Roxburgh, a. g. e., 2005, s. 151-159. 982/1574'de Horasan bölgesinde Sebzevar'da hazırlanan bir eserin sayfa kenarının zarif *aks* süslemeleri için bkz. M. Shreve Simpson, **Sultan İbrahim Mirza's Haft Awrang. A Princely Manuscript from Sixteenth Century Iran**, Yale University Press, New Haven and London 1997, s.299.

⁸ Bu *Hamse*'nin levha tezhibin tasarımı 983(1575-75) yılında istinsah edilen *Kıyasü'l-enbiya*'nın levha tezhibiyle benzerlik gösterir (TSMK. B.250, y.2b-3a. Rachel Milstein, Karin Ruhrdanz, Barbara Schmitz, **Illustrated Manuscript of Qisas al-Anbiya**, Costa Mesa 1999, res.34. Bu levha tezhiplerdeki benzer kurgu akrabalığını 15 Şevval 994 (29 Eylül 1586) tarihinde Kostantiniyye'de istinsah edilen Şecaatnâme'nin levha tezhibinde de buluyoruz. Bu son eserin tasvirlerinde de 16.yüzyıl ikinci yarısı Safevî resim üslubunun etkisi vardır. Bkz: Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, "Osmanlı Safevî İlişkileri (1578-1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Elyazmalarına Bakış", **Aslanapa Armağanı**, İstanbul 1996, s.61-62; Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı, **Osmanlı Resim Sanatı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2012 (2.bas), s.171-172.

⁹ TSMK. R.915. Karatay, a.g.e., 1961a, no.736. Katip Babaşah, İsfahanî nisbesiyle 977 (1569-70) yılında Cami'nin *Silsiletü'l-zehab* mesnevisini de istinsah etmiştir. Meşhed-Horasan ülubunda tasvirlerle süslü bu eserin tezhibi de Kazvin'de ve Meşhed'de eserler hazırlayan ünlü müzehhip, lake üstadı ve musavvir Abdullah Şirazi imzalıdır. Bkz. Muhammad H. Semsar, **Golestan Palace Library. A Portfolio of Miniature Paintings and Calligraphy**, Tahran 2000, s.190-196. Babaşah İsfahani, Cami'nin *Tuhfetü'l-ahrar*

iki tasvirten birisi (y.30a) üzeri silinerek tahrip olduğu için figür üslubu anlaşılammaktadır. İkinci tasvir ise Ağa Rıza musavvirin ilk çalışmalarından biri olarak değerlendirilebilir (F.8). Kitabın bazı sayfalarının kenarları R.877 numaralı el yazmada olduğu gibi *aks* ve *halkâr* tekniğinde bezelidir.

Benzer özellikteki ikinci kitap kabı, Muhammad Rıza el-Meşhedî hatıyla Cemaziyülevvel 993 (Mayıs 1585) yılında istinsah edilen Fars edebiyatının ünlü bir diğ şairi Şirazlı Sadî (ö.1292)'nin *Bostan* isimli eserinin bir nüshasına geçirilmiştir (F.9).¹⁰ Eserin haşiyeli levha tezhibi (y.1b-2a), 16.yüzyıl ikinci yarısı Safevî döneminin ünlü müzehhiplerinden Abdullah Şirazî'nin üslubunu yansıtır.¹¹ Kitabın sayfa kenarları, kimisi altın konturlu bitki ve hayvan desenleriyle *aks* tekniğinde süslüdür. Bu teknikteki süslemelerin ustalıkla bir örneği kaval çalan çoban ve sürüsünü betimler (y.112a). Kitabın beş tasviri (y.21b, 89b, 109b, 134b, 177a), Ağa Rıza'nın üslubunda yapılmıştır (F.10). St.Petersburg Milli Kütüphanesi'nde olan üçüncü cilt örneği, Timurî hükümdar Hüseyin Baykara (sal.1469-1506) döneminin devlet adamı ve şairi Ali Şir Nevâî'nin (ö.1501) *Dîvân* nüshasına geçirilmiştir. Kitabın istinsah tarihi yoktur, ancak kitabın metni 1530 dolayına, cildi de 1580 yılı civarına tarihlenmiştir.¹²

Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Rebiyülahir 986 (Haziran-Temmuz 1578) yılında Ali Rıza el-Tebrizî hattıyla muhtemelen Tebriz'de istinsah edilen bir *Kuran-ı Kerim* nüshasının cildinin dış kapaklarında da yukarı-

mesnevisini de Receb 978 (Kasım-Aralık 1570) yılında istinsah etmiştir (İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi, T.2307). Sade üslûplu *unvan* tezhibini Mavlana Kasım müzehhip yapmıştır, tasvir yoktur, cildin dış kapakları özgün olabilir. Katip Babaşah için bkz: Mustafa 'Âli, **Menakıb-ı Hünerveran**, İstanbul 1926, s.50; V. Minorsky, **Calligraphers and Painters: A Treatise by Qādî Ahmad, Son of Mîr-Munshî (circa A.H.1015/A.D. 1606)**, Washington D.C. 1959, s.165-166.

¹⁰ TSMK.R.935. Karatay, **a.g.e.** 1961a, no.571. Katip Muhammed Rıza için bkz: Minorsky, **a.g.e.**, s.166. Mustafa 'Âli, Muhammed Rıza'nın 1586 yılında İstanbul'a geldiğini ve şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi'nin (ö.1599) iltifatlarına mazhar olduğunu belirtir: Mustafa 'Âli, **a.g.e.**, s.55.

¹¹ Abdullah Şirazî müzehhip hakkında bkz: Çağman ve Tanındı, **a.g.e.**,1996, s. 44-46; Lale Uluç, **Türkmen Valiler, Şirazlı Ustalar, Osmanlı Okurlar. XVI.Yüzyıl Şiraz Yazmaları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s.39.

¹² Dorn 563. Olga V.Vasilyeva, **A String of Pearls. Iranian Fine Books from the 14th to the 17th century in the National Library of Russia Collections**, Saint Petersburg 2008, s.13, 111; Olga V. Vasilyeva, "Gild-Stamped Bindigs of the Last Quarter of the Sixteenth Century and the Qazvin Workshop", **Manuscript Orientalia**, C.15, 2009, s.49, res.12-13.

daki ciltlerin dış kapaklarına benzer bir kalıp kullanılmış, iç kapaklarda elvan zemine şebeke tarzı tasarım tekrarlanmıştır (F.11).¹³ *Kuran-ı Kerim* nüshasının diğer örneklere göre dış kapaklarının tasarımındaki farklılık, enli bordürdeki kartuşların içine *Kuran-ı Kerim* okumanın faziletleriyle ilgili hadis yazılmış olmasıdır.¹⁴

Yukarda incelenen el yazmalar Safevî mücellitlerinin tasarladıkları ciltleri çok az farklılıkla, kimi kez tamamen aynısı olmak üzere birden fazla eserde kullandıklarını göstermektedir. Kuşkusuz bu tarz çalışma salt Safevî mücellitlerine özgü değildir. Önceki dönemlerde Memluk, Timurî ve Türkmen mücellitler benzer veya aynı tasarımlı cilt kalıplarını sıklıkla olmasa da farklı eserlerde, farklı dönemlerde de olmak üzere kullanmışlardır. Osmanlı mücellitlerinin yaptığı gibi el yazma eser üretiminin yoğun olduğu 16.yüzyılda Safevî mücellitleri tamamen yeni, özgün tasarımlarla uğraşmak yerine, kalıplamada veya renklendirmede küçük değişiklikler yaparak, aynı ciltleri farklı kitapların kapakları için tasarlamak yolunu seçmişlerdir.¹⁵ Yukarda sözü edilen kitaplarda cilt tasarımlarındaki benzerliklerin yanı sıra, tezhip ve tasvirlerde de ortak özellikler vardır. Nitekim tasvirli olan ve yukarda anılan kitaplardaki resimlerin üslûp özellikleri 16.yüzyılın sonlarına doğru Şah I. Abbas (sal.1587-1629)'ın saray nakkaşhanesinin ünlü ressamı Ağa Rıza tarzının öncül örnekleri olarak de-

¹³ TSMK. K. 40. 37.5x25cm. Fehmi E.Karatay, **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katalogu**, C.I, İstanbul 1962, no. 457. Tezhip üslubunun benzerleri için bkz. Zeren Tanındı, “Kuran-ı Kerim Nüshalarının Ciltleri ve Tezhipleri”, **1400.Yılın da Kuran-ı Kerim. Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kuran-ı Kerim Koleksiyonu**, İstanbul 2010, s.105-106.

¹⁴ Dış kapaklarında *Kuran-ı Kerim* okumanın faziletleriyle ilgili hadis yazılı, iç kapakları müşebbek tasarımlı ciltlerin tartışması için bkz: Zeren Tanındı, “Safavid Bookbinding”, **Hunt for Paradise. Court Arts of Safavid Iran 1501-1576**, eds. Jon Thompson ve Sheila R.Canby, Skira Publication, Milan 2003, s.178-181.

¹⁵ Özellikle Safevîler döneminde el yazma eser üretiminin yoğunlaştığı 16.yüzyılın ikinci yarısında bezemeli deri cilt kalıplarının birden fazla eserde kullanılmasının yaygın olduğu görülür. Vasilyeva, a. g. e., 2008, s.112; Ayşen Anadol (edit.), **Louvre Koleksiyonlarından Başyapıtlarla. İslam Sanatının 3 Başkenti, İstanbul, İsfahan, Delhi**, İstanbul 2008, no.61. Metni ve bazı tasvirleri 893 (1487) yılına tarihli bir *Mantkü't-tayr* nüshasının 16.yüzyıl sonlarında İsfahan'da yapıldığı sanılan cildinin (New York Metropolitan Museum of Art.No.63.210. Cilt için bkz: **The Metropolitan Museum of Art. Islamic World**, New York 1987, s.108-109) tasarımının benzeri, 1580 civarı Herat'a atfedilen bir ciltte de kullanılmıştır (İstanbul Türk ve İslam eserleri Müzesi, no.2665. Bkz. Tanındı, a.g.e., 2010, s.312-313, kat.78).

ğerlendirilebilir.¹⁶ H.2166 numaralı albümün cildinin yol açtığı inceleme, muhtemelen Tebriz, Kazvin ve Herat'ta 1575-1585 yılları arasında çalışmalarını sürdüren, üslûplarının titreşimleri 16.yüzyılın sonlarına doğru İsfahan'a ulaşan bir grup kitap sanatçısının varlığını ortaya çıkarmaktadır. H.2166 numaralı albümün içeriğinin incelenmesi bu sanatçı grubunun çalışmalarının 16.yüzyılın sonlarına doğru nasıl şekillendiğini gözler önüne getirecektir.

Süslemeli Sayfa Kenarları, Hatlar ve Tasvirler

H.2166 numaralı albümde 36.3 x 23.9 ve 36.6 x 24.3 cm ölçülerinde yirmi yedi yaprak vardır. Yapraklar ortadan dışa doğru şu şekilde tasarlanmıştır: Ortada resim veya bir hüsn-i hat örneği, onun etrafında, içinde nesta'lik hatlı kartuşların sıralandığı dar pervaz, pervazın dışında *aks*, *halkâr* veya *zerefşanla* bezenmiş enli sayfa kenarı. Üç bölüm halinde ayrı ayrı tasarlanan kâğıtlar *vassale* denilen teknikle birbirine kaynaştırılmıştır. Bu albümün sayfa kenarlarının genelde *aks* tekniğinde süslendiği görülmür. *Aks* süslemeler dört farklı tasarım özelliğindedir: **I**: Ağaçlar, ceylanı yakalayan kaplan, keçi, y.2a da içi çiçekli; y. 7a, 20a da *mübarek bad* yazılı altıgen kartuşlar (y.2a, 7a, 10b, 12b, 13b, 14a, 15a, 15b, 17b, 18b, 19a, 20a, 21a, 21b, 24a) (**F.12**) ; **II**: Sarmal dallar üzerinde sıralanan yapraklar, rozet çiçekler, hatayîler, iri rumîler, (y.2b, 13, 7b, 10a, 12a, 17a, 18a) (**F.13-14**) ; **III**: İri hatayîler ve bunları iki yandan kavrayan iri saz yaprakları ve dallar (y.3a, 3b, 6b, 11a, 14b, 22b, 23a, 26a, 26b) (**F.15**) ; **IV**: İçi rumîlerle dolu üçgen ve oval kartuşlar, kartuş aralarındaki alanda ağaçta zümrüt-ü anka kuşu, yerde tilki ve ördek gibi hayvanlar (y.5a, 5b, 6a, 11b, 13a, 19b, 20b, 22a, 23b, 24b, 25a) (**F.16**). Bazı sayfa kenarlarının *aks* tekniğinde yapılmış süslemelerinin aynısı (y.24b) yukarıda bahsi geçen ve cilt tasarımı da

¹⁶ Rıza-i Abbasi üslubunun öncülleri olduğu sanılan başka resimler Saray koleksiyonundaki *Hamse-i Nizami* nüshalarından birinde de yer alır (No. H.777. Karatay, a.g.e., 1961a, no.468; Stehoukine, *Les Peintures des Manuscrits*, s.143-144). Kitabın cildi, tezhipleri ve sekiz tasviri 1580'li yılların başında Kazvin'de veya Horasan'da bir merkezde hazırlanmış olmalıdır. Tasvirlerin üçü (y.2a, 55a, 74a) Rıza-i Abbasi üslubunun öncülleri olarak değerlendirilebilir. Bu minyatürlü kitaptaki resimler A.Welch tarafından Muhammedî nakkaşa atfedilmiş, ancak B.W.Robinson bu görüşe katılmamıştır. Anthony Welch, "Painting and Patronage Under Shah Abbas I", *Studies on Isfahan: Proceedings of the Isfahan Colloquium*, part 2, ed.Renata Holod, Iranian Studies, Sayı: 7, Summer-Autumn 1974, s.467- 468, 509.

H.2166'nın cildi ile aynı olan *Hamse-i Nizami*'nin bazı yapraklarında da kullanılmıştır (F. 6).

H.2166 da birkaç yaprak *halkârî* teknikte süslemelidir (y.1b, 4a, 4b, 8a, 8b, 9a, 9b) (F.17). Bunlardan birinin desen tasarımı *aks* teknikli bezemelerin III.grubuyla (y.4a), diğeri I. grubuyla (y.4b) aynıdır. Sayfa kenarları *halkârî* teknikte bezemeli diğeri iki yaprağın süsleme motiflerinin tekrarı albümün diğeri yapraklarının sayfa kenarında yoktur. Bu yaprakların kenarları: y.8a: Petrol yeşili zemine bulutlar, ağaçlar ve çiçekler, leylekler ve ceylanlar; y.8b: Firuze renkli zemine sarmal dallar üzerinde sıralanan iri hatayî, saz yaprağı ve bulutlar; y.9a: Firuze renkli zemine sarmal dallar, hatayîler ve sarımalı rumîler; y.9b: Açık tarçınî zemine sarmal dallar üzerinde sıralanan hatayîler, ve içleri altınla boyalı rumîlerle süslemelidir (F.17).

Albümün yapraklarından birinin (y.16a, 16b) kenarları lacivert zemine *zerefşanlı*dır ve bu yaprağın ölçüsü diğeriinden biraz küçüktür (35x23.7cm). Kenarları *zerefşanlı* yaprakların Topkapı Sarayı albümlerinden H.2157'de sıklıkla kullanılmış olması ve H.2166'nın bu *zerefşanlı* yaprağının bir yüzünde bulunan tasvirin (F.18), aynı üslûpta yapılmış benzer tasarımlı bir minyatürün H.2157 de de yer alması (y.38b), H.2166, 16. yaprağın H.2157 numaralı albüme ait olabileceğini düşündürmüştür.¹⁷

Albümde hüsn-i hat örneklerinin imzalı olanlarının biri hariç geri kalanları kâtip Ali Rıza el-Tebrizî'nin hatlarıdır (y.2b, 7b, 10a, 11a, 11b (bu hat Ali Rıza imzalıdır), 12b (bu hat sadece Ali imzalıdır), 21b). Katip Ali Rıza el-Tebrizî imzalı hatlardan biri 1000 (1591-92) tarihlidir (F.13). İmzalı hatlardan biri de Şah Mahmud'a aittir (y.20b). Hattat Ali Rıza el-Tebrizî hakkında ayrıntılı bilgiyi Kadı Ahmed vermektedir.¹⁸ Bu bilgilerden hattat Ali Rıza'nın Tebriz'de yetiştiğini, Osmanlıların 1585de Tebriz'i almasıyla

¹⁷ H.2157. 39.5x23cm. 71 yaprak. Cildin dışı muhtemelen 19.yüzyılda 16.yüzyıl Safevî döneminde Şiraz'da, lake tekniğinde yapılmış bir ciltten kopya edilmiştir. Deri iç kapaklar 16.yüzyıl Şiraz üslubunda, oyma deriyle süslü şemseli ve köşebentlidir. Albümde 16.yüzyılın ikinci yarısında Safevî döneminde Herat'da çalışan üstat bir müzehhibin elinden çıkmış çift sayfa serlevha tezhip (y.2b-3a), 16.yüzyıl Safevî katiplerinin yazıları ve 16.yüzyıl ikinci yarısı Safevî Horasan üslubunda çalışan musavvirlerin çalışmaları vardır. Eserde, önsöze ait olduğu sanılan bir metnin ketebesinden bu metnin, Muhammed Muh-sin hatıyla 990 (1582) yılında Herat'da yazıldığını öğreniyoruz (y.19a).

¹⁸ Minorsky, a.g.e., s.33, 81-82,171-173.

Kazvin'e göç ettiğini ve burada *Kuran-ı Kerim* nüshaları kopya ettiğini ve bu nüshaların dünyanın çeşitli yerlerine götürüldüğünü, daha sonra Şah I. Abbas'ın çevresinden önemli devlet adamı Farhad Han Karamanlı'nın (ö.1598) hizmetine girerek onunla Horasan'a ve Mazenderan'a gittiğini, Farhad Khan'ın ölümünden sonra Şah'ın hizmetinde çalışarak, onun seferlerine ve seyahatlerine katıldığını, sülüs ve nesta'lik hat yazmada dönemin üstat sanatkârı olduğunu, Kazvin ve Isfahan'daki mimarlık eserlerinde onun celi sülüs hatla yazdığı hatların bulunduğunu biliyoruz.¹⁹ Ali Rıza 1598 de Şah Abbâs'ın Isfahan'daki *ketebhâne* denilen saray nakkaşhanesinin başına getirilmiş, bir hat ve resim albümü tasarlamakla da görevlendirilmiştir. O da aralarında musavvir Ağa Rıza'nın da olduğu bir grup sanatçıyı, bu albümde çalıştırmak üzere Meşhed'den getirmiştir.²⁰

Kadı Ahmed'in *Kuran-ı Kerim* nüshası istinsah etmekle Kazvin'de ünlendiğini söylediği Ali Rıza el-Tebrîzî'nin, istinsah ettiği bir *Kuran-ı Kerim* yukarıdaki satırlarda bahsi geçen eserdir (F.11, 19). Ancak bu nüshayı hattat Tebriz'de olduğu yıllarda istinsah etmiş olmalıdır. Yukarıdaki satırlarda *Kuran-ı Kerim*'in cildinin dış ve iç kapaklarının tasarımı H.2166 numaralı albümle benzerliğine işaret edilmiştir. Bu *Kuran-ı Kerim*'in zahriye yapraklarındaki tezhipli madalyon ile madalyonun dışındaki alanın *halkârî* süslemeleri (y.1b-2a), serlevha tezhibinin tasarımı (F.19), 1565-1585 yılları arasında önceleri Tebriz'de, daha sonra Kazvin'de ve Herat'ta çalışan kitap sanatkârlarının üslûp özelliklerinde yapılmıştır.²¹ Ali Rıza el-Tebrîzî, *Şah Tahmasp'ın Elçilerle Konuşması* isimli eseri 1010 (1601-02) yılında ta'lik hatla istinsah etmiştir.²² 16.yüzyıl sonu, 17.yüzyıl başı *Isfahan üslûbunda* tasvirleri olan kitabın tezhiplerini, ketebe kaydında belirtildiği gibi Şah I. Abbas döneminin ünlü müzehhibi Zeynelabidin

¹⁹ Priscilla Soucek, "Alî-Rezâ Abbâsî", *Encyclopaedia Iranica*, C.I, 1985, s. 880; Abolala Soudavar, *Art of the Persian Courts*, Rizzoli Publication, New York 1992, s.286-287; Sheila R. Canby, *Shah 'Abbas. The Remarking of Iran*, The British Museum Press, London 2009, s.36, 42-44. Fehad Han Karamanlı'nın kitap hamilğiyle ilgili bkz. Çağman ve Tanındı, a.g.e., 1996, s.52-54.

²⁰ Welch, a.g.e., s.478.

²¹ Tanındı, a.g.e., 2003, s.178-181; Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, "Firdavsi'nin Şahnâmesi'nde Geleneğin Değişimi", *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları. In Memoriam Şinasi Tekin*, III, eds.Y.Dağlı, Y.Dedes, S.Kuru, Sayı:32/1, 2008, s. 143-167; Tanındı, a.g.e., 2010, s.105-106.

²² St.Petersburg Milli Kütüphanesi, Dorn 302. Vasilyeva, a.g.e., 2008, s. 98-101, 126-128; Canby, a.g.e., 2009, s.176-177.

el-Tebrizî yapmıştır.²³ Ali Rıza'nın istinsah ettiği nadide bir diğer kitap da Timurî dönemi şairi ve eserlerini Çağatayca yazan Haydar Harezmi (ö.15.yüzyılın ortaları)'nin *Mahzenü'l-esrar*'ıdır.²⁴ Şah Abbâs'ın hizmetinde İsfahan'da olduğu yılların ürünü olan ve 1610 yılı civarına tarihlenen ve o dönemin üslubunda tasvirleri ihtiva eden bu kitapta hattat ismini Ali Rıza-i Abbâsi olarak yazmıştır. Kitabın tezhiplerini de Zeynelabidin yapmış olmalıdır.²⁵ 1022 (1613-14) yılında Mazenderan'da Sâri de istinsah edilen Cami'nin *Subhatü'l-ibrâr*'ının keşifinden de bu kitabın, kâtibinin, müzehhibinin ve musavvirinin Ali Rıza-i Abbâsi olduğunu öğreniyoruz.²⁶ H.2166 numaralı albümde ise onun imzasını taşıyan *kalem-i siyahî* teknikte bir resim vardır. *meşk Ali Rıza* imzalı bu resim bir elinde çiçek, diğerinde bir kâğıt tomarı tutan ayakta genç bir erkeği tasvir eder (y.3b) (F.15).²⁷ Saray albümlerinden bir diğerinde bulunan bir derviş portresi de *rakım el-abd Ali Rıza* imzalıdır (H.2165, 11a). Her iki portrenin üslûp özelliğinin *Subhatü'l-ibrâr*'daki resimlerle benzerliği yoktur. Bu iki portre onun Kazvin'de 1580 dolayındaki çalışmaları olarak değerlendirilebilir. H.2166'da hat çalışmaları dışında 24 tasvir vardır. Resimlerin çoğu aralarında Ali Rıza imzalı portre de olmak üzere *kalem-i siyahî* teknikte

²³ Zeynelabidin müzehhible ilgili bilgi için bkz: Minorsky, a.g.e., s.187. Zeynelabidin müzehhibin çift sayfa üzerinde tasarladığı muhteşem bir çalışması *Mantukü't-tayr* nüshasını süsler (New York Metropolitan Museum of Art. No. 63.210, y.1b-2a). Sanatçı bu tezhibin dar çerçevesinin içine ismini ve Şah Abbas'ın emriyle İsfahan da yaptığını yazmıştır. Tezhip ve cildi 16.yüzyıl sonlarına tarihlenebilir. Kitapla ilgili son çalışma için bkz: Yumiko Kamada, "A Taste for Intricacy: An Illustrated Manuscript of *Mantiq al-Tayr* in the Metropolitan Museum of Art", *Orient*, C.XLV, 2010, s.129-176. Bu makalede tezhip ve ciltten ayrıntısıyla söz edilmez.

²⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi No.E.H.1641. Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, **Topkapı Sarayı. İslam Minyatürleri**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979, no.112; Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, **Topkapı: The Albums and Illustrated Manuscripts**, ed. and expanded by J.M. Rogers, Thames and Hudson, London 1986, s.125-127. Bu eser kitap sever bürokrat Mehmed Emin b. Velîyüddin'in (ö.1805) mülkiyetinden Topkapı Sarayı'na intikal etmiştir. Bu eseri dönemin nesta'lik yazan ünlü bir diğer hattatı İmad el-Hasanî 1023 (1614)'de kopya etmiş, Rıza-i Abbâsi de resimlemiştir. Bkz.Soudavar, a.g.e., s.273-281.

²⁵ Zeren Tanındı, "Başlangıcından Osmanlıya Tezhip Sanatı", **Hat ve Tezhip Sanatı**, haz. Ali Rıza Özcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2009, s.270, res.24a,b.

²⁶ Isabel Hubbard, "Ali Rıza-i Abbasi, Calligrapher and Painter", **Ars Islamica**, C.IV, 1937, s.282-291.

²⁷ Bu portreden ve Ali Rıza'nın Topkapı Sarayı'ndaki tarihli hat çalışmasından ilk kez söz eden A.Sakisian olmuştur: bkz. **La Miniature persane du XII-XVIII siècle**, Paris 1929, s.136. Daha sonraki yayın için Canby, a.g.e., 1996, s.46, kat.13.

yapılmış portrelerdir. Bu portrelerden biri (y.18a) elinde bir kap tutarak oturmuş bir erkeği tasvir eder (**F. 14**). Portrenin alt kısmına Ağa Rıza'nın bu portreyi Şeyh Muhammed'in çiziminden yararlanarak yaptığını belirten bir ibare: *tarh-ı mevlânâ Şeyh Muhammed kalem-i Ağa Rıza* ve 1000 (1591-92) tarihi yazılmıştır.²⁸ Şah I. Abbâs dönemi Safevî sarayının ünlü ressamı olan ve resimlerini Ağa Rıza, Ağa Rıza-i Abbâsi, Rıza-i Abbâsi şeklinde imzalayan musavvirin bu eseri, onun tarihli ilk yapıtıdır.

Musavvirliğinin yanı sıra ta'lik hatta da üstat olan Şeyh Muhammed'in saltanat merkezi Kazvin'de Safevî şahları Tahmasp (sal.1524-76); II.İsmail (sal.1576-77); Muhammed Hüdabende (sal.1577-1587); I.Abbas (sal.1587-1629) için ve Horasan şehirlerinden Meşhed ve Sebzevar'da şehzade İbrahim Sultan (ö. 1576) için çalıştığı bilinmektedir.²⁹ Onun albüm resimleri olarak yaptığı imzalı *kalem-i siyahî* veya boyalı portre çalışmaları, günümüze geldiği gibi, Washington Freer Gallery of Art'daki *Heft Evreng* nüshasının resimlerinden birinin üzerine, ismini de yazmıştır.³⁰ H.2166 numaralı albümde onun imzalı iki resmi karşımıza çıkıyor. Bunlardan biri oturan genç bir adamı betimleyen *kalem-i siyahî* portredir ve o ismini figürün beline takılı bir hançerin üzerine *amel-i Şeyh Muhammed* şeklinde yazmıştır (y.9b) (**F.17**).³¹ Aynı albümde Şeyh Muhammed'in elinden çıkan ikinci portre boyalıdır ve oturan genç bir kadını tasvir eder. O imzasını resmin solundaki çerçeveye yakın yere *kalem-i Şeyh Muhammed* olarak yazmıştır (y.24b) (**F.16**).³² Aynı albümde, çiçekli bir ağacın altındaki taşın üzerine oturmuş, tamamı boyalı genç bir erkek portresi Şeyh Muhammed'e atfedilebilir (y.25a). Şeyh Muhammed bu portrelerini 1575 civarında Şah Tahmasp'ın (sal.1524-1576) saltanatının sonlarına doğru, saltanatın merkezi Kazvin'de veya Horasan şehirlerinden Meşhed'de yapmış olmalıdır.

Albümdeki resimlerinden biri, kitap için tasarlanmış olmalıdır (y.16a) (**F.18**). Genç bir erkeğin yaşlı bir kadını ziyaretini gösteren bu tasvirde bahçedeki bir genç kız da onların konuşmasını dinlemektedir. Figür tipleri

²⁸ Canby, a.g.e., 1996, s. 44 – 45, kat.14.

²⁹ Welch, a.g.e., s. 459-466; Simpson, a.g.e., s. 310 -315.

³⁰ No.46.12. y.120a. Simpson, a.g.e., s. 138-141. 16.yüzyılın ikinci yarısı Kazvin ve Horasan şehirlerinde çalışan ünlü kâtip ve musavvirlerin hazırladığı bu olağanüstü eserin ayrıntılı çalışmasını M.Shreve Simpson yapmıştır: Simpson, a.g.e.

³¹ Simpson, a.g.e., s.313.

³² Welch, a.g.e., s. 460.

özellikle zemine sürülen yeşil renkten dolayı bu resmin 1575 dolayında Horasan şehirlerinde üretildiği düşünülen bir grup el yazmanın tasvirleriyle yakın benzerliği vardır.³³ Bu tasviri yapan sanatkâra atfedilen bir diğer minyatür, yukarıdaki satırlarda adı geçen Topkapı Sarayı Kütüphanesi H.2157 numaralı albümde de vardır (y.38b).

H.2166 numaralı albümün son yaprağında şehrin surlarının dışındaki günlük hayatı betimleyen, açık tonda yer yer boyalı bir resim vardır (y.27a.) (F.20).³⁴ Resim pembe, bej arası bir renkteki kalın kâğıda yapıştirilmiş, sayfa kenarları süslenmemiştir. Bu yaprağın arka yüzü de boşdur. Manzara büyük bir kenti ve kentin civarında ki tarlaları ve mesire yerini betimler. Resmin sol üst tarafında iki minareli bir cami, üst katları sütunlu, konik çatılı ve ön kısmında terasları olan evler görülür. Şehrin sağında kavak ağaçları ve bir bahçe vardır. Sağ üstte, sarp dağ sıraları arasından yazlık evler seçilir. Tasvirin sol alt tarafında öküzle tarla süren bir çiftçi, arkasından köpeklerin koştuğu bir derviş, eşeğiyle odun taşıyan iki adam, ön taraftaki dere kenarında ayakta duran iki derviş, dereden testiye su dolduran, atını sulayan erkekler, ulu bir çınar ağacının dibine çömelmiş bir başka derviş, sağda üstte bir kameriyeye doğru ilerleyen ata binmiş bir soylu ve maiyeti, sırtında ve eşekle yük taşıyan, avlanan insanlar vardır. Bir kent ve çevresini resmin 33.8X17.8cm ölçüsündeki dar alanına yerleştiren ressam ismini, kentin evlerinden birinin kapısı üzerindeki alana *rakım-ı Rıza-i Abbâsi* olarak yazmıştır. 16.yüzyıl sonlarında ünlenen Safevi tasvir sanatının bu ressamı, belki bildiği, tanıdığı bir kenti; Isfahan veya Meşhed'i veya Kazvin'i, kırsal alandaki halkın günlük yaşamından bir kesitle birlikte göz önüne getirmektedir. Rıza'nın, bu manzaraya hazırlık olarak tasarladığı sanılan *kalem-i siyahî* bir çalışması Paris Bibliotheque Nationale'dedir.³⁵ Bu iki tasvirde yer alan öküzle çift süren çiftçi ve ulu bir ağacın dibine çömelmiş bir derviş betimlemesinde, 892 (1486-87) yılında Sultan Ali hattıyla istinsah edilen *Mantkü't-tayr* nüshasındaki Şeyh Mihne ve köylüyü betimleyen minyatürün etkisi vardır.³⁶ Geç Timurî Herat-Behzad

³³ Basil W. Robinson, **Descriptive Catalogue of the Persian Paintings in the Bodleian Library**, Oxford 1958, s.141-142, 151-152; Çağman ve Tanındı, a.g.e., 1979, no.104, res.37-38.

³⁴ Çağman ve Tanındı, a.g.e., 1979, no.113; Ş. Mazhar İpşiroğlu, **Meisterwerke aus dem Topkapı. Gemälde und Miniaturen**, Fribourg 1980, s.29.

³⁵ No.O.D.41, y.15. 19x13cm. Ivan Stchoukine, **Les peintures des manuscrits de Shah Abbas Ier a la fin des Safavis**, Paris 1964, s.156, pl.VI.

³⁶ New York Metropolitan Museum of Art. No. 63.210.49, y.49a. Kamada, a.g.e., s. 140-

üslûbunun özelliklerini taşıyan Şeyh Mihne ve köylü tasviri, *Muhammedî musavvir* imzalı ve 989 (1578-79) tarihli *kalem-i siyahî* teknikte yapılmış ve kırsal alandaki günlük hayatı betimleyen bir manzara çalışmasını da etkilenmiş olmalıdır.³⁷ Şeyh Mihne ve köylü temasının kısmen boyalı bir diğer tasvirini de 1580 civarı Kazvin veya Meşhed'e atfedebiliriz.³⁸ Saray albümlerinden birinde, imzalı olmamasına rağmen Muhammedî musavvirin bulunduğu ortamın ürünü olan ve Horasan üslubu olarak tanımlanan bir tasvirde de Şeyh Mihne ve köylü hikayesi betimlenmiştir.³⁹ Bu son hikayenin yer aldığı Saray albümünde Muhammedî musavvir'in elinden çıkan bir tasvir, Horasan valisi Ali Kuli Han'ın (ö.1588) portresidir ve portrenin 992 (1583-84) yılında Herat'ta yapıldığı resmin üzerinde yazılıdır. Bu portrenin üst kısmındaki av sahnesi resmi de Muhammedî musavvir imzalıdır.⁴⁰ Muhammedî musavvir de meslektaşı Şeyh Muhammed gibi aynı sanatsal ortamı, Kazvin, Meşhed, Herat arasında gidip gelerek paylaşmış olmalıdır. Rıza-i Abbâsi de babası Ali Asgar'ın çevresinde olan bu ünlü ressamın işlerini gençlik yıllarında tanımış, portrelerinde olduğu gibi, mesire yeri veya kent dışındaki kırsal alandaki yaşam betimlemesinde de kendinden yaşça büyük meslektaşlarının işlerini zenginleştirerek yorumlamıştır. Kentin dışındaki kırsal alanda bir tür günlük yaşam tasvirinin İran'da ki bir diğer örneği, 17.yüzyıl sonu, 18. yüzyıl başlarında musavvir Muhammed Bekir'in elinden çıkmıştır. Geride tepeler arkasında yükselen kent silueti ve önde mesire yerinde bir soylunun hoşça vakit geçirmesini ve avlanan avcılarını gösteren bu resim öncekiler gibi *kalem-i siyahî* teknikte yapılmıştır.⁴¹

141, 168.

³⁷ Paris Louvre Müzesi, İslam Eserleri Bölümü, no.7111. **Arts de l'Islam des origines a 1700 dans les collections publiques françaises, Orangerie des Tuileries**, Paris 1971, s.333; Muhammedî musavvir için bkz:Barbara Stchmitz, *Miniature Painting in Herat, 1570-1640*. Phd. thesis, University of New York 1981, s.92-110; Basil W. Robinson, "Muhammedî and the Khurāsān Style", **Iran**, C:XXX, 1992, s.17-29, pl.IVa-XI.

³⁸ Dublin Chester Beatty Library no.242/1-1. Bu resimler hakkında bilgi veren kuratör Dr.Elaine Wright'a teşekkür ederim.

³⁹ H.2155, y.9a. Bkz. Atbaş, **a.g.e.**, 2011, s.52.

⁴⁰ TSMK. H.2155, y.5a. Robinson, **a.g.e.**,1992, pl.IVc, Va; Welch, **a.g.e.**, s.469. Topkapı Sarayı H.2169 numaralı albüm içinde de biri çift sayfa (y.1b-2a) diğeri tek sayfa (y.41b) *kalem-i siyahî* teknikte iki resim, mesire yerinde günlük hayatı betimler ve Muhammedî ressama veya onun çevresinden bir sanatkara atfedilebilir. Mahir, **a.g.e.**, 2009, s.473.

⁴¹ Paris Louvre Müzesi, İslam Eserleri Bölümü, no.3428. 33.5x22.2cm. **Arts de l'Islam, a.g.e.**, s. 348; **Louvre Koleksiyonlarından, a.g.e.**, s.192. Kırsal alanda soylu birinin dinlenmesi temasının Osmanlı yorumu 17.yüzyıl sonlarına tarihlenen bir albüm resminde

Sonuç

H.2166 numaralı Saray albümünün yaprakları incelendiğinde pembe-açık turuncu-bej tonlarındaki kalın bir kağıdın albümün boş yapraklarında (y.1a, 25b, arka yan kağıdı) veya bir resmin kenarında onu sağlamlaştırmak ve albüm ölçüsüne uydurmak için (y.27a) kullanıldığı dikkati çeker. Bu renk tonundaki kâğıtlar Şah I. Abbas döneminde, özellikle de Şahın ünlü bürokratu kitap sever Ferhad Han Karamanlı'nın (öl.1598) onarımını yaptırdığı eserlerde kullanılmıştır.⁴² H.2166 numaralı albümün ilk yaprağı da (y.1a) sözü edilen kağıdın cinsindedir.

Saray koleksiyonundaki kitapların ve albümlerin ilk yapraklarına genelde kitapla ilgili bilgiler yazılmıştır. Bu bilgilerin bazısı kitaba sahip olanların mülkiyet kayıtları, mühürleri, kitabın sayfa sayısıdır. Topkapı Sarayı'nın kitap hazinesine girdikten sonra yapılan sayımlar sırasında hazinedarın parafını, dönemin hükümdarının mührünü veya kitabın Saray hazinesinden, başka bir kütüphaneye vakfedilmek üzere çıkarıldığında vakıf sahibinin mührünü ve bu mühürle birlikte vakıf kaydını yapan görevli memurun notunun da bu ilk sayfaya yazıldığı görülür. Topkapı Sarayı 1924'de müze haline getirildiği yılda Saray'ın eşyalarının tespiti için kurulan sayım komisyonunun kitaplarla ilgili; sayfa ve tasvir sayısı, kayıt numarası gibi bilgileri de bu ilk sayfada yer alır. H.2166 numaralı albümde, y.1a'nın üst kısmına *aded murakka 26*, sol orta kenarda talik hatla *amel-i Ağa Rıza* ibaresi yazılmıştır (**F.21**). Hazinedara ait olduğu sanılan imza sayfanın ortasında görülür. Altta sabit kalemle yazılmış 1702, 233/37066 rakamları, *topkapı sarayı tahrir komisyonu* ibareli kırmızı mühür ve yine sabit kalemle yazılmış *varak 27*, *minyatür 24*, *25. varakın B sahifesi boşdur* ibaresi yer alır. Sabit kalemle yazılan kayıtlar da tahrir komisyonu tarafından yazılmış olmalıdır.

H.2166 numaralı albümün tümü incelendiğinde Rıza ismi dört tür ekle; Ali Rıza-i Tebrizî, Ali Rıza, Ağa Rıza, Rıza-i Abbâsi şeklinde karşımıza çıkar. Bu eklerle anılan Rıza'nın aynı kişi mi yoksa farklı kişiler mi oldukları konusu uzun yıllar tartışılmıştır.⁴³ Sonuçta Ali Rıza'nın hattat olarak

görülür : TSM. H.2148, y. 8a. Çağman ve Tanındı, **a.g.e.**, 1979, kat.180; Bağcı vd., **a.g.e.**, s.233.

⁴² Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. No.H.1653, H.1654. Çağman ve Tanındı, **a.g.e.**, 1996, s.49-55.

⁴³ Canby, **a.g.e.**, 1996, s. 201-203.

ünlendiği ama nadiren de olsa resim ve tezhip de yaptığı, Ağa Rıza, Ağa Rıza-i Abbasi, Rıza-i Abbasi ismiyle imzalı resimleri olan musavvirin ise, Şah I. Abbas döneminin ressamı, Keşanlı Ali Asgar'ın oğlu, portreleriyle tanınan, özellikle *kalem-i siyahî* teknikte yaptığı imzalı, kimisi tarihli pek çok resmi bilinen sanatkar olduğu anlaşılmıştır.⁴⁴ Albümün 1a yaprağına yazılan *amel-i Ağa Rıza* ibaresi de ünlü musavvir Ağa Rıza-i Abbâsi'yi işaret ediyor olmalıdır. Bu durumda ibare neden buraya yazılmıştı? Bu ibare, acaba daha önceleri buraya yapıştırılmış ve sonra çıkarılarak alınmış bir resme mi aitti? Fakat kâğıt üzerinde yapıştırılıp çıkarılmış bir kağıda ait iz yoktur. Yoksa bu ibare Ağa Rıza'nın albümü tasarlayan kişi olduğuna mı işaret ediyordu? Bu albümde çok sayıda hat çalışması olan ve Şah Abbâs için bir albümde de tasarlayan Ali Rıza'nın H.2166 numaralı eserin tasarlanmasında da rolü var mıydı?⁴⁵ Kaynaklar Ağa Rıza'nın albüm tasarladığını yazmamakla beraber, belki de hattat Ali Rıza ile birlikte, çağdaşı kimi sanatçıların yaptığı gibi onun da albüm tasarladığını, dolayısıyla yeni bilgiler ortaya çıkıncaya kadar buradaki ibarenin H.2166 numaralı eseri tasarlayan kişiyi, yani Ağa Rıza'yı işaret ettiğini düşünmemiz doğru bir yaklaşım olacaktır.⁴⁶

⁴⁴ Musavvir olarak Ağa Rıza'nın ismi ve eserleri Osmanlı başkentine kadar ulaşmıştır. Ağa Rıza üslubundan esintiler barındıran Osmanlı üslubundaki bazı tasvirlere Ağa Rıza veya Rıza şeklinde isim yazılmıştır. Evliya Çelebi İstanbul'da nakkaşlar esnafının dükkânlarının dört duvarına başka ressamın işleriyle birlikte Ağa Rıza'nın da çalışmasını koyduklarını yazması, onun ününün İstanbul'a ulaştığını gösterir. Bkz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (haz.), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul**, 1, İstanbul 2008, s.613. Zeren Tanındı, "Üslûp Yansımaları: Ressam Rıza", **Gelecek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat. Günsel Renda'ya Armağan**, haz. Zeynep Y. Yamanlar ve Serpil Bağcı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s.221-228.

⁴⁵ Soucek, **a.g.e.**, 1985, s. 880.

⁴⁶ Kadı Ahmed'in verdiği bilgilerden Safevî döneminin kitap sanatkarlarından ebü'l-Masum Mîrza'nın *murakka* da tasarladığı anlaşılmaktadır. Bkz. Minorsky, **a.g.e.**, s.190. Şah I. Abbas'ın sarayında tezhip, tasvir ve mücevher işleriyle uğraşan, yaptığı tezhipleri bilinen Zeynelabidin de (Minorsky, **a.g.e.**, s.187) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki E.H.2841 numaralı albümü İsfahan'da Şah I. Abbas için tasarlamış olmalıdır. Zeren Tanındı, "Safevî, Özbek ve Osmanlı İlişkisinin Kitap Sanatına Yansıması: Bir Saray Albümü ve Şeyhzâde Nakkaş", **Filiz Çağman'a Armağan** (baskıda)

Safeviler döneminde, 16.yüzyıl boyunca sanatlı kitapların kesintisiz üretildiği merkez Şiraz olmasına rağmen, saray atelyesinin bulunduğu Safevî şahlarının merkezleri için aynı durum söz konusu değildir.⁴⁷ Salтанат merkezi 16.yüzyıl başlarında Tebriz'dir. 1576'dan sonra merkez Kazvin'e, 1598'de ise Isfahan'a taşınır. Ancak ülkenin doğusunda Horasan şehirlerinde yaşayan şehzadeler, Türkmen lalalar ve bürokratların çevresinde sanatlı kitaplar, kesintilere rağmen üretildi.⁴⁸ Şiraz dışında kalan Safevî topraklarında 16.yüzyılın ilk yarısı ortalarından sonra hazırlanan kitapların ketebesinde üretim yeri yazılı olan Horasan şehirleri, başta Herat olmak üzere Meşhed, Sebzevar, Tun, Esterabad, Baharz'dır. 16.yüzyılın son çeyreği Safevilerde karmaşa içinde geçen yıllardır. Tebriz 1585-1598 arasında Osmanlılar'ın, Türkmen lalaların himayesindeki şehzadelerin oturduğu Herat ve bazı Horasan şehirleri de 1588-1598 arasında Özbeklerin hakimiyetine girer. Tebrizli sanatkârların kimisi Kazvin'e ve Horasan şehirlerine, kimisi İstanbul'a gider. Horasan Özbek hakimiyetine girince de Horasan'daki sanatkârların bazılarının Kazvine'e, bazılarının Özbek ülkesine Buhara'ya gittikleri görülür. 1598'den itibaren ise tekrar Herat ve yeni başkent Isfahan sanatlı kitapların üretildiği yerlerdir.

Topkapı Sarayı'nın kitap hazinesinin albüm koleksiyonu, 1545-1600 yılları arasında Safevilerde albüm yapımcılığının, dolayısıyla bu tür kitap için tasarlanmış resim, hat, tezhip çalışmalarının ve *halkârî, aks, zerefşan, ebru* tekniğindeki kâğıt süslemeciliğinin üretiminde artışın olduğunu, albüm yapımcılığının başta gelen teknik işi olan *vassale* üstatlarına da önemli işler düştüğünü gösteriyor. Özgün halini, yani cildi, ketebe kaydıyla önsöz metnini koruyabilmiş *murakkalar* incelendiğinde üretim yeri olarak da Kazvin, Herat ve Meşhed'i işaret ettikleri ve şahın, şehzadenin veya ileri gelen bir bürokratin hamiliğinde tasarlandıkları anlaşılıyor.⁴⁹

H.2166 numaralı albüm, 1545-1582 yılları arasına tarihli Topkapı Sarayı Kütüphanesi Safevî dönemi albüm örnekleri arasında ölçüsü, sayfa sayısının azlığı, bir önsöz ve tezhipli bir serlevha içermemesine rağmen özgün cildi, içerdiği sanat ürünleri ile Safevî döneminin baş yapıtı el yaz-

⁴⁷ Şiraz'da sanatlı kitapların üretimi için bkz: Uluç, **a.g.e.**

⁴⁸ Herat ve diğer Horasan şehirlerindeki politik durum ve resimli kitap üretimi Barbara Schmitz'in doktora tezinde ayrıntılı incelenmiştir: Barbara Schmitz, *Miniature Painting in Herat, 1570-1640*. Phd thesis. New York Üniversitesi, 1981. Bu bölgede üretilmiş tezhipli Kuran nüshaları için bkz. Tanındı, **a.g.e.**, 2010, s.105-106.

⁴⁹ Roxburgh, **a.g.e.**, 2001, 2005.

maları arasında yerini alır. Sultan İbrahim Mirza'nın çevresinde eserler üreten Şeyh Muhammed'in imzalı resimleri azdır. Sadece bu albümde onun imzalı iki resmi vardır (F.16,17). Bir resim de onun deseninden Ağa Rıza tarafından yapılmıştır (F.14). Ağa Rıza'nın bir resmine ve hattat Ali Rıza-i Tebrizî'nin bir hattına aynı tarih 1000 (1591-92) yazılmıştır (F.13, 14). Bu Saray albümüne Ali Rıza'nın hatları hakimdir. Ayrıca Ali Rıza'nın elinden çıkmış imzalı bir portre de bu eserdir (F.15). Safevî dönemi manzara resminin nadir bir örneği de Rıza-i Abbâsi'nin fırçasından çıkararak bu sanat eserindeki yerini almıştır (F.20). 16.yüzyıl ikinci yarısı Safevî kitap sanatının önde gelen ve ismi Ağa Rıza olan ünlü sanatçının imzalı ve tarihli seçkin yapıtları aynı kitabın içinde buluşmuştur. Buluşmanın bir tesadüf olmadığı 1595-1600 yılları arasında Şah I. Abbas'ın veya onun çevresinden bir kitap severin hamiliğindeki *ketebhanede*, resim ve hatların bilinçli olarak seçildikleri bellidir. Seçilen resimlerin ve hatların etrafı; türlü türlü motiflerle bezenmiş, göz alıcı renklerle boyanmış kâğıtlarla vassale yapılarak genişletilmiş, onlara gelenek olduğu gibi bir tür çerçeve yapılmıştır. Hazırlanan yapraklar özel yöntemle bir araya getirildikten sonra cildi geçirilmiştir. Cildin önemini ayrıca belirtmek gerekir. Cildin tasarımının aynı veya benzeri 1570'li yılların sonu ile 1580'li yılların başında istinsah edilmiş bir grup kitapta da kullanılmıştır (F. 1, 2, 3, 4, 7, 9, 11) Kitapların tasvirleri Ağa Rıza-i Abbâsi resim üslûbunun öncülleri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu el yazmaların bazı tezhipleri Kazvin ve Horasan şehirlerinde çalışan Abdullah Şirazî müzehhibin elinden çıkmış olmalıdır. Albümün *vassaleli* sayfa kenarlarının süslemeleriyle yukarıda bahsedilen kitapların sayfa kenarları süslemeleri arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir (F. 6, 16). Bu küçük kitap grubunun H.2166 numaralı albümle, cilt, tezhip, tasvir, sayfa kenarı süslemeleri gibi unsurlarla olan bağları, tüm bu el yazmaların aynı nakkaşhaneden çıktığını göstermektedir. Kitapların ve albümün ketebesinde yer belirtilmediği için nakkaşhanenin hangi Safevî şehrinde olduğunu söylemek zordur. Dolayısıyla, kitap sanatçılarının 16.yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, yeni hami arayışları başta olmak üzere, Tebriz'den Kazvin'e, Meşhed'e, Herat ve Isfahan'a yer değiştirmeleriyle cilt kalıpları da dahil, yaptıkları çalışmaların örneklerini bir yerden diğerine taşımış olmalıdır.

Özel tasarımlı albümler gibi H.2166 numaralı albümün serlevha tezhiple açılan bir önsöz metni içermemesi, kitabın sonundaki manzara resimli yaprak da dahil, kitaptaki bazı yaprakların ölçü ve sayfa kenarı tasarımla-

rının albümün geri kalan yapraklarıyla olan uyumsuzluğu, yaprak sayısının azlığı, albümün muhtemelen bir onarım geçirdiğini, onarım sırasında da albümden eksilen veya ona eklenen yaprakların olduğunu, dolayısıyla albümün özgün halini kaybettiğini düşünmemiz yanlış olmaz. Geçmişte H.2166 numaralı albüme yapılan müdahalelere rağmen, eser, Ali Rıza el-Tebrizî'nin kütüphane müdürlüğü sırasında, Kazvin, Herat ve Meşhed'de çalışmış yetenekli kitap sanatçılarının çalışmalarının bir araya toplandığı İsfahan saray nakkaşhanesinde, 1600 yılı dolayında hazırlanmış olmalıdır.

Ek:

H.2166 numaralı albümün resimleri ve hatları.

1. y.1a: *Amel-i Ağa Rıza* ibareli ilk sayfa. (F. 21).
2. y.1b: Sayfanın ortasında Ağa Rıza üslûbunda yapılmış, ayakta genç erkek portresi vardır (15.7x8.7 cm). 1590 civ. Muhtemelen Kazvin. Figürün tamamı boyalıdır. Portrenin etrafındaki *halkârî* desenli sarı renkli enli pervazda nesta'lik hatlı kartuşlar sıralanmıştır. Enli sayfa kenarı pembe renk zemine dallar, rozet çiçekler, iri saz yaprakları ve hatayîlerle *halkârî* bezemelidir. (23.9x17.1 cm).
3. y.2a: Ortada içinde koyu bej kağıda ta'lik hatla yazılmış tek satırın yer aldığı sekiz kartuş vardır. Bu kısmın etrafındaki *halkârî* bezemeli yeşil renkli enli pervaza nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı sarı zemine koyu yeşil ağaçlar, ceylan yakalamış kaplan, keçi gibi hayvanlar ve içi çiçekli altıgen kartuş motifleriyle *aks* tekniğinde bezemelidir (22.7x15.7 cm).
4. y.2b: Ortada altın dallarla süslü ebru kâğıt üzerine Ali Rıza el-Tebrizî hattıyla, 1000 (1591-92) tarihli, ta'lik hatla muhtemelen Kazvin'de yazılmış satırlar vardır. Bu kısmın etrafına *halkârî* desenli bej kâğıttan enli pervaz yapılmış, pervazın içine, içinde tek satırlık nesta'lik hatların olduğu kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı açık yeşil zemine koyu yeşil sarmal dallar, rozet çiçekler, hatayîler, rumîler, palmetler ve saz yaprakları ile *aks* tekniğinde bezemelidir (22.7x14.2 cm). (F. 13).

5. y.3a: Ortada, halkârla bezenmiş tarçını renk kâğıt üzerinde on altı kartuş yer alır. Kartuşların içine nesta'lik hatla tek satır yazılmıştır. Bu kısmın etrafındaki enli pervaz *halkârî* desenli petrol yeşili kâğıttandır. Pervaz içine nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarları vişne rengi zemine, koyu nohudi iri hatayîler ve bunları iki yandan kavrayan iri saz yaprakları ve dallarla *aks* tekniğinde bezemelidir (22.8x15.3 cm).
6. y.3b: Ortada *kalem-i siyahî* üslûpta *meşk Ali Rıza* imzalı genç erkek portresi vardır (14.8x7.2 cm). Giysilere yer yer bej renk boya sürülmüştür. 1580 civarı Kazvin veya Horasan olabilir. Bu kısmı dar ve enli iki tür pervaz çevreler. Enli pervaz *halkârî* desenli pembe renk kâğıttandır ve üzerinde nesta'lik hatlı kartuşlar vardır. Dar pervaz *halkârî* desenli petrol mavisi kâğıttandır. Sayfa kenarları koyu firuze renk zemine açık firuze renkle, y.3a'nın tasarımını *aks* tekniğinde tekrarlar (22.2x15 cm). (Yayın: Canby, **a.g.e.**, 1996, s.46, kat.13). F. 15.
7. y.4a: Ortada *halkârî* mor kağıda yazılmış, içinde nesta'lik hattın yer aldığı, kimisi eğimli yirmi iki kartuş vardır. Bu kısmın etrafındaki enli pervaz *zerefsanlı* sarı kâğıttandır ve içine nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı koyu firuze renk zemine hatayî ve saz yapraklarıyla *halkârî* teknikte bezemelidir (22.9x15.3 cm).
8. y.4b: Ortada aherli zemine 1600 dolayında muhtemelen Isfahan'da yapılmış haşhaş çiçeği ve tomurcuğu vardır (18.9x10.2 cm). Bu kısmın etrafında *halkârî* desenli mor kâğıttan enli pervaz vardır. Pervazın içine, içinde nesta'lik tek satırın yer aldığı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı fıstık yeşili zemine hayvan ve bitkilerle y.2a'nın tasarım özelliğinde, ondan farklı olarak, *aks* değil, *halkârî* tekniğinde bezemelidir ve sayfa kenarında kartuş yoktur (23.4x14.9 cm).
9. y. 5a: Ortada alan *halkârî* desenli koyu pembe kâğıttır. Buraya koyu bej zeminli sekiz kartuş yerleştirilmiş ve kartuşların içine tek satır ta'lik hat yazılmıştır. Bu kısmın etrafını çeviren enli pervaz *halkârî* desenli kimyoni renk kâğıttır. Pervazın içine, içinde tek satırlık nesta'lik hattın yer aldığı kartuşlar yerleştirilmiştir. Firuze rengin tonlarında boyalı sayfa kenarında *aks* tekniğinde yapılmış,

içi rumîlerle dolu üçgen ve oval kartuşlar, kartuş aralarındaki alanda ağaçta zümrütü anka kuşu, yerde tilki ve ördek görülür (22.9x15.3 cm).

10. y.5b: Ortada, Kalenderî zümresinden Câmî dervişini oturur pozda tasvir eden minyatür, *halkârî* desenli koyu pembe renk kâğıt üzerine yapılmıştır (16x9.3 cm). 1590 civarı, muhtemelen Kazvin. Portrenin etrafını *halkârî* desenli açık bej renkli enli pervaz çevreler. Pervazın içinde, içine nesta'lik tek satır yazılı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı soluk turuncu zemine koyu yeşil desenlerle *aks* tekniğinde bezemelidir ve süsleme tasarımı y.5a ile aynıdır (22.4x15.2 cm). (Yayın: Ahmet Y. Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûflük:Kalenderîler (XIV – XVII.Yüzyıllar)**, TTK yayını, Ankara 1992, s.116-117, res.7)
11. y.6a: Ortada koyu krem renk zemine altınlı bitkiler ve bulutlarla süslü zemine Ağa Rıza üslûbunda 1590 dolayında muhtemelen Kazvin'de yapılmış, tamamı boyalı, ayakta duran genç ve zarif bir kadın portresi vardır (16.1x9.2 cm). Orta alanın etrafını, içinde nesta'lik tek satır yazılı kartuşların bulunduğu enli pervaz çevreler. Sayfa kenarının *aks* teknikli pembe renk zemine yeşil renkli süsleme tasarımı y. 5a ile aynıdır (22.8x15.4 cm).
12. y.6b: Ortada *zerefşanlı* kimyoni renkli kâğıt üzerinde , koyu bej zeminli sekiz kartuş vardır. Kartuş içinde tek satır halinde ta'lik hat bulunur. Bu kısmı çevreleyen enli pervaz *halkârî* desenli koyu pembe kâğıttır ve içinde nesta'lik tek satırın yer aldığı kartuşlar vardır. Sayfa kenarının aks tekniğindeki süslemeleri ve renkleri y.3a ile aynıdır (23x15.4cm).
13. y.7a: Ortada *kalem-i siyahi* üslûpta incecik fırça ile boyasız zemine yapılmış taburede oturan ve elinde doğan kuşu tutan bir delikanlı portresi vardır (10.8 x 6.5cm). 1580 civarı Kazvin veya Horasan'a atfedilen bu zarif portre Ali Rıza musavvirin işlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Portrenin etrafını çevreleyen enli pervaz *halkârî* desenli açık pembe renk kâğıttır. Pervazda, içinde nesta'lik hattın olduğu on altı kartuş vardır. Sayfa kenarı patlıcan moru zemine gümüşî renkte ağaç ve hayvanlarla *aks* tekniğinde bezemelidir. Sayfa kenarına yerleştirilen bir altıgen içinde *mubarek bad* yazılıdır. Sayfa kenarı motif tasarımı y.2a ile aynıdır (22.3x14.7 cm). (F. 12).

14. y.7b: Ortada altın dallarla süslü ebru kağıdın üzerine *fakir Ali Rıza Tebrizi* imzalı eğimli dört satır halinde tâlik hatla yazılmış bir kıta vardır. *Halkârî* desenli koyu pembe renkli enli pervazın içine, nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı kırmızı zemine açık nohudî renklerde *aks* tekniğinde sarmal dallar, rozet çiçekler, hatayîler, rumîler, palmetler ve saz yapraklarıyla bezemelidir ve süsleme tasarımı y.2b ile aynıdır (22.9x15.8 cm).
15. y.8a: Ortada altınlı bulut ve çiçeklerle süslü pembe renk kâğıt üzerine Ağa Rıza üslubunda tamamı boyalı halde yapılmış diz çökmüş oturan genç bir soylu erkeğin portresi (16.9x14.5 cm). Portre 1590 civarı Kazvin'e atfedilebilir. Bu kısmı çevreleyen enli pervazda, *halkârî* desenli petrol yeşili kâğıt üzerinde, içinde nesta'lik tek satırın yer aldığı kartuşlar vardır. Sayfa kenarı petrol yeşili zemine *halkârî* tarzda çiçekler, bulutlar, ceylanlar ve leyleklerle bezemelidir (21.3x14.5 cm).
16. y.8b: Ortada *halkârî* süslemeli tarçını renk kağıda yerleştirilmiş, içinde tek satır nesta'lik yazı olan on kartuş vardır. Bu kısmı çevreleyen enli pervazda, *halkârî* desenli yeşil renk kâğıt üzerinde, nesta'lik tek satırın yer aldığı kartuşlar vardır. Dar pervaz ise *halkârî* desenli lacivert renk kâğıttır. Üçgen koltuklar tezhiplidir. Sayfa kenarları firuze renk zemine sarmal dallar üzerinde sıralanan hatayî, saz yaprakları ve bulutlarla *halkârî* tarzda bezemelidir (21.1x14.2 cm).
17. y.9a: Sayfada nesta'lik tek satırın yer aldığı dokuz kartuş vardır. Kartuşların dışındaki alan tezhiplidir. Sayfa kenarları firuze renk zemine altta incecik dallar üzerinde sıralanmış küçük hatayîler, üstte sarımalı rumîlerle *halkârî* tarzda bezemelidir. Bu süsleme tasarımının albümün diğer yapraklarında tekrarı yoktur (20.3x12.5 cm).
18. y.9b: Ortada, aherli krem renk kağıda yapılmış diz çökmüş oturan *kalem-i siyahi* teknikte, başlığı tamamen, giysileri yer yer pembeye boyanmış genç erkek portresi yer alır (16.9x9.9 cm). Figürün elinde tuttuğu çift sayfaya kırmızı mürekkeple nestalik hatla manzum birer satır yazılmıştır. Portrenin kemerine takılı hançerin üzerine nakkaşın adı *amel-i Şeyh Muhammed* şeklinde yazılmıştır. 1575 civarı Meşhed veya Kazvin'e atfedilen resmin alt kısmında iki satır

nesta'lik hatla yazılmış manzume vardır. Resmin üst kısmı mihrap şeklinde tasarlanmış ve bu kısım tezhiplenmiştir. Bu portre ve dizeler tezhipli dar pervaz içine alınmıştır. Enli sayfa kenarı açık tarçınî zemine sarmal dallar üzerinde sıralanan hatayîler, ve içleri altınla boyalı rumîlerle süslemelidir. Sayfa kenarının süsleme tasarımının albümün başka yapraklarında tekrarı yoktur (21x13.4 cm). (Yayın: Simpson, a.g.e., 1997, fig.214) (F. 17).

19. y.10a: Ortada *halkârî* desenli tarçını renkteki kâğıt üzerine eğimli dört satır halinde yazılmış Ali Rıza el-Tebrizî imzalı ta'lik bir kıta vardır. Bu kısmın etrafını çeviren enli pervaz *halkârî* süslü petrol yeşili kâğıttır. Enli pervazda tek satır halinde nesta'lik satırlı kartuşlar vardır. Sayfa kenarı petrol yeşili zemine pembe renkli sarmal dallar, hatayîler, rumîler ve palmetlerle *aks* tekniğinde bezenmiştir, konturlar altındır ve süsleme tasarımı y.2b ile aynıdır. (22.7x15.2cm)
20. y.10b: Ortada, fildişi renk kağıda şapkası, elbisesi yer yer açık tonda boyanarak *kalem-i siyahi* tarzda yapılmış, oturmuş, kucağında kitap tutan, şapkalı, pelerinli erkek portresi görülür (12.5x7.1 cm). Ali Rıza ressama atfedilen resim bir şairi betimliyor olmalıdır. 1580 civarı Kazvin veya Horasan. Resimde şapka ve pelerin yer yer hafifce boyanmıştır. Portreyi çevreleyen hâlkârî süslü enli pervazda nesta'lik hatlı kartuşlar vardır. Sayfa kenarlarının *aks* tekniğindeki koyu nohudi zemine vişne rengi süsleme tasarımı y.2a gibidir. (22.6x15 cm)
21. y.11a: Ortada, altınlı dallarla süslü ebru kağıda yazılmış altı satır ta'lik hat Rıza el-Tebrizî imzalıdır. Bu kısmın etrafını, *halkârî* süslemeli pembe renk kâğıt üzerine yerleştirilmiş, içinde nesta'lik hat yazılı kartuşların olduğu enli pervaz çevreler. Sayfa kenarı açık mavi zemine koyu mavi renkte saz yaprakları ve hatayîlerle *aks* tekniğinde bezemelidir, konturlar altındır. Sayfa kenarının süsleme tasarımı y.3a ile aynıdır. (22.5x15.1cm.)
22. y.11b: Ortada altın dallarla süslü ebrulu kağıda ta'lik hatla dört satır hat Ali Rıza imzalıdır. Bu kısmı çeviren *halkârî* süslemeli pembe renkli enli pervazda içinde tek satır nesta'lik yazının olduğu kartuşlar vardır. *Aks* tekniğinde koyu krem renk zemine vişne rengi bezemelerin süsleme tasarımı y.5a ile aynıdır (22.2x15.2cm).

23. y.12a. 22.8x15.2cm. Ortada *zerefşanlı* fildişi renk kağıda yazılmış altı satır tâlik dizeler, imzasızdır. Bu kısmın etrafındaki enli pervaz *halkârî* desenli yeşil kâğıttır. Enli pervaz içinde nesta'lik hatlı kartuşlar vardır. Sayfa kenarı firuze renk zemine koyu yeşil dal, hatayî, rumî, palmetlerle *aks* tekniğinde bezemelidir ve y.2b ile aynı tasarımdadır. (22.8x15.2cm.)
24. y.12b: Ortada *el-abd muznib Ali* imzalı dört satır nestâlik dizeler *zerefşanlı* kestane renk kağıda yazılmıştır. Enli pervazda *halkârî* pembe renk kâğıt üzerine yerleştirilmiş, içinde nesta'lik hat bulunan kartuşlar vardır. Sayfa kenarının firuze renk zemine vişne renkli *aks* tekniğindeki bezeme tasarımı y.2a ile aynıdır. (22.9x15cm)
25. y.13a: Dışta enli çerçeve içinde nestâlik dizeler, ortada *zerefşanlı* açık bej renk kâğıt üzerinde içinde nesta'lik tek satırın yazılı olduğu 16 kartuş vardır. Petrol yeşili zemine *halkârî* bezemeli enli pervazda, nesta'lik hatlı kartuşlar sıralanır. Sayfa kenarının pembe zemine yeşil renkte *aks* tekniğinde yapılan bezemelerin tasarımı y.5a ile aynıdır. (22.7x15cm)
26. y.13b: Ortada altın bulut ve çiçeklerle süslü koyu bej renkli kâğıt üzerine ayakta duran soylu genç erkek tasviri görülür (15.4x8.8cm). 1600 civarı Isfahan'a atfedilen portre tamamen boyalıdır. Bunun etrafını çeviren mor kâğıttan enli pervazda nesta'lik hatlı tek satırın yer aldığı kartuşlar sıralanır. Dar pervaz *halkârî* desenli açık pembe kâğıttır. Sayfa kenarının pembe renk zemine gümüşî renkteki *aks* tekniğindeki motifleri y.2a ile aynıdır. (22.2.6x15.5cm)
27. y.14a: Ortada *halkârî* desenli fildişi kâğıt üzerinde, içinde tek satır ta'lik hattın yer aldığı koyu kestane renk zeminli sekiz kartuş vardır. Bu kısmı çevereleyen *halkârî* desenli mor pervazda nesta'lik tek satırın bulunduğu kartuşlar yer alır. Sayfa kenarının pembe renk zemine sarı *aks* tekniğindeki motifleri y.2a ile aynı tasarımdadır. Konturlar altındır. (22.6x15cm).
28. y.14b: Ortada *kalem-siyahi* teknikte çizilmiş 1600 civarı Isfahan'a atfedilen bir ejder tasviri vardır. (13x8.1cm). Bu kısmı çevereleyen dar pervaz *halkârî* desenli mor, enli pervaz ise *halkârî* desenli pembe renk kâğıttır. Enli pervaz içinde nesta'lik tek satırlı kartuşlar yer

- alır. Sayfa kenarının mor renk zemine koyu bej renkte *aks* tekniğinde yapılmış bezemeleri y.3a ile aynıdır (23x16.6cm.).
29. y.15a: Ortada *halkârî* bezemeli koyu pembe kâğıt üzerinde eğimli dizilmiş on altı, dikey dört ve altta iki kartuş içinde nesta'lik dizeler vardır. *Halkârî* desenli koyu pembe enli pervazda nesta'lik tek satırlı kartuşlar yer alır. Sayfa kenarı krem renk zemine koyu pembe renkteki altın konturlu motifler *aks* tekniğinde ve y.2a ile aynı tasarımdadır. (22.8x15.3cm)
30. y.15b: Ortada krem renk aherli kağıda, sıska bir atı eyerlemeğe hazırlanan bir erkek *kalem-i siyahî* teknikte resmedilmiştir (19x11.1cm). Ağa Rıza üslubundaki resimde erkeğin başlığı boyalıdır. 1600 civarı İsfahan'a atfedilebilir. Bu kısmı çevreleyen koyu pembe zemine *halkârî* desenli enli pervazda nesta'lik tek satırın yer aldığı kartuşlar vardır. Sayfa kenarının *aks* tekniğindeki koyu mavi zemine fıstık yeşili motifleri y. 2a, 7a, 10b, 12b, 13b, 14a ile aynı tasarımdadır. (23x15.3cm.)
31. y.16a: Ortada kitap için tasarlanmış resimde, bir bina önünde konuşan genç adam ve yaşlı kadını betimlenmiştir (15x9.3cm). 1575 civarı Horasan'a atfedilen bu resmin etrafındaki kare ve dikdörtgen alanların bazısına tezhip yapılmış, bazısına ta'lik ve nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı *zerefşanlı* mavi kâğıttır. (20.2x11.7cm.) (F. 18).
32. y.16b: Ortada *zerefşanlı* mavi zemine altı satır halinde nestâlik dizeler vardır. Bu kısmın etrafındaki kare ve dikdörtgen alanlara tezhip ve kartuşlar içinde ta'lik ve nesta'lik satırlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarı *zerefşanlı* pembe kâğıttır (20.5x12.9cm).
33. y.17a: Ortada koyu pembe *zerefşanlı* kâğıt üzerinde eğimli sıralanmış altı kartuş içinde onaltı satır nestâlik dizeler vardır. Bu kısmı çevreleyen *halkârî* desenli petrol yeşili pervazda nesta'lik satırlı kartuşlar yer alır. Sayfa kenarına açık yeşil zemine koyu yeşil *aks* tekniğinde yapılmış motifler y. 2b ile aynı tasarımdadır. (22.7x15cm)
34. y.17b: Ortada krem renk kağıda *kelem-i siyahî* teknikte çizilmiş ata binmiş erkek portresi yer alır (12.2x116cm). 1600 civarı İsfahan'a atfedilen resmin sağında alevi andıran yoğun bulut kümeleri

görülür. Atın eyerine, figürün elbisenin kollarına altın sürülmüştür. Zerefşanlı pembe renkli enli pervazda nesta'lik hatlı kartuşlar sıralanır. Sayfa kenarının koyu yeşil zemine açık yeşil *aks* tekniğindeki bezemeleri, y. 2a ile aynı tasarımdadır. (23x15.5cm)

35. y.18a: Ortada üzeri altınlı bulut ve bitkilerle süslü koyu krem renk kağıda *kalem-i siyahî* teknikte çizilmiş oturan bir erkek portresi yapılmış, figürün elbisesine bej renk boya sürülmüştür.(16x11.2cm). Muhtemelen Kazvin'de yapılan resmin sol alt kenarına nesta'lik hatla Ağa Rıza, Mevlana Şeyh Muhammed'in çiziminden 1000 (1591-92) yılında yaptı-kopyaladı anlamında. *tarh-ı Mevlana Şeyh Muhammed kalem-i Ağa Rıza 1000* yazılıdır. *Halkârî* desenli pembe renkli enli pervazda nesta'lik hatlı kartuşlar vardır. Sayfa kenarının açık mavi zemine koyu mavi *aks* tekniğindeki bezemeler y.2b ile aynı tasarımdadır. (22.7x15.7cm) (Yayın: Canby, a.g.e.,1996, s.44, kat. 14). (F. 14).
36. y.18b: Ortada *halkârî* desenli koyu pembe kâğıt üzerine eğimli sıralanmış on altı kartuş yerleştirilmiş ve içine nestâlik hatla tek satır yazılmıştır. *Halkârî* desenli nohudi renkli enli pervazda nesta'lik hatlı kartuşlar yer alır. Dar pervaz *halkârî* süslü mor kâğıttır. Sayfa kenarına açık turuncu renk zemine açık yeşil renkle *aks* tekniğinde yapılan süslemelerin tasarımı y. 2a ile aynıdır. (22.5x15cm)
37. y.19a. 23x15cm. Ortada fildişi renk kağıda *kalem-i siyahî* teknikte yer yer renklendirilmiş, yere uzanmış yatan erkek portresi vardır (16.2x8.2cm). Ağa Rıza üslubundaki resim 1600 civarı İsfahan'a atfedilebilir. Pembe renkli enli pervazda nesta'lik hatlı satırlar kartuş içine yazılmıştır. Sayfa kenarının koyu yeşil zemine açık yeşil *aks* tekniğindeki desenleri y. 2a ile aynı tasarımdadır.
38. y.19b. 22.7x14.8cm. Ortada *halkârî* desenli açık mavi zeminde, kenarda eğimli 16, ortada dikey 4 ve altta yatay 2 kartuş vardır. Kartuşların içine nestâlik satırlar yazılmıştır. Yeşil zemine *halkârî* desenli enli pervazda da kartuşlar içinde nesta'lik satırlar yer alır. Sayfa kenarının açık turuncu zemine açık yeşil *aks* tekniğindeki desenleri y.5a ile aynı tasarımdadır.
39. y.20a: Ortada fildişi renk kağıda *kalem-i siyahî* teknikte yapılmış ut çalan erkek portresi görülür (12.4x10cm). Son derece üstat bir

portre ressamının fırçasından çıkan resim 1600 civarı İsfahan'a atfedilebilir. Portrenin yüzü, sakalları tamamen, sarığı ve kuşağı açık pembe ve mavi ile yer yer boyalıdır. Resmin üst ve alt kısmındaki koyu bej renkli kartuşların içine ta'lik hatla manzume yazılmıştır. Orta alanı çevreleyen petrol yeşili zemine *halkârî* desenli enli pervazda nesta'lik hatlı kartuşlar sıralanır. Sayfa kenarını süsleyen koyu pembe zemine koyu yeşil *aks* tekniğindeki desenler y. 2a ile aynı tasarımdadır. Sayfa kenarındaki altıgen bir kartuş içinde *mubarek bad* yazılıdır. (22.9x15.2cm)

40. y.20b: Ortada *zerefşanlı* mavi renk kağıda altı satır halinde yazılan nesta'lik hat Şah Mahmud imzalıdır. Üçgen koltuklar, y.16a,b de olduğu gibi 1590 civarı Safevî üslubunda tezhiplidir. Dıştaki enli pervaz koyu pembe zemine *halkârî* desenlidir. *Zerefşanlı* beyaz renk kâğıt zeminli iç pervaz içinde nesta'lik hatlı kartuşlar yer alır. Sayfa kenarının koyu krem zemine açık vişne renk *aks* tekniğindeki desenleri y.5a ile aynı tasarımdadır. (22.7x15cm)
41. y.21a: Ortada *zerefşanlı* yeşil kâğıt üzerine, iki yanda on altı, ortada dört, altta iki kartuş içine nesta'lik satırlar yazılmıştır. *Halkârî* desenli açık pembe renkli dış pervazda yer alan kartuşların içine nesta'lik satırlar yazılmıştır. Sayfa kenarının açık yeşil zemine koyu yeşil *aks* tekniğindeki desenleri y. 2a ile aynı tasarımdadır. (23x15.1cm)
42. y.21b: Ortada Ali Rıza el-Tebrizî'nin nesta'lik hattıyla eğimli dört satır, *zerefşanlı* tarçın renkli kâğıt üzerine yazılmıştır. *Halkârî* desenli açık bej renkli enli pervazdaki kartuşlar içinde de nesta'lik satırlar yer alır. Sayfa kenarının açık pembe zemine koyu yeşil *aks* tekniğindeki, konturları altın süslemeleri y. 2a ile aynı tasarımdadır. (22.5x15cm)
43. y.22a: Ortada kumaş üzerine yapılmış boyalı bir kuş resmi vardır (17.8x10.5cm). 1600 civarı İsfahan'a atfedilebilir. Dışta *halkârî* desenli mor renkli enli pervaz içindeki kartuşlara nesta'lik satırlar yazılmıştır. Sayfa kenarının krem renk zemine açık pembe *aks* tekniğindeki desenleri y. 5a ile aynı tasarımdadır. (22.8x15.3cm.)
44. y.22b: Ortada *halkârî* desenli pembe kâğıtlı zeminde içinde nesta'lik

satırların yer aldığı otuz kartuş bulunur. *Halkârî* desenli koyu bej renkli enli pervaz içindeki karuşlara da nesta'lik satırlar yazılmıştır. Sayfa kenarının açık yeşil zemine koyu yeşil *aks* tekniğindeki desenleri y.3a ile aynı tasarımdadır. (22.5x15cm.)

45. y.23a: Ortada fildişi renk aherli kağıda *kalem-i siyahî* teknikte yapılmış ata binmiş genç erkek portresi vardır (16.3x9.5cm). Ağa Rıza üslubundaki resim 1600 civarı İsfahan'a atfedilebilir. Dışta *halkârî* süslemeli mor renk kâğıt enli pervazda içinde nesta'lik satırların yer aldığı kartuşlar bulunur. İçteki pervaz *halkârî* desenli pembe renk kâğıttır. Sayfa kenarının koyu mavi zemine açık mavi *aks* tekniğindeki süslemeleri y. 3a ile aynı tasarımdadır. (23x15.7cm)
46. y.23b: Ortada, altın bulut ve çiçeklerle süslü koyu bej renk kağıda yapılmış asaya dayanan genç bir erkek portresi vardır. Portre boyalıdır (15.2x8.8 cm.). Ağa Rıza üslubundaki resim 1600 civarı İsfahan'a atfedilebilir. Orta alanı dışta mor zemine *halkârî* desenli dar, içte nohudi renk kağıda *halkâr* desenli enli pervaz çevreler. Enli pervazın içinde nesta'lik satırların yazılı olduğu kartuşlar yer alır. Sayfa kenarının açık turuncu zemine yeşil *aks* tekniğindeki desenleri, y. 5a ile aynı tasarımdadır. (22.8x15.1cm)
47. y.24a: Ortada *halkârî* desenli bej renkli kâğıt üzerinde içinde nesta'lik satırların olduğu iki yanda on altı, ortada dört, altta iki kartuş vardır. Dışta *zerefşanlı* lacivert renkli enli pervaz içine nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarının pembe zemine koyu yeşil *aks* tekniğindeki desenleri y. 2a ile aynı tasarımdadır. (22.8x15cm.)
48. y.24b: Ortada, *kalem Şeyh Muhammed* imzalı elinde çiçeğiyle kırdı diz çökmüş oturan genç bir kadın portresi yer alır.(17.7x10cm.). Portre 1575 civarı Kazvin veya Meşhed. Zemin ve portre tamamen boyalıdır. Resme *halkârî* desenli koyu pembe renkli enli pervaza, nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarının krem zemine soluk yeşil *aks* tekniğindeki süslemeleri y. 5a ile aynı tasarımdadır. (24.4x15.8cm)
49. y.25a: Ortada çiçekli bir ağacın altında oturan genç erkek portresi vardır (19.3x15cm). Resmin tamamı boyalıdır. 1575 civarı Kaz-

vin veya Meşhed. *Halkârî* desenli gri mavi renk kâğıt enli pervaza nesta'lik hatlı kartuşlar yerleştirilmiştir. Sayfa kenarının açık krem zemine koyu bej *aks* tekniğindeki desenleri y. 5a ile aynı tasarımdadır. (23x15cm.) (F. 16).

50. y.25b. Turuncumsu pembe renkteki kâğıt boştur.
51. y.26a: Ortada içinde nesta'lik satırların olduğu, iki yanda on altı, ortada dört, altta iki kartuş vardır. Dışta *zerefşanlı* lacivert renk kâğıt üzerine yerleştirilmiş nesta'lik hatlı kartuşlar yer alır. Sayfa kenarının koyu pembe zemine koyu krem *aks* tekniğindeki süslemeleri y. 3a ile aynı tasarımdadır. (22.7x15 cm)
52. y.26b: Ortaya altın bulut ve bitkilerle süslü koyu pembe renk kâğıt üzerine ayakta duran, sarığine çiçek ilişirmiş genç erkek tasviri yapılmıştır. Portre boyalıdır (17x8.8 cm). 1600 civarı, Isfahan. Dış enli pervazda *halkârî* desenli mor renk kâğıt üzerine yerleştirilmiş nesta'lik hatlı kartuşlar yer alır. İç pervaz ise *halkârî* desenli bej renk kâğıttir. Sayfa kenarının açık yeşil zemine koyu yeşil *aks* tekniğindeki desenleri y.3a ile aynı tasarımdadır. (23x15 cm.)
53. y.27a: Kent dışında gündelik hayat. *Rakım Rıza-i Abbasi* imzalıdır. 1600 civarı, Isfahan (Sayfa 34.2x22.5 cm. Resim: 33.8x17.8 cm). (Yayın: Çağman-Tanıdı, a.g.e., 1979, no.113; İpşiroğlu, a.g.e., 1980, s.29). F. 20.
54. y.27b. Turuncumsu pembe renk kâğıt boştur.

KAYNAKÇA

- Anadol, Ayşen (Ed.), **Louvre Koleksiyonlarından Başyapıtlarla. İslam Sanatının 3 Başkenti, İstanbul, İsfahan, Delhi**, İstanbul 2008.
- Arts de l'İslam des origines a 1700 dans les collections publiques françaises, Orangerie des Tuileries**, Paris 1971.
- Aslanapa, Oktay, "Türkische Miniaturmalerei am Hofe Mehmet des Erobers in İstanbul", **Ars Orientalis**, S.I, 1954, s.77- 84.
- Atasoy, Nurhan, "Four İstanbul Albums and some Fragments from Fourteenth Century Shah-namehs", **Ars Orientalis**, C. VIII, 1970, s. 19-48.
- Atasoy, Nurhan, "Some Designs and Sketches in Two Topkapı Albums (H.2152 and 2153)", **Journal of Reginal and Cultural Institute**, C. III/1-2,1970, s. 16-20.
- Atbaş, Zeynep, "Dağılmış Bir Safevî Murakkasının, 18.Yüzyıla Ait Bir Osmanlı Murakkasında Değerlendirilişi", **Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat. Günsel Renda'ya Armağan**, haz. Zeynep Y. Yamanlar ve Serpil Bağcı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s.51- 60.
- Atbaş, Zeynep, "Osmanlı Aydını Mehmed Emin Efendi ve Murakkaları", **14th International Congress of Turkish Arts. Paris Collège de France 19-21 September 2011**, ed.Frédéric Hitzel, Paris 2013, s.117-126.
- Atbaş, Zeynep, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Resimli Murakka Koleksiyonu", **Saray Albümleri** (baskıda).
- Bağcı, Serpil – Filiz Çağman – Günsel Renda – Zeren Tanındı, **Osmanlı Resim Sanatı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2012 (2.bas).
- Bağcı, Serpil, "Presenting *Vaşşâl* Kalender's Works: The Prefaces of the Three Ottoman Albums", **Muqarnas**, C.30, 2013, s. 255-313.

- Canby, Sheila R., **The Rebellious Reformer. The drawings and paintings of Rıza-i ‘Abbasi of Isfahan**, Azimuth Edition, London 1996.
- Canby, Sheila R., **Shah ‘Abbas. The Remarking of Iran**, The British Museum Press, London 2009.
- Çağman, Filiz, “Glimpses into the Fourteenth–Century Turkic World of Central Asia: The Paintings of Muhammad Siyah Qalam”, **Turks. A Journey of Thousand Years, Between, 600-1600**, ed. David J. Roxburgh, London 2005, s.148-190.
- Çağman, Filiz, **Kat’ı. Osmanlı Dünyasında Kâğıt Oyma Sanatı ve Sanatçıları**, Vehbi Koç Vakfı, Aygaz yayını, İstanbul 2014.
- Çağman, Filiz – Zeren Tanındı, **Topkapı Sarayı. İslam Minyatürleri**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979.
- Çağman, Filiz – Zeren Tanındı, **Topkapı: The Albums and Illustrated Manuscripts**, ed. And expanded by J.M. Rogers, Thames and Hudson, London 1986.
- Çağman, Filiz – Zeren Tanındı, “Osmanlı Safevî İlişkileri (1578-1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Elyazmalarına Bakış”, **Aslanapa Armağanı**, İstanbul 1996, s.61-62.
- Çağman, Filiz – Zeren Tanındı, “Firdevsi’nin Şahnâmesi’nde Geleneğin Değişimi”, **Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları. In Memoriam Şinasi Tekin**, III, eds.Y.Dağlı, Y.Dedes, S.Kuru, S.32/1, 2008, s.143-167.
- Çelik, Zeynep, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’ndeki H.2155 Numaralı Murakka, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2003.
- Ettinghausen, Richard, “Some Paintings in Four İstanbul Albums”, **Ars Orientalis**, I, 1954, s.91-103.
- Fetvacı, Emine, “The Album of Ahmed I”, **Ars Orientalis**, C. 42, 2012, s.127-138.

- Grube, Ernst J. - Eleanor Sims (eds), **Between China and Iran. Paintings from Four İstanbul Albums**, New York 1985.
- Hubbard, Isabel, "Ali Riza-i Abbasi, Calligrapher and Painter", **Ars Islamica**, C.IV, 1937, s.282-291.
- İpşiroğlu, Mazhar Ş. - Sabahattin EYÜBOğLU, **Fatih Albümüne Bir Bakış. Sur l'album du Conquérant**, İstanbul 1955.
- İpşiroğlu, Mazhar Ş., **Siyah Qalem. Vollständige Faximile Ausgabe der Blätter des Maisters Siyah Qalem aus dem Besitz des Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul und Freer Gallery of Art Washington**, Graz 1976.
- İpşiroğlu, Ş. Mazhar, **Meisterwerke aus dem Topkapı. Gemalde und Miniaturen**, Fribourg 1980.
- Kahraman, Seyit Ali – Yücel Dağlı (haz.), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul**, 1, İstanbul 2008.
- Kamada, Yumiko "A Taste for Intricacy: An Illustrated Manuscript of *Manṭiq al-Ṭayr* in the Metropolitan Museum of Art", **Orient**, C.XLV, 2010, s.129-176.
- Karatay, Fehmi E., **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Katalogu**, İstanbul 1961.
- Karatay, Fehmi E., **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katalogu**, C.I, İstanbul 1962.
- Kundak, Ali N., Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki H.2135 Numaralı Murakka, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2004.
- Kundak, Ali N., "An Otoman Album of Drawings Including European Engravings (TSMK. H.2135)", **Thirteenth International Congress of Turkish Art**, eds. Geza David ve Ibolya Gerelyes, Budapest 2009, s.423-437.
- Lentz, Thomas W., **Painting at Herat under Baysunghur Ibn Shahrukh**, Ph.D. diss., Harvard University, 1985.

- Loehr, Max, “The Chinese Elements in Istanbul Miniatures”, **Ars Orientalis**, S.I, 1954, s.85-89.
- Mahir, Banu, “XVI.Yüzyıl Osmanlı Nakkaşhanesinde Murakka Yapımcılığı”, **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr.Gönül Öney’e Armağan, 10-13 Ekim 2001, Bildiriler**, İzmir 2002, s.401-417.
- Mahir, Banu, “Album H.2169 in the Topkapı Palace Museum Library”, **Thirteenth International Congress of Turkish Art**, eds. Geza David ve Ibolya Gerelyes, Budapest 2009, s.465-476.
- Milstein, Rachel – Karin Ruhrdanz – Barbara Schmitz, **Illustrated Manuscript of Qisas al-Anbiya**, Costa Mesa 1999.
- Minorsky, V., **Calligraphers and Painters: A Treatise by Qādī Ahmad, Son of Mīr-Munshī (circa A.H.1015/A.D. 1606)**, Washington D.C. 1959.
- Mustafa ‘Âli, **Menakıb-ı Hünerveran**, İstanbul 1926.
- Ocak, Ahmet Y., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfilik:Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, TTK yayını, Ankara 1992.
- Robinson, Basil W., **Descriptive Catalogue of the Persian Paintings in the Bodleian Library**, Oxford 1958.
- Robinson, Basil W., “Muhammādī and the Khurāsān Style”, **Iran**, C:XXX, 1992, s.17-29.
- Roxburgh, David J., ‘Our Works Point to Us’: Album Making, Collecting, and Art (ca.1427-1565) under the Timurids and Safavids, Ph.D. diss.,University of Pennsylvania, 1996.
- Roxburgh, David, **The Persian Album 1400-1600. From Dispersal to Collection**, Yale University Press, New Haven and London, 2005.
- Sakisian, A., **La Miniature persane du XII-XVIII siècle**, Paris 1929.
- Saray Albümleri: Hazine 2153, 2160** (baskıda).

- Semsar, Muhammad H., **Golestan Palace Library. A Portofolio of Miniature Paintings and Calligraphy**, Tahran 2000.
- Simpson, M. Shreve, **Sultan Ibrahim Mirza's Haft Awrang. A Princely Manuscript from Sixteenth Century Iran**, Yale University Press, New Haven and London 1997.
- Soucek, Priscilla, "Alī-Rezā Abbāsī", **Encyclopaedia Iranica** , C.I, 1985, s.880.
- Soudavar, Abolala, **Art of the Persian Courts**, Rizzoli Publication, New York 1992.
- Stchmitz, Barbara, Miniature Painting in Herat, 1570-1640. Phd. thesis, University of New York 1981.
- Stchoukine, Ivan **Les peintures des manuscrits de Shah Abbas Ier a la fin des Safavis**, Paris 1964.
- Stchoukine, Ivan, **Les Peintures des Manuscrits de la 'Khamseh' de Nîzamî au Topkapı Sarayı Müzesi d'Istanbul**, Paris 1977.
- Sugimura, Toh, The Chinese Impact on Certain Fifteenth Century Persian Miniature Paintings from the Albums (Hazine Library nos. 2153, 2154, 2160) in the Topkapı Sarayı Museum, Istanbul, Ph.D. diss., University of Michigan, 1981.
- Tanımdı, Zeren, "Safavid Bookbinding", **Hunt for Paradise. Cout Arts of Safavid Iran 1501-1576**, eds. Jon Thompson ve Sheila R.Canby, Skira Publication, Milan 2003, s.155-183.
- Tanımdı, Zeren, "Başlangıcından Osmanlıya Tezhip Sanatı", **Hat ve Tezhip Sanatı**, haz. Ali Rıza Özcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2009, s.243-281.
- Tanımdı, Zeren, "Kuran-ı Kerim Nüshalarının Ciltleri ve Tezhipleri", **1400. Yılında Kuran-ı Kerim. Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kuran-ı Kerim Koleksiyonu**, İstanbul 2010, s.90-121.

Tanındı, Zeren, “Üslûp Yansımaları: Ressam Rıza”, **Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat. Günsel Renda’ya Armağan**, haz. Zeynep Y. Yamanlar ve Serpil Bağcı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s.221-228.

Tanındı, Zeren, “Safevî, Özbek ve Osmanlı İlişkisinin Kitap Sanatına Yansımaları: Bir Saray Albümü ve Şeyhzâde Nakkaş”, **Filiz Çağman’a Armağan** (baskıda)

The Metropolitan Museum of Art. Islamic World, New York 1987.

Togan, Zeki V., “Topkapı Sarayında Dört Cönk”, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, S.I, 1953-54, s.73-89.

Tombuloğlu, Şerife, Topkapı Sarayı Müzesi’nde H.2148 No.lu Albümdeki Avrupa Konulu Resimler, Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2003.

Uluç, Lale, **Türkmen Valiler, Şirazlı Ustalar, Osmanlı Okurlar. XVI. Yüzyıl Şiraz Yazmaları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Vasilyeva, Olga V., **A String of Pearls. Iranian Fine Books from the 14th to the 17th century in the National Library of Russia Collections**, Saint Petersburg 2008.

Vasilyeva, Olga V., “Gild-Stamped Bindings of the Last Quarter of the Sixteenth Century and the Qazvin Workshop”, **Manuscript Orientalia**, C.15, 2009, s.38-56.

Welch, Anthony, “Painting and Patronage Under Shah Abbas I”, **Studies on Isfahan: Proceedings of the Isfahan Colloquium**, part 2, ed. Renata Holod, Iranian Studies, S.7, Summer-Autumn 1974, s.467-509.

Yamanlar, Minako M., “Saray Albums: Introduction and Research”, **Keio University Bulletin of Language and Culture 30 (1998): 301–12 (Japonca)**. **David Roxburgh, Prefacing the Image. The Writing of Art History in the Sixteenth - Century Iran**, Brill, Leiden, Boston, Köln 2001.

Yamanlar, Minako M., “Semi–circular Images from the Saray Albums: East–West Cultural Traces found on Harnesses”, **Ryukoku University Intercultural Studies**, no.13 (2009): 3–14 (Japonca).

Yoshifusa, Seki, “Notes on the calligraphic pieces and paintings in the two Albums belonging to Sultān Yaqūb”, **Nāmeḥ–ye Bahārestān** 17 (2010–2011), s.31–56 (Farsça).

F. 1. Cildin dışı. 36.8 x 24.1 cm. Albüm. İsfahan, 1600. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 2. Cildin içi. 36.8 x 24.1 cm. Albüm. İsfahan, 1600. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 3. Cildin dışı. 36 x 23 cm. *Hamse-i Nizamî*. 1573 ve 1576 tarihli. Cilt 1585 civ. Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.877. (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 4. Cildin içi. 36 x 23 cm. *Hamse-i Nizamî*. 1573 ve 1576 tarihli. Cilt 1585 civ. Horasan Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.877. (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 5. Kırdı meclis. 22 x 12.7 cm. *Hamse-i Nizamî*. 1573 ve 1576 tarihli. Tasvir 1585 civ. Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.877, y.1b-2a.
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 6. Hüsrev ile Şirin çevgân oynuyor. 22.7 x 13 cm. *Hamse-i Nizamî*, 1573 ve 1576 tarihli. Tasvir 1585 civ. Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.877,y.53a
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 7. Cildin dışı. 26.9 x 17 cm. *Salaman ve Absal*, 1581 tarihli. Horasan.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.915
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 8. Absal'ın ateşte yanması, Salaman'ın kurtulması. 12.9 x 6.8 cm.
Salaman ve Absal. 1581 tarihli. Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi
Kütüphanesi, R.915, y.42a
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 9. Cildin dışı. 26.5 x 17 cm. *Bostan-ı Sadî*. 1585 tarihli. Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.935 (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 10. Kölelerin öldürülmesi. 13.5 x 7.8 cm. *Bostan-ı Sadî*. 1585 tarihli. Safevî, Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.935, y.134b (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 11. Cildin dışı. 37.5 x 25 cm. *Kuran-ı Kerim*, 1578 tarihli. Muhtemelen Tebriz. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, K.40 (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

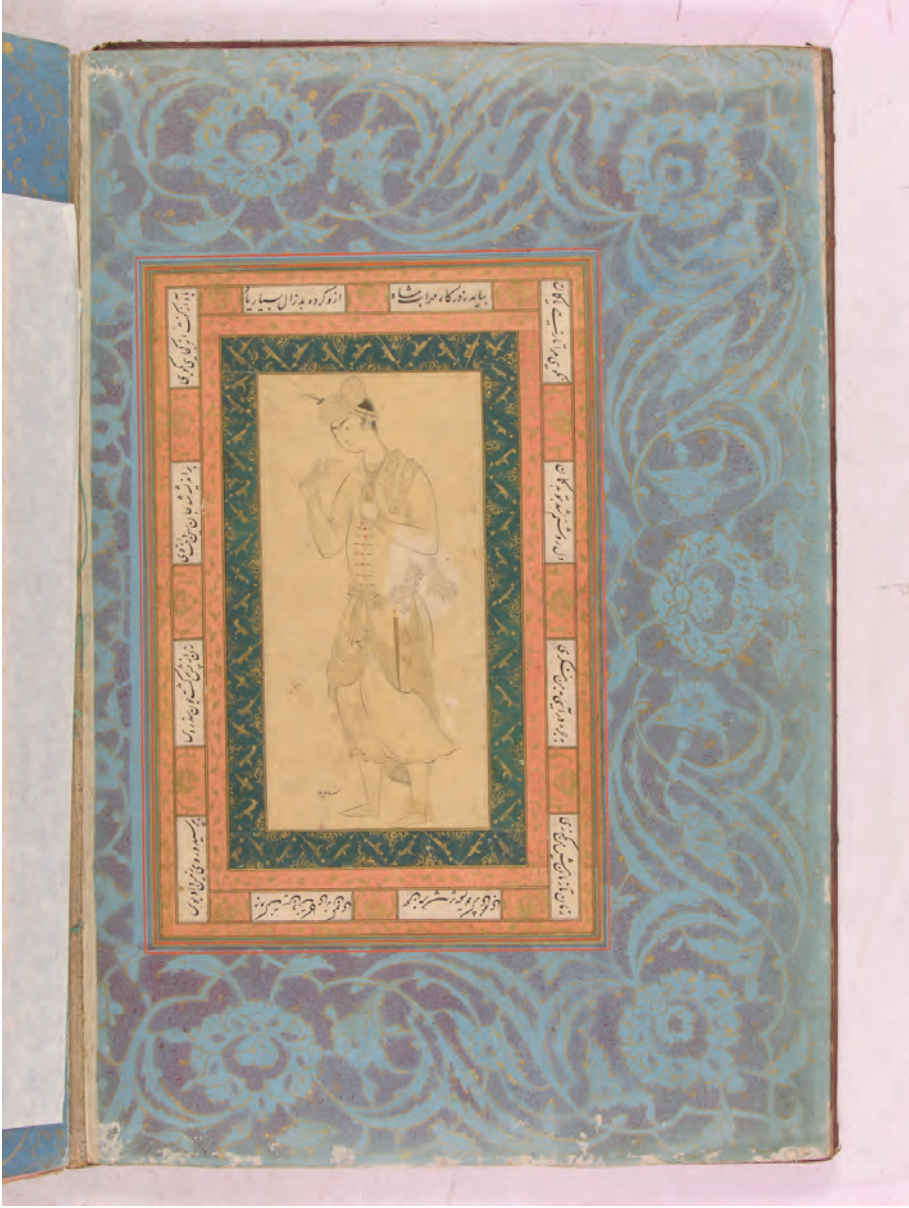
F. 12. Oturan erkek portresi. 10.8 x 6.5 cm. Albüm. 1580 civ. Ali Rıza musavvire atfedilebilir. Kazvin veya Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166, y. 7a (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

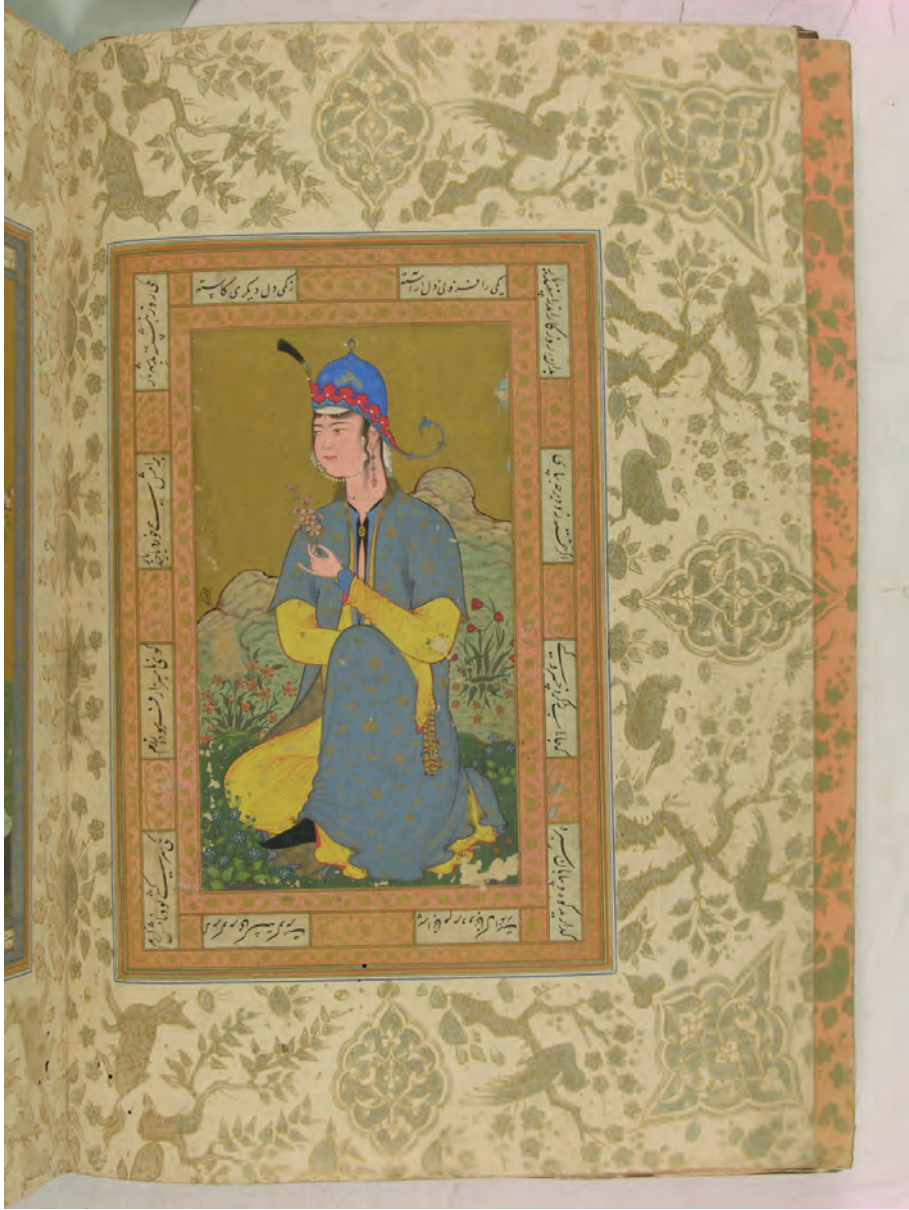
F. 13. Ali Rıza el-Tebrîzî imzalı talik hüsni hat. 17 x 8.5 cm.
 Albüm. 1591-92 tarihli. Muhtemelen Kazvin. Topkapı Sarayı Müzesi
 Kütüphanesi, H.2166, y. 2b
 (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

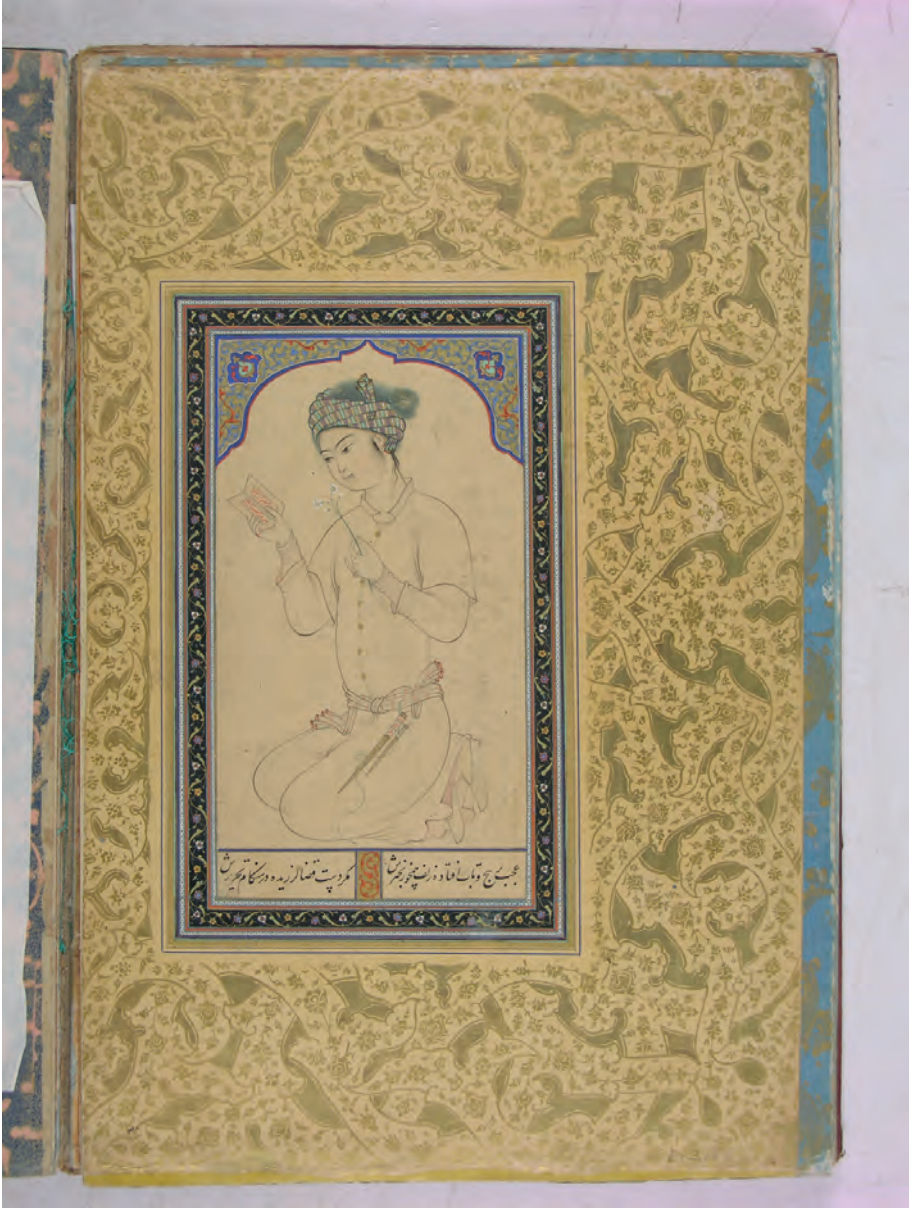
F.14. Oturan erkek portresi. 16 x 11.8 cm. Albüm. Şeyh Muhammed'in çiziminden Ağa Rıza tarafından 1591-92'de yapılmıştır. Muhtemelen Kazvin. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166, y. 18a (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 15. Ali Rıza imzalı erkek portresi. 14.8 x 7.2 cm. Albüm. 1580 civ.
 Kazvin veya Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi,
 H.2166, y. 3b
 (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 16. Şeyh Muhammed imzalı kadın portresi. 17.7 x 10 cm. Albüm.
1575 civ. Kazvin veya Meşhed. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi,
H.2166, y. 24b
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 17. Şeyh Muhammed imzalı erkek portresi. 16.9 x 9.9 cm. Albüm. 1575 civ. Kazvin veya Meşhed. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166, y. 9b

(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

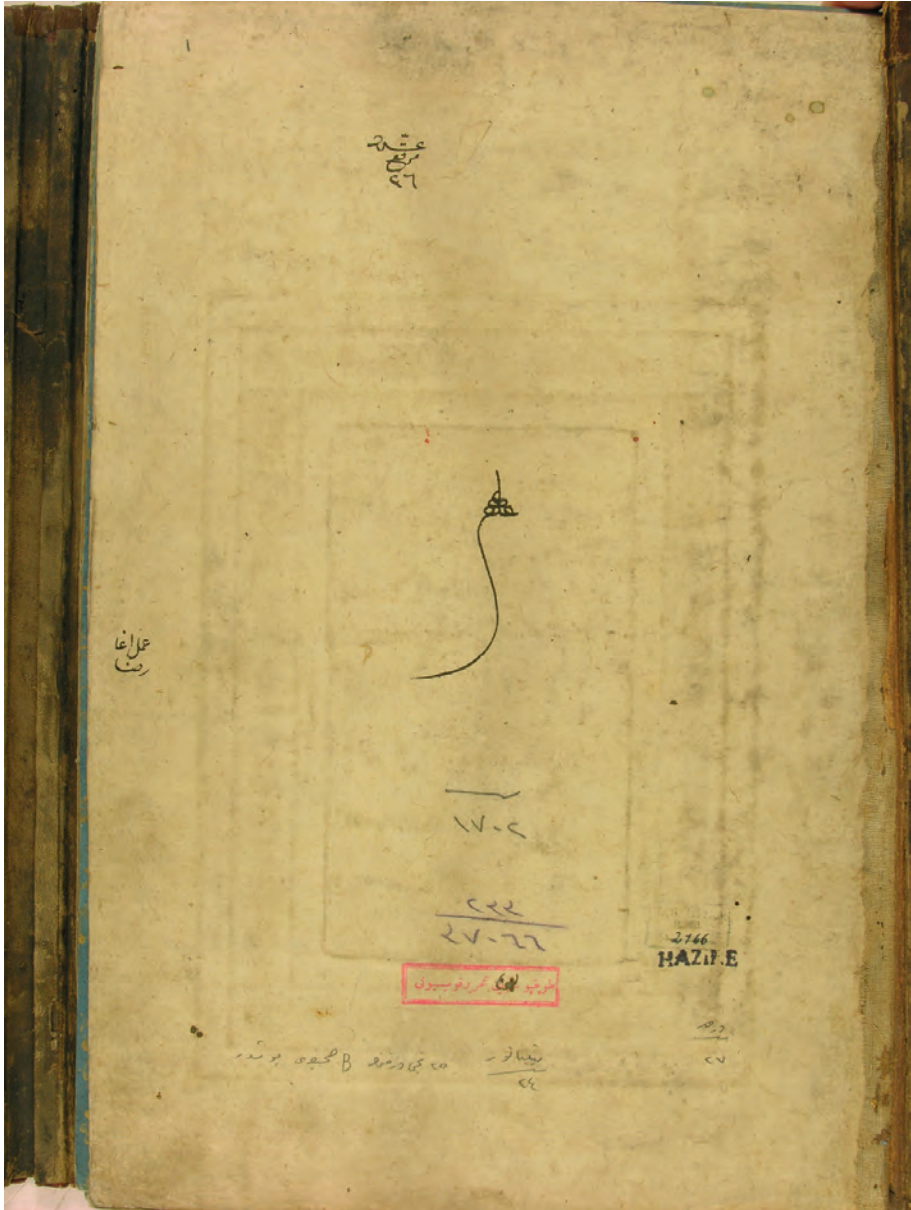
F. 18. Konuşan yaşlı kadın ve genç erkek. 15 x 9.3 cm. Albüm. 1575 civ.
Horasan. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166, y. 16a
(fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 19. *Kuran-ı Kerim*'in serlevha tezhibi. 1578 tarihli. Muhtemelen Tebriz. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, K.40, y.2b-3a. (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 20. Şehrin surları dışında günlük hayat. 33.8 x 17.8 cm. Albüm. İsfahan. 1600 civ. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166, y. 27a (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

F. 21. *Amel-i Aga Rıza* imzalı sayfa. 23.9 x 17.1 cm. Albüm. İsfahan. 1600 civ. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.2166, y. 1a (fotoğraf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle)

